

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2011

З М І С Т

CONTENTS

Статті

- БУРДО Н.Б. Антропоморфна пластика з трипільського поселення Майданецьке
ГОПКАЛО О.В. Чоловіче та жіноче черняхівське вбрання
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В., СКИБА А.В. Гончарний посуд VII—VIII ст. на півдні Східної Європи
СУШКО А.О. Давньоруські писанки
ДОЛЖЕНКО Ю.В. Населення чернігівського літописного Передгороддя XII—XIII ст. за краніологічними даними
КУПЧЕНКО-ГРИНЧУК О.М. Спорядження англійської армії в роки Столітньої війни

- 3 BURDO N.B. Anthropomorphous Plastic Figures of Maydanetske Trypillian Settlement
17 HOPKALO O.V. Male and Female Dress of Chernyakhivska Culture
34 VOLODARETS-URBANOYCH Ya.V., SKYBA A.V. Wheel-made Pottery of the 7th c. and the 8th c. in the South of Eastern Europe
46 SUSHKO A.O. Ancient Rus Painted Eggs
53 DOLZHENKO Yu.V. Population of Chernihiv Analistic Peredhoroddy of the 11th—13th centuries by Craniological Data
72 KUPCHENKO-HRYNCHUK O.M. Equipment of English Army in Time of the Hundred Years' War

Публікації археологічного матеріалу

- РАЗУМОВ С.М., ХОХЛОВ М.В., КРАВЧЕНКО Е.А. Крем'яний ніж-кинджал доби бронзи з Південно-Західного Криму
БАБЕНКО Л.І. Кургани скіфського часу на північно-східній околиці Харкова
КАЗАКЕВИЧ Г.М. Кельтський меч з розкопок О.В. Бодяньського
ЄВДОКИМОВ Г.Л., ДАНИЛКО Н.М., МОГИЛОВ О.Д. Скіфський курган з похованням коня на Херсонщині

Publications of Archaeological Materials

- 82 RAZUMOV S.M., KHOKHLOV M.V., KRAVCHENKO E.A. Flint Knife-Poniard of the Bronze Age from the South-Western Crimea
84 BABENKO L.I. Barrows of the Scythian Period at the North-Eastern Outskirts of Kharkiv
96 KAZAKEVYCH H.M. Celtic Sword from the Excavations by O.V. Bodyanskyi
103 YEVDOKYMOV H.L., DANYLKO N.M., MOHYLOV O.D. Scythian Barrow with a Horse Burial in Kherson Region

Дискусії

ГЕРШКОВИЧ Я.П. Псевдоархеологія на пострадянських просторах: неусвідомлена небезпека

Discussions

110 HERSHKOVYCH Ya.P. Pseudo-archaeology in the Post-Soviet Area: Unrealized Danger

Історія науки

КАПУСТІН К.М. Історія вивчення археологічних пам'яток правобережжя Київської землі середини XIII—XV ст.

History of Science

119 KAPUSTIN K.M. History of Study of Archaeological Sites of the Right Bank Region of Kyiv Land from the Middle of the 13th c. to the 15th c.

Рецензії

ЦВЕК О.В. Поливанів Яр — еталонна пам'ятка трипільської спільноти

Book Review

132 TSVEK O.V. Polyvaniv Yar, a Representative Site of Trypillian Community

Хроніка

До 75-річчя Леоніда Васильовича Субботіна
До 75-річчя Бориса Мозолєвського
До ювілею Олександра Володимировича Симоненка
Євген Володимирович Максимов. До 90-річчя від дня народження

News Review

139 To the 75th Anniversary of Leonid Vasylyovych Subotin
141 To the 75th Anniversary of Borys Mozolevskyj
143 To the Jubilee of Olexandr Volodymyrovych Symonenko
149 Yevhen Volodymyrovych Maxymov. To the 90th Anniversary

Наші автори

Список скорочень

151 Our Authors

152 Abbreviations

Здано до набору 28.03.2011. Підписано до друку 25.05.2011. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,67. Обл.-вид. арк. 19,15. Наклад 565 прим. Зам. 2975

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

Н.Б. Бурдо

АНТРОПОМОРФНА ПЛАСТИКА З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ МАЙДАНЕЦЬКЕ

Подано результати аналізу колекції антропоморфної пластики з поселення-гіганта трипільської культури Майданецьке, яка зберігається у фондах ІА НАНУ.

К л ю ч о в і с л о в а: трипільська культура, Майданецьке, антропоморфна пластика, класифікація, семантика.

Колекція антропоморфної пластики з Майданецького нараховує понад 200 екз. і є однією з найбільше представницьких добірок у Трипіллі. Поселення поблизу с. Майданецьке Тальнівського р-ну Черкаської обл. відноситься до томашівської локально-хронологічної групи Трипілля С І. Пам'ятка досліджувалася Трипільською комплексною експедицією Інституту археології НАНУ впродовж 18-и польових сезонів від 1971 до 1991 рр. За цей час виявлено 35 житлово-господарських комплексів (ЖГК) та 20 ям (Шмаглий, Видейко 2001—2002, с. 48—50) й отримано десятки тисяч фрагментів кераміки, сотні розвалів посуду і фрагментів пластики. Матеріали зберігаються переважно у фондах ІА НАНУ (Колекції... 2007, с. 74—75, табл. 6—7), а також у Черкаському обласному історико-краєзнавчому музеї.

На відміну від керамічного посуду, особливості орнаментативної якої детально досліджені Т.М. Ткачуком (Ткачук 2005, с. 102—140), а також зооморфної пластики, частково залученої в дослідженні В.І. Балабіної (Балабина 1998), антропоморфна пластика досі всебічно не аналізувалася. У публікаціях матеріалів Майданецького (Шмаглий, Видейко 2001—2002, с. 103—105, рис. 48—50) і загальних оглядах антропоморфних фігурок представлені лише окремі статуетки (Бурдо 2001, с. 79, рис. 128—130, табл. 4, 5; 5, 1).

Цілі, майже цілі або придатні для повної реставрації статуетки становлять лише поодинокі екземпляри, не більше 5 % від загальної кількості антропоморфних фігурок.

Умови виявлення статуеток

Антропоморфні статуетки походять з різних об'єктів, досліджених на поселенні Майданецьке. Вони були виявлені в культурному шарі, серед руїн спалених будівель, однак найчастіше траплялися в ямах, розташованих у приміщеннях, у межах ЖГК або поряд з ними. Під час розкопок ям певні горизонти, на яких залягає пластика, не виявлені, але досить часто фігурки знаходяться групами по декілька фрагментів. Іноді можна зі значною долею вірогідності припускати, що статуетки навмисно були розламані навпіл поперек, перш ніж вони потрапили до ями. В ямі ЖГК П знайдена група з трьох однотипних фігурок (дві чоловічі та жіночі), розбитих навпіл таким чином (рис. 1, 11—13). Всього з цієї ями походить 40 фрагментів антропоморфної пластики, зокрема, голівка з реалістичними рисами, уламок ший від якої виявлений в ямі сусіднього ЖГК У (рис. 3, 4). У великому заглибленні поряд з ЖГК Е знахідки фрагментів антропоморфної пластики становили комплекс сакральних речей разом із зооморфними фігурками (переважно цілими), керамічними кульками та уламками мініатюрного посуду. Всі ці предмети зроблені з однакової глиняної маси і слабо випалені. У цій самій ямі знайдено також голівку реалістичної фігурки (рис. 3, 1).

Серед брил обгорілої глини від міжповерхового перекриття будівлі ЖГК С *in situ* (рис. 3, 5) зафіксований торс (рис. 3, 2) великої реалістичної фігурки (Шмаглий, Видейко 2001—2002, с. 104).

Антропоморфні статуетки з Майданецького різняться за формувальною масою, кольором, ступенем випалу, розмірами, морфологічними і стилістичними особливостями, іконографічними типами.

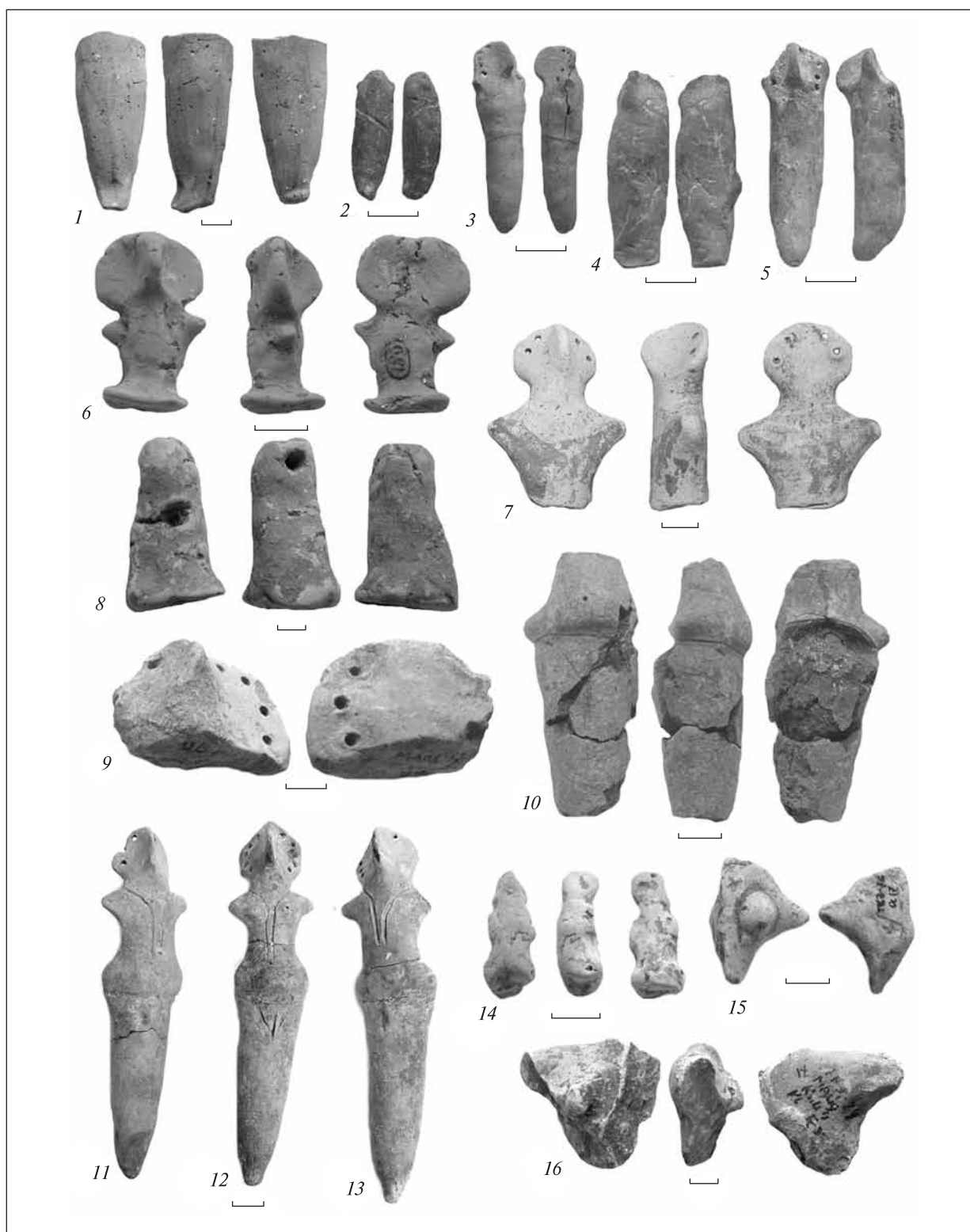

Рис. 1. Антропоморфна пластика з поселення Майданецьке

Технологічні характеристики антропоморфної пластики

За складом формувальної маси серед майданецької пластики можна виділити дві технологічні групи.

Статуетки першої технологічної групи пре-валюють. Вони виготовлені з гарно вимішаної дрібноструктурної маси переважно без видимих домішок. Іноді помітні вигорілі часточки органічної домішки. Колір фігурок переважно світло-жовтий, вони крихкі, що свідчить

про невисоку температуру випалу. Деякі фігурки цієї групи вирізняються темно-сірим або чорним кольорами, їх випал зовсім слабкий. Отже, аналізуючи злам, більшість фігурок першої групи виліплені з одного шматка глини, втім іноді трапляються екземпляри, з'єднані з двох вертикальних половинок (рис. 1, 15). Поверхня вкрита тонким шаром обличкування з тонкоструктурної глини і ретельно заглажена (рис. 1, 10). Іноді помітні сліди темно-червоної фарби. Різні деталі пророблені тонкими врізними лініями (рис. 1, 11–13; 2, 5).

Статуетки цієї групи схематичні та здебільшого невеликого або середнього розміру. Висота від 5,0 до 12,0 см. Статуетки середнього розміру характеризуються кращою обробкою та міцнішим випалом (рис. 1, 11–13; 2, 11). Саме пластика цієї групи найчастіше трапляється в ямах у фрагментарному стані, причому деякі уламки дуже дрібні — до 1,0 см.

Статуетки другої технологічної групи виготовлені з каолінітової глини, що дає міцну масу білого або світло-рожевого кольору. Формувальна маса без видимих домішок або з піском, можливо, як природною домішкою. З такої самої глини виготовляли розписний посуд на Майданецькому. На поверхні та на зламах фігурок іноді чітко помітні сліди вигорілих зернівок або їхніх частин (рис. 3, 2) та інших органічних домішок. Фігурки цієї групи випалені за високої температури, маса дуже щільна і міцна.

До другої технологічної групи належать статуетки переважно великого або середнього розміру (рис. 1, 7). Цілих або майже цілих статуеток цієї групи в Майданецькому не знайдено, але, виходячи з фрагментів, зокрема уламка дископодібної голови діаметром 5,5 см (рис. 1, 9), та пропорцій цілих екземплярів, висота теракот могла сягати 30,0—35,0 см. Вірогідно, статуетки цієї групи виготовляли з двох вертикальних половинок, про що свідчать уламки їхніх верхніх (рис. 1, 16) і нижніх частин (рис. 3, 8). Таким чином, статуеткам надавалася прихована дихотомія, характерна для пластики Трипілля від періоду Трипілля А—Прекукутень (Погожева 1983).

Поверхня фігурок другої технологічної групи ретельно оброблена, заглажена, вкрита жовто-гарячим або червоним ангобом. Такі деталі як зачіска (рис. 3, 4), лоно (рис. 3, 7), одяг або прикраси (рис. 2, 12) виділені темно-коричневою фарбою. Унікальні для Майданецького фрагменти статуеток з розписним орнаментом. На грудях однієї з фігурок зафіксований мотив «драбини» (Бурдо 2001, рис. 32, 4). На жаль, ан-

гоб та фарба зберігаються не завжди, частіше від них лишаються тільки окремі плями.

Особливо слід звернути увагу на антропоморфні статуетки, які не відповідають згаданим технологічним групам. Серед них мініатюрна статуетка з тонкоструктурної глини. Вона виліплена доволі недбало, добре випалена, черепок червоного кольору. Стівчас- та фігурка має приземкуваті пропорції, непропорційно велику дископодібну голову, конічні виступи замість рук і дископодібний постамент (рис. 1, 6). Ніжка з модельованою стопою за характером формувальної маси близька до виробів з Подністер'я (рис. 1, 1).

Аналіз антропоморфної пластики з Майданецького показує в цілому відсутність кореляції між технологічними характеристиками фігурок та їхніми іконографічними типами. Втім, для першої технологічної групи характерні схематичні статуетки невеликого розміру, а всі теракоти з реалістичними рисами належать до другої технологічної групи.

Формальна типологія пластики

Антропоморфні фігурки з Майданецького мають певні спільні риси. Переважна більшість виконана схематично, лише чотири статуетки мають реалістичні риси. Для схематичної скульптури типовим є моделювання голови у вигляді диска з великим випнутим носом і дрібними отворами по краю. Очі не показані. У деяких випадках зафіксовано по парі вертикально розташованих отворів з обох сторін (рис. 1, 7). Шия коротка, замість рук — короткі конічні виступи, іноді з отворами на кінцях. Характерні також виступи на стегнах.

Антропоморфні фігурки незалежно від їхнього розміру, технологічних особливостей і статевих ознак можна розділити на **два типи**: I — у положенні стоячи, II — у положенні сидячи. В кожному типі виділяються підтипи залежно від характерних особливостей моделювання, а в підтипах іноді — варіанти (табл.).

Підтип I.1 — схематичні статуетки. Вони превалюють серед антропоморфної пластики з Майданецького. Їхні розміри коливаються від зовсім мініатюрних (рис. 1, 14; 2, 5, 10) до екземплярів середнього розміру (рис. 1, 12). Вони зображують струнку жіночу, а іноді чоловічу (рис. 1, 11, 13) пряму фігуру з підкреслено випнутими сідницями. Голова дископодібна, з великим носом, по краю диска зроблено по кілька дуже дрібних наскрізних отворів. Очі не показані. Шия коротка, замість рук — ко-

нічні виступи. Груди виділені маленькими горбиками, іноді з проколом у центрі. Талія зазвичай тонка, стегна не дуже широкі, здебільшого з конічними виступами, іноді в них проколоти дрібні отвори. Ноги веретеноподібні, виліплені разом як єдине ціле. Ступня здебільшого не модельована або має вигляд маленького виступу. Деталі показані прокресленою лінією. Лоно позначене трикутником з рисою. Спереду прокреслений виріз одягу або прикраси, лінія ззаду розділяє ноги. Форма статуеток свідчить, що стояти вони могли тільки увігнутими, приміром, у землю. Саме фігурки цього типу найчастіше знайдені в ямах розбитими на дві частини або у фрагментах.

Пропорції фігурок, про які можна судити за окремими цілими екземплярами, помірно видовжені. Голова становить 1/5 висоти статуетки, нижня частина — близько 1/2 висоти.

Підтип I.2 — статуетки на стовбчастій ніжці. Фігурок цього підтипу значно менше. Вони відтворюють жіночу фігуру з випнутими сідницями і прямою спиною. Цілі екземпляри у Майданецькому невідомі, але з огляду на знахідки на інших пам'ятках томашівської групи, зокрема в Сушківці (Відейко 2004, с. 505; 2004а, с. 536) та Розкошівці (Якубенко 2004, с. 444), голова була дископодібною. Фігурки цього підтипу масивні та приземкуваті. Замість рук вони мають конічні виступи, талія широка, ззаду підкреслена тонкою лінією, яка спереду проходить під животом, іноді збільшеним. Лоно позначене так само, як у фігурок підтипу I.1. Тонка лінія розділяє сідниці. На широких стегнах є виступи з дрібними отворами. Стовбчаста нижня частина нагадує вузьку спідницю (рис. 2, 2).

Підтип I.2, варіант а представлений лише поодинокими фрагментами статуеток другої технологічної групи. Варіант вирізняється схематичним моделюванням ступнів (рис. 2, 14).

Підтип I.3 представлений лише фрагментами пластики другої технологічної групи. Всі вони репрезентують нижню частину статуеток великого розміру з чітко виліпленими та з'єднаними ногами, оздобленими розписними деталями. Можливо, саме до цього підтипу відносяться верхні частини великих статуеток, зокрема і з реалістичними рисами (рис. 3, 2). Торс подібної фігурки (рис. 2, 12) знайдений у ЖГК Е (Шмаглий, Відейко 2001—2002, рис. 49, 1). Статуетка масивна. Замість рук — конічні виступи з отворами на кінцях. Талія тонка, стегна широкі. Груди передані маленькими горбиками. Вагітність підкреслена гострим випнутим животом. Спереду на грудях

темно-коричневою фарбою показана прикраса у вигляді стрічки з трьох ліній. На спині рельєфно модельована зачіска у вигляді волосся, зібраного в пучок.

Нижня частина великої статуетки цього підтипу походить з ЖГК Ж (рис. 3, 7). Попри масивність фігурки, вона має тонку талію, широкі стегна з конічними виступами, в яких зроблені отвори. На дещо збільшеному гострому випнутому животі дрібним проколом позначений пупок, облямований колом темно-коричневої фарби. Такого ж кольору трикутник позначає лоно, а тонка лінія підкреслює живіт і стегна. Змодельовані окремо ноги зліплені впритул одна до одної. Виходячи з фрагментів від інших статуеток, для цього підтипу характерне моделювання ступнів ніг (рис. 3, 6). У ЖГК У знайдена стопа від статуетки (рис. 3, 9). Загнутий догори носок ступні може свідчити про те, що так зображене взуття на кшталт постолів. Статуетки підтипу I.3 могли бути досить значного розміру, сягаючи висоти 30,0 см. Навряд чи вони могли стояти без опори.

Підтип I.4 представлений окремими фрагментами. Його особливість — наявність перемички, що з'єднує ноги. Знайдені частини (рис. 2, 4) походять від масивних і не дуже виразних статуеток. Зважаючи на аналогічну знахідку в Чичиркозівці (Гірник, Відейко 1989, рис. 3, 10), вони близькі до фігурок підтипу I.3. Пластика з подібною характерною ознакою відома на пам'ятках етапу Трипілля С I Середньої Наддніпрянщини (Якубенко 2006, рис. 6, 15, 25), зокрема канівської групи (Овчинников 2007, с. 12). Висловлено припущення, що подібні фігурки на поселеннях томашівської групи слід розглядати як «імпорти» (Якубенко 2006, с. 66). Втім, майданецькі фігурки підтипу I.4 чітко прив'язуються до пластики другої технологічної групи, вони виготовлені з формувальної маси, типової для керамічних виробів томашівської групи. Ця обставина, на наш погляд, виключає можливість того, що вони потрапили в Майданецьке від населення канівської групи.

Підтип I.5 представлений чотирма схематичними мініатюрними фігурками без деталізації антропоморфного образу. Їх виявлено в заповненні ями в ЖГК П (рис. 1, 2—5). Вони належать до першої технологічної групи. Фігурки вкрай схематичні і нагадують стрижень з конічним завершенням. У двох голова пошкоджена, але, найвірогідніше, вона була дископодібної форми з великим випнутим носом і дрібними отворами по краю диску. Одна фігурка замість рук має конічні виступи (рис. 1,

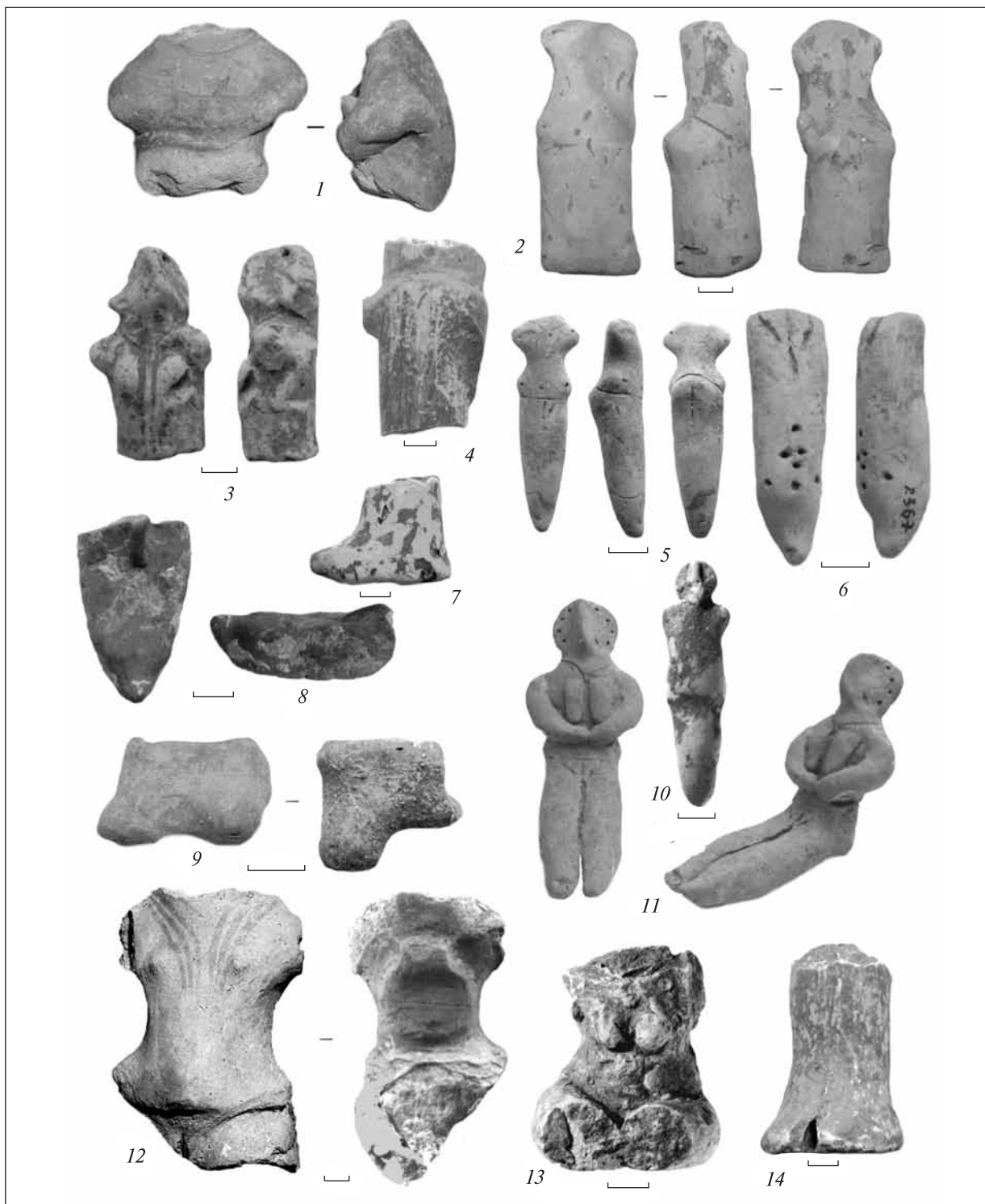

Рис. 2. Антропоморфна пластика з поселення Майданецьке

3). Спереду найменшої статуєтки навскісною прокресленою лінією показана перев'язь (рис. 1, 2), на іншій — навскісний валик проходить позаду (рис. 1, 4).

Статуєтки в положенні сидючи в колекції антропоморфної пластики з Майданецького представлені значно рідше. Вони різняться зображенням ніг і нахилом корпусу.

Підтип II.1 — схематичні фігурки середнього розміру з простягнутими ногами та відкинутим назад корпусом (рис. 2, 11). Моделювання рук, характерне для фігурок цього підтипу, надає їм певних натуралістичних рис. Голова дископодібна, з проколами по краю диска, ніс великий, шия коротка. Іноді спереду врізною лінією показаний виріз одягу або прикра-

Рис. 3. Антропоморфна пластика з поселення Майданецьке

си. Груди передані валиками. Лоно позначене так само, як і в типі I. Більшість фрагментів верхніх частин статуеток цього підтипу зображують жіночу фігуру зі складеними на животі руками. В окремих випадках руки складені на грудях (рис. 3, 10). Простягнуті ноги модельовані вкупі або вони розділені врізною лінією

та роз'єднані біля стопи. Іноді ступні показані ледь помітними виступами. До цього підтипу належить і нижня частина схематичної чоловічої фігурки (рис. 2, 8).

До підтипу II.1, варіант а віднесені фігурки, ноги яких ледь зігнуті в колінах. Натомість у статуеток підтипу II.1 б ноги модельовані окремо.

Таблиця. Основні типи антропоморфної пластики з поселення Майданецьке

Підтип	Рисунок	Характеристика	Підтип	Рисунок	Характеристика
в положенні стоячи (I)			в положенні сидючи (II)		
I.1		з веретеноподібною ніжкою	II.1		із відкинутим назад корпусом
I.2		зі стовбчастою ніжкою	II.1a		з зігнутими ногами
I.2a		з розрізом на стовбчастій ніжці	II.2b		з розсунутими ногами
I.3		з окремо модельованими ногами	II.2		з прямим корпусом
I.4		з окремо модельованими ногами з перемичкою	II.3		нахилені вперед
I.5		дуже схематичні			

Майданецькі фігурки підтипу II.1 мають близькі, хоча й неповні, аналогії серед антропоморфної пластики етапу Трипілля С I Середньої Наддніпрянщини (Круц 1977, рис. 23, 2; 42, 6).

Підтип II.2 — жіночі фігурки в положенні сидючи з прямим корпусом. Відомі окремі фрагментовані екземпляри великого розміру, які відносяться до другої технологічної групи (рис. 2, 13). Злам біля плечей дозволяє припускати, що в них були руки. Подібні статуетки знайдені на трипільських пам'ятках Середньої Наддніпрянщини (Якубенко 2004, с. 443; Rogoševa 1985, Abb. 970). Представлені вони і в колекціях антропоморфної пластики з Кошівців (Sehak 1934, Tab. III, 4) і культури Кукутень В (Monah 1997, fig. 179, 1).

Підтип II.3 представлений окремими фрагментами від статуеток в положенні сидючи з нахиленим вперед корпусом. Один з найвиразніших екземплярів відноситься до другої технологічної групи. Були модельовані руки, груди не позначені. Жіночі фігурки в подібній позі відомі з трипільських пам'яток Середньої Наддніпрянщини — у Жуківцях (Якубенко 2006, табл. IV, 5) і Софіївці (Rogoševa 1985, Abb. 962).

У Кукутень В на статуетці подібного типу немає ознаки статі (Monah 1997, fig. 180, 1; 181, 4).

До цього підтипу, вірогідно, слід віднести й унікальну фігурку «майданецької Мадонни» (рис. 2, 1) з ЖГК Ж. Фрагмент походить від верхньої частини, голова втрачена. На ший рельєфом показаний виріз одягу чи намисто. Так само позначене намисто на ший фігурки з немовлям із поселення Бондарка (Бурдо 2001, табл. 4, 1). Статуетка виконана схематично. Найближчою аналогією є фігурка з Сушківки (Бурдо 2004, с. 393). До категорії зображень в положенні сидючи відноситься також «Мадонна» з Криничок (Бурдо 2001, табл. 4, 3).

Особливий тип (III) пластики з Майданецького становлять схематичні конічні вироби (рис. 1, 8). Поодинокі екземпляри знайдені у комплексі з антропоморфними та зооморфними фігурками, мініатюрним посудом і об'ємними глиняними символами. Такі конуси (іноді їх відносять до фалосоподібних зображень) розповсюджені, здебільшого, на пам'ятках Трипілля В I — Кукутень А (Monah 1997, fig. 44, 1, 2, 5—8). Зіставлення їх із більш натуралістичними екземплярами, що мають схематично модельоване обличчя (Sorokin 1997,

р. 33), дозволяють відносити конічні фігурки до особливої, вкрай схематизованої групи антропоморфної пластики.

Вірогідно, зі статуетками в положенні сидячи пов'язана знахідка фрагмента теракотової моделі сидіння стільця на ніжках (рис. 2, 9) — рідкісна знахідка для середнього періоду Трипілля. Сидіння від аналогічного стільця походить з Доброводів (Круц и др. 2005, рис. 52, 1).

Статуетки з реалістичними рисами

Серед антропоморфної пластики з Майда-нецького поселення особливу увагу привертають чотири статуетки з реалістичними рисами в моделюванні голови. Фрагментований стан виробів не дозволяє віднести їх впевнено до якогось типу, але всі вони, безумовно, походять від теракот значного розміру і належать до другої технологічної групи.

Такі витвори представлені у двох випадках уламками верхніх частин і ще в двох — голівками.

1. Бюст від масивної статуетки походить із руїн ЖГК С. Реалістичні риси надані лише голові, торс модельований у звичній для трипільської пластики схематичній манері. Обличчя високе та широке, дещо приплюснуте, підборіддя гостре. Чоло низьке, ніс великий (обламанний і реконструйований), випнутий, з глибоко проколотими ніздрями. Закриті очі передані тонкими прокресленими дугоподібними рисками. Рот має вигляд невеликої ямки підпрямокутної форми. Вуха підкреслено великі, виліплені у вигляді половинок дисків з трьома дрібними проколами по краях. Подібна риса зближує моделювання голови реалістичної фігурки з дископодібними голівками схематичних статуеток. Рельєфно модельоване волосся спереду розділене проділом, а ззаду зібране в пучок. Шия коротка та масивна. Замість рук — конічні виступи з маленькими отворами на кінцях. Більші проколи зроблені в зачісці над плечима. Груді передані маленькими горбочками (лівий відсутній).

На поверхні статуетки помітні сліди кольорового ангобу та фарби, а також чіткі відбитки зернівок (рис. 3, 2). Поряд з бюстом виявлено ногу від великої статуетки, вірогідно, іншої.

Реалістичні статуетки із зачіскою, подібною до описаної, відомі з-поміж знахідок у Володимирівці (Пассек 1949, рис. 48, 2; Бурдо 2001, рис. 31, 1; 2001а), Сушківці (Якубенко 2004, с. 443), Різино (Телегін 1968).

2. Інша голівка, два фрагменти від якої знайдені у двох ямах сусідніх ЖГК П (голо-

ва) і У (половинка шиї), вірогідно, походить від подібної до описаної реалістичної фігурки (рис. 3, 4). Про це, на нашу думку, свідчить моделювання зачіски з проділом спереду, характерної для жіночих реалістичних статуеток. На цій статуетці збереглася оригінальна поверхня — ретельно заглажена, лощена, волосся виконане темно-коричневою фарбою. Ніс обламаний, але видно, що він був великий і дуже випнутий. Очі та рот показані ямками. Вуха обламані, але сліди проколів свідчать, що вони були такі самі, як у попередньої фігурки. Особливістю цієї статуетки є горизонтальний отвір у шиї, зроблений тріскою. Подібний отвір є в шиї реалістичної статуетки з Криничок (Погожева 1983, с. 76; Pogoševa 1985, Abb. 665).

3. Голову від великої реалістичної статуетки знайдено в ямі поблизу ЖГК Е. Вона пошкоджена: відбиті ніс, вуха, головний убір, втрачена оригінальна поверхня виробу. Голова кругла, обличчя широке та високе, ніс випнутий, але не дуже великий, очі та рот показані прямокутними ямками. Сліди від вух свідчать, що вони були великі. На голові лишився слід від якогось убору (рис. 3, 1).

Реалістична фігурка з аналогічним слідом відома з розкопок В.В. Хвойки (Якубенко 2004, с. 443). У Кошилівцях знайдена голова від реалістичної фігурки в головному уборі на кшталт гребеня (Pogoševa 1985, abb. 937). З поселення Молодецьке на Черкащині походить реалістична фігурка в шапці, що нагадує ковпак (Якубенко 2004, с. 442). Оскільки для жіночих реалістичних фігурок Трипілля характерна зачіска з волоссям, розділеним на проділ, то цю голову можна віднести до чоловічих зображень.

4. Верхня частина реалістичної статуетки дещо меншого розміру походить з ями ЖГК Ш. Торс помальований жовтогарячою фарбою. Обличчя кругле, чоло невисоке, очі широко відкриті, ніс випнутий, з горбинкою. Вуха модельовані у вигляді невеликих виступів з великими отворами. Голова поголена. Шия коротка, масивна, замість рук — конічні виступи з отворами. Груді показані маленькими горбочками, але традиційна для трипільської реалістичної пластики зачіска відсутня, тому можна припускати, що перед нами — образ андрогіна. Серед антропоморфної пластики Кукутеня В відома статуетка з реалістичним моделюванням обличчя, поголеною головою, жіночими та чоловічими ознаками статі (Monah 1997, fig. 181, 4). Із Валяви походить верхня частина реалістичної фігурки в поло-

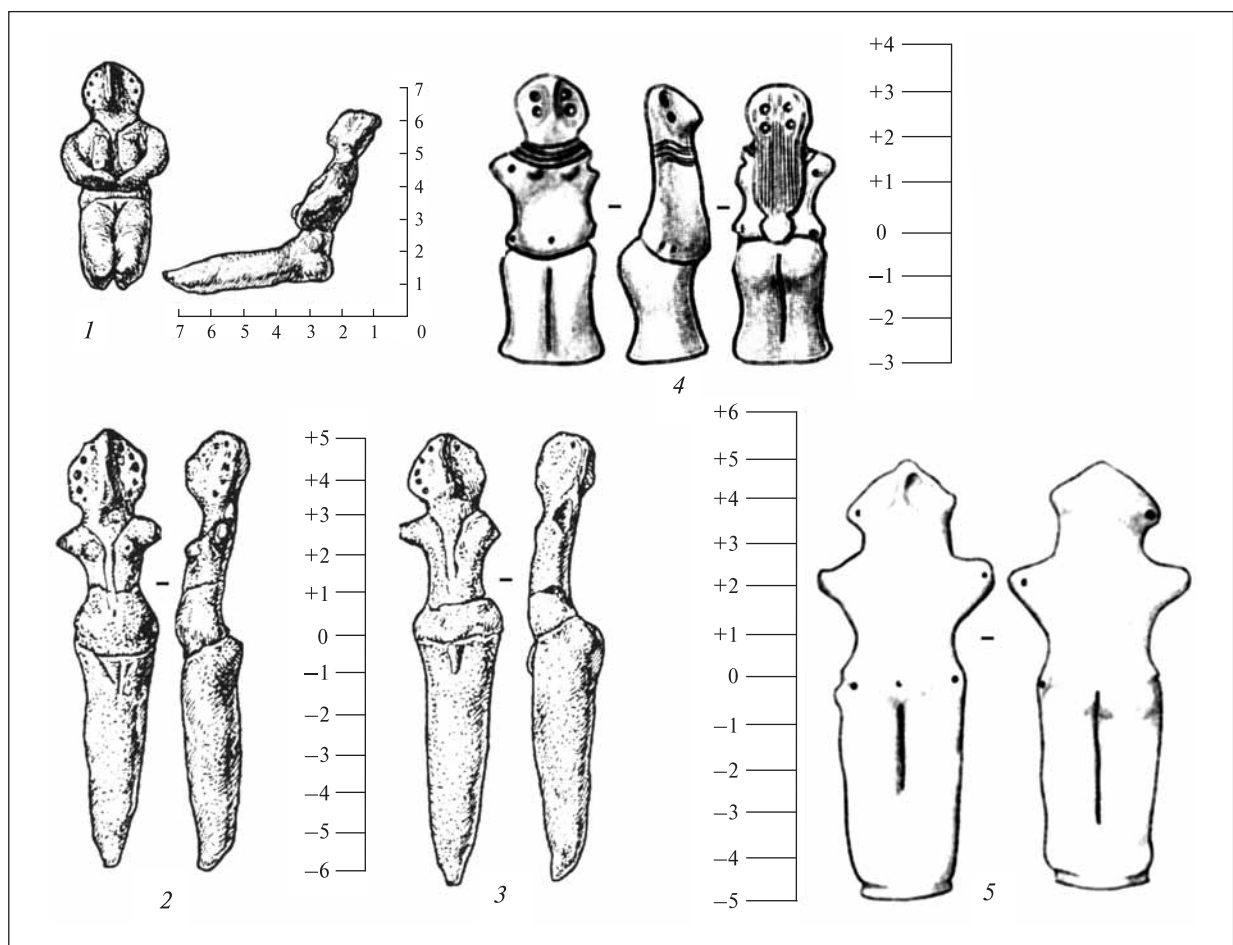

Рис. 4. Пропорції антропоморфних статуеток томашівської групи

женні сидячи з поголеною головою та жіночими грудьми (Телегін 1968).

Усі реалістичні фігурки з Майданецького попри спільні риси в моделюванні мають чітко помітні індивідуальні особливості.

Скульптура з Майданецького в системі антропоморфної пластики Трипілля

Аналіз пропорцій майданецьких фігурок можливий лише для підтипів I.1 і II.1, оскільки саме такі статуетки представлені цілими зразками. Верхня і нижня частина і жіночих (рис. 4, 2), і чоловічих (рис. 4, 3) фігурок у положенні стоячи підтипу I.1 співвідносяться приблизно як 1:1. Голова становить приблизно 1/6 висоти статуетки, найбільша ширина по стегнах також приблизно співвідноситься з висотою як 1:6. Такі ж пропорції притаманні й статуеткам у положенні сидячи підтипу II.1 (рис. 4, 1). Загалом пропорції фігурок у положенні стоячи можна визначити як стрункі та видовжені порівнянню з пластикою раннього Трипілля, хоча статуетки з синхронних подністровських і по-

пругських поселень більше видовжені ніж майданецькі за рахунок довгих ніг (Погожева 1983, рис. 24, 4, 10). Статуетки підтипу I.2 представлені екземплярами з відбитою головою, але пропорції цілої фігурки цього підтипу з Сушківки (рис. 4, 4) свідчать, що вони були дещо іншими. Співвідношення верхньої та нижньої частин приблизно 2,4:1,7, тобто нижня частина дещо коротша. Голова становить 1/4 від загальної висоти.

Щодо пропорцій реалістичних статуеток, то їх можна уявити завдяки знахідці з Розкошівки (рис. 4, 5). Верхня і нижня частина приблизно однакової висоти, голова становить приблизно 1/5 від загальної висоти.

Серед пластики Майданецького виділяється 12 статуарних і 9 іконографічних типів. Слід відзначити, що загалом для трипільської антропоморфної пластики налічується майже вдвічі більше іконографічних типів, а саме 17 (Бурдо 2001, с. 85). Порівняльний аналіз майданецької скульптури доцільно здійснювати, в першу чергу, із пластикою з поселень етапів Трипілля В II і С I, особливо томашівської гру-

пи. В першій є вірогідність відшукати генетичні корені, а в другій — синхронні та етнографічні паралелі.

Традиція реалістичної скульптури з Майданецького найтісніше пов'язана з реалістичною пластикою з Володимирівки і Криничок, що видно з наведених вище аналогій. Певною мірою співпадає й загальний абрис схематичних тендітних прямих фігурок із дископодібною голівкою, конічними виступами замість рук, виступами на стегнах, веретеноподібною нижньою частиною, позначенням лона, символікою вагітності. В Криничках близьку аналогію мають майданецькі статуетки на стовпчастій ніжці (Pogoševa 1985, Abb. 658).

Але на майданецьких теракотах нема орнаменту з червоних або чорних стрічок, характерного для пластики Трипілля В ІІ, зокрема й зі згаданих поселень. На ніжках майданецьких фігурок немає потовщення в колінах або литках, типового для пластики періоду В ІІ і деяких комплексів Трипілля С І, наприклад, чечельницької групи (Патокова и др. 1989, рис. 16, б), коломиїщинської і томашівської (Круц и др. 2005, рис. 34, б), а також матеріалів Північної Молдови (Pogoševa 1985, Abb. 671, 680, 686, 706).

Ще однією характерною рисою саме майданецької скульптури є відсутність очей, які на дископодібних голівках схематичних фігурок етапів В ІІ і С І зображені, як правило, у вигляді наскрізних отворів. Подібні до майданецьких фігурки відомі в Чичиркозівці (Гірник, Відейко 1989, рис. 2, 1; 4, 3, 4). Зображення очей у вигляді великих отворів типове для статуеток етапу Трипілля В ІІ межиріччя Дністра та Південного Бугу і Побужжя (Pogoševa 1985, Abb. 564, 571, 575, 583, 629—637, 652, 656, 657). У фігурок з поселень томашівської групи, зокрема Тальянок (Круц и др. 2008, рис. 6, 1, 3) і Сушківки (Pogoševa 1985, Abb. 706а) відомі вироби з двома парами отворів-очей. Статуетки з дископодібними голівками з дрібними отворами по краю або без них і непозначеними очима на інших поселеннях етапу Трипілля С І — фази Кукутень В трапляються рідко, зокрема їх знайдено в Тальянках (Круц и др. 2008, рис. 10, 1), Варварівці VIII (Маркевич 1981, рис. 30, 3), на пам'ятках Кукутень В (Monah 1997, fig. 144, 6; 157, 7; 160, 1, 4, 6, 14; 161, 4; 163, 1) і на поселенні Трипілля С ІІ Гординешть ІІ (Маркевич 1981, рис. 83, 3). В Яблоні (Трипілля В І—ІІ) відомі статуетки з дископодібною голівкою без отворів та очей (Monah 1997, fig. 102, 4; 104, 3; 105, 3; 106, 2; 107, 9). Багато фігурок з отворами по краю дископодібною голівки та без очей похо-

дить з поселення етапу С І Кошилівці (Pogoševa 1985, Abb. 803, 805, 810, 908, 919—921).

З поселень томашівської групи найближчими за технологічними, морфологічними і стилістичними ознаками та статуарними типами виявилися колекції пластики Майданецького та Чичиркозівки.

Сакральні образи антропоморфної пластики і використання фігурок у ритуальній практиці

Антропоморфні статуетки з Майданецького досить стандартизовані за розмірами та морфологічними характеристиками. Стійке поєднання стилістичних і морфологічних рис указує на існування певних статуарних та іконографічних типів, символіка яких відповідає усталеним канонам, характерним для трипільської антропоморфної пластики загалом. Виявлені формальні типи пластики з Майданецького, вірогідно, відповідають певним іконографічним типам. Розмаїття останніх передбачає різну семантику статуеток. За ними можуть стояти різні сакральні образи або персонажі. Можна припускати, що вони зображують божества. Зауважимо, що В.М. Массон і В.І. Саріаніді припускають, що в антропоморфних образах Середньої Азії та Переднього Сходу доби енеоліту і бронзового віку могли бути персоніфіковані різноманітні духи та божества (Массон, Саріаніді 1973, с. 87).

Більшість майданецьких фігурок належать до схематичної пластики з рисами натуралізму, тобто передають зміст зображення в закодованому символічному вигляді. Тому реконструкція образів, що стоять за іконографічними типами, може бути лише гіпотетичною. В скульптурі з Майданецького превалюють жіночі образи. Вважається, що статуетки давньо-землеробських суспільств відтворюють образ богині в різних іпостасях або кількох богинь.

Декор майданецьких витворів дозволяє припускати, що вони зображують здебільшого оголену постать. Підкреслені такі деталі як груди, сідниці, лono, живіт. Іноді спостерігається різноманітне оздоблення у вигляді прикрас, паска, які, вірогідно, відтворюють ритуальне вбрання і мають символічне навантаження. Для всіх статуеток характерна схематична дископодібна голівка з підкреслено великим носом.

Деякі дослідники вбачають у подібному зображенні символічну передачу голови птаха з великим дзьобом. Характерні для майданецьких статуеток невеликі виступи на стегнах, як

і їхня своєрідна поза з випнутими сідницями, на нашу думку, також свідчать про зв'язок жіночого та пташиного образів. Фігурки, що поєднують риси жінки і птаха (качки), характерні для Трипілья А—Прекукутень, а ще раніше зафіксовані в культурному колі Старчево—Криш (Бурдо 2004, с. 407—408; Burdo 2007, fig. 3). Майданецькі статуетки демонструють доволі редуковані риси птаха, притаманні жіночим образам. Їх можна розглядати лише як певну данину дуже давній і стійкій традиції, що сягає найдавнішого європейського неоліту.

Поширена думка, що персонажі міфології багатьох давніх хліборобських цивілізацій мають дуже глибоке коріння, що сягає часів неолітичної доби, а найважливіші божества мають певні прототипи у віруваннях давніх землеробів (Массон, Сарияниди 1973, с. 98). Подібні архетипи для богинь пантеону, відомого з писемної традиції, що фіксує дуже архаїчні міфи (Дьяконов 1990), можна спостерігати серед антропоморфної пластики з Майданецького. Найпоширеніший серед жіночої пластики образ Богині-Діви, якому відповідають стрункі дівочі прямі фігурки (рис. 1, 12). Стилістично з цим образом співзвучні статуетки вагітних жінок, які чітко натякають на символіку потенційного материнства. Відзначимо, що ознаками вагітності наділені стрункі фігурки з тонкою талією та маленькими грудьми (рис. 2, 12; 3, 7).

Статуетки в положенні сидячи зображують жінку з обвислими грудьми, тож вони можуть відтворювати образ Богині-Прародительки, Богині-Праматері (рис. 2, 11). Подібне трактування таких фігурок підтверджується знахідкою статуетки з немовлям на руках. Таким чином, подібні теракоти пов'язані з символікою родоначальниці та материнства.

Образ богині, пов'язаної з місяцем, відтворюють статуетки з зачіскою у вигляді зібраного у вузол волосся на спині, яка передана рельєфним, як правило, пофарбованим у темний колір диском (рис. 2, 12). Диск або коло на розписних фігурках символізують повний місяць. Його зображення на теракотах поєднує семантику жінки та місяця (Burdo 2007, р. 240—243).

Отже розмаїття іконографічних типів жіночої пластики з Майданецького вказує, вірогідно, на існування доволі значної кількості жіночих божеств або різних іпостасей Великої Богині в пантеоні трипільців, а також на важливість саме жіночих сакральних зображень у ритуальній практиці.

Чоловічі образи трапляються рідко. Впадає в око тотожність деяких майданецьких чоловічих і жіночих фігурок (рис. 1, 11—13). Це дозволяє припустити, що чоловічий персонаж виступає корелятом Богині-Діви.

Особливе змістовне навантаження мали реалістичні статуетки. О.В. Антонова свого часу вже висловила слушну думку, що вони можуть відтворювати образ конкретного сакралізованого предка (Антонова 1990, с. 159). Індивідуальні особливості в моделюванні обличчя, майже «портретність» кожної з майданецьких реалістичних фігурок, підтверджують таку гіпотезу. Втім, вірогідно, що реалістична скульптура з Майданецького відтворює різні сакральні образи, зокрема Місячної Богині (рис. 3, 2, 4), чоловіка, можливо, героїзованого вождя-жерця в особливому головному уборі (рис. 3, 1), а також андрогіна (рис. 3, 3) — особливий сакральний персонаж, що поєднує жіночі та чоловічі риси, символізуючи в людському вимірі єдність протилежного або цілісність, що притаманна вищій священній істоті, особливо божествам родючості (Элиаде 1999, с. 341—345).

Про конкретне використання майданецьких антропоморфних статуеток судити досить важко. Фрагментованість пластики (на відміну від зооморфної) свідчить про те, що статуетки не лише навмисно розбивали в давні часи, але їхні частини іноді розкидалися по різних місцях. Майданецькі знахідки підтверджують цілком слушну думку про те, що антропоморфні теракоти використовували під час магічних і аграрних ритуалів (Бибииков 1953, с. 252). Частина з них, вірогідно, призначалася для розового використання під час магічних обрядів. Наведений вище контекст знахідок, їхня фрагментованість, а також розмаїття розмірів, морфологічних рис та іконографічних типів свідчать про різні функції конкретних фігурок у різноманітних ритуалах, що могли відбуватися і в житлах, і поза ними та за різних обставин. Але немає підстав припускати, що знайдені в Майданецькому антропоморфні статуетки були задіяні в домашніх святилищах як родинні ідоли-святині, яких вшановували біля сімейних вівтарів.

І на завершення зауважимо, що найвиразніші знахідки антропоморфної скульптури з поселення Майданецьке належать до найкращих зразків пластичного мистецтва давніх хліборобів енеолітичної доби у Південно-Східній Європі.

- Антонова Е.В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. — М., 1990.
- Балабина В.И. К прочтению змеиных изображений спиралевидного орнамента древних земледельцев Европы // ВДИ. — 1998. — № 2. — С. 135—151.
- Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. — М.; Л., 1953 (МИА. — 38).
- Бурдо Н.Б. Теракота трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 61—146.
- Бурдо Н.Б. Жіноча фігурка з Володимирівки // Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр. — К., 2001а, — С. 10—13.
- Бурдо Н.Б. Сакральний світ трипільської цивілізації // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. I. — С. 344—419.
- Відейко М.Ю. Сушківка // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. II. — С. 504—505.
- Відейко М.Ю. Томашівська група // Там само. — 2004а. — С. 536.
- Гірник І.П., Відейко М.Ю. Антропоморфна пластика з трипільського поселення біля с. Чичиркозівка Черкаської області // Археологія. — 1989. — № 1. — С. 83—90.
- Дьяконов И.М. Архаические мифы Востока и Запада. — М., 1990.
- Элиаде М. Трактат по истории религии. — СПб., 1999. — Т. I.
- Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. — К., 2007.
- Круц В.А. Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья. — К., 1977.
- Круц В., Корвин-Пиотровский А., Менотти Ф., Рыжов С., Черновол Д. Работы Трипольской экспедиции в 2007 г. // Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. — К., 2008. — С. 109—131.
- Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н., Бузян Г.Н., Овчинников Э.В., Черновол Д.К., Чабанюк В.В. Исследования поселений-гигантов трипольской культуры в 2002—2004 гг. — К., 2005.
- Круц В., Корвин-Пиотровский А., Рыжов С., Черновол Д. Исследования 2005—2006 гг. в Тальянках // Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. — К., 2008. — С. 71—108.
- Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981.
- Массон В.М., Сарианиди В.И. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы. — М., 1973.
- Овчинников Е.В. Трипільське населення Нижнього Поросья (етапи В II—С I). — Автореф. ... дис. канд. істор. наук. — К., 2007.
- Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетия до н. э.). — М.; Л., 1949 (МИА. — 10).
- Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989.
- Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983.
- Телегін Д.Я. Нові знахідки найдавніших скульптурних зображень на території України // Народна творчість та етнографія. — 1968. — № 1. — С. 71—74.
- Ткачук Т.М. Знакові системи трипільсько-кукутенської культурно-історичної спільності (мальований посуд). Ч. I. — Вінниця, 2005.
- Шмаглій Н.М., Відейко М.Ю. Майданецьке — трипольський протогород // Stratum plus. — 2001—2002. — № 2. — С. 44—140.
- Якубенко О.О. Реалістична пластика в Національному музеї історії України // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. II. — С. 442—444.
- Якубенко О.О. Колекції з розкопок В.В. Хвойки на трипільських поселеннях у Національному музеї історії України // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. — К., 2006. — Т. II. — С. 45—70.
- Burdo N.B. The Sacral World and Sacred Images of Trypillia civilization // Memoria Antiquitatis. — 2007. — Vol. XXIV. — P. 239—250.
- Cehak H. Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce // Swiatowit. — 1934. — 14. — S. 164—252.
- Monah D. Plastica antropomorfa a culturii Cucuteni-Tripolie. — Piatra Neamt, 1997.
- Pogoševa A.P. Die Statuetten Tripolje-Kultur // Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. — Berlin, 1985. — Bd. 7. — S. 95—242.
- Sorokin V. Asezarile Cucuteni-Tripolie B I din Ucraina si Moldova // Memoria Antiquitatis. — 1997. — Vol. XXI. — P. 7—83.

Надійшла 28.01.2010

Поселение томашевской группы Триполья С I у с. Майданецкое Тальновского р-на Черкасской обл. исследовалось Трипольской комплексной экспедицией Института археологии НАНУ на протяжении восемнадцати полевых сезонов с 1971 по 1991 гг. Среди полученных материалов особое внимание привлекает коллекция антропоморфной пластики, насчитывающая более 200 ед. Это — одно из наиболее представительных собраний антропоморфных фигурок культуры Триполья-Кукутень.

Антропоморфная пластика происходит из разных объектов поселения: культурного слоя, остатков глинобитных построек, но чаще всего она встречалась в ямах, расположенных в пределах жилищно-хозяйственных комплексов или вне их. Фигурки в ямах часто встречаются группами. Они в основном фрагментарны. Иногда можно говорить о том, что фигурки преднамеренно разламывались на верхнюю и нижнюю половинки прежде чем попали в яму.

Статуэтки из Майданецкого разнообразны по формовочной массе, степени обжига, размерам, морфологическим и стилистическим особенностям, иконографическим типам. По технологическим характеристикам пластика разделена на две основные группы. Преобладают статуэтки первой технологической группы — изготовленные из хорошо отмученной тонкоструктурной глины преимущественно без видимых примесей. Они относятся к схематическим изображениям, преимущественно небольшого или среднего размера (высота 5,0—12,0 см). Статуэтки второй технологической группы изготовлены из белой или розовой плотной каолиновой глины без видимых добавок или с примесью мелкозернистого песка, которая близка тесту расписных сосудов. Обжиг превосходный, масса плотная и прочная, отмечены нанесенные краской разнообразные детали. Эта группа представлена преимущественно крупными фигурками (до 30,0 см высотой), а также изделиями с реалистическими чертами. Единичные фигурки составляют исключение. Среди них особое внимание привлекает ножка с моделированной стойкой, по характеру теста близка изделиям из поднепровских памятников.

Все антропоморфные статуэтки из Майданецкого независимо от их размеров, технологических особенностей и пола разделены на два основных типа: стоящие (I) и сидящие (II). Внутри типов выделяются подтипы, а в пределах последних — иногда варианты. К типу III отнесены немногочисленные схематические конусовидные крайне условные статуэтки. В майданецкой коллекции преобладают терракоты I типа.

Особое внимание привлекают четыре фрагмента крупных статуэток с реалистическими чертами. Анализ их показывает, что три из них, относящиеся к массивным образцам пластики, обладают такими общими морфологическими признаками как моделировка крупных ушей с проколами, передача ямками похожей формы глаз и рта. Вероятно, женские статуэтки передают один и тот же сакральный образ. Головка в головном уборе близка женским статуэткам, но, очевидно, воспроизводит другой священный персонаж. Четвертая реалистическая фигурка выделяется как меньшим размером, так и передачей черт лица, что указывает на еще один сакральный образ, запечатленный в антропоморфной пластике. Несмотря на простые приемы моделировки, трипольские скульпторы сумели воплотить различные сакральные образы, придав им буквально портретные черты, поскольку, несмотря на четкое соблюдение канона, лица не повторяются, а выглядят сугубо индивидуально.

Вероятно, разные иконографические типы антропоморфной пластики соответствуют определенным сакральным образам и персонажам, возможно, изображают божества древнеземледельческого пантеона. Некоторые из них можно реконструировать с большой долей вероятности. Среди пластики из Майданецкого преобладают женские образы. Самый распространенный тип — стоящие статуэтки, изображающие стройную девичью фигуру, соответствующую образу Богини-Девы, характерной для архаической мифологии. Образ Богини — потенциальной носительницы новой жизни — отражают фигурки беременных женщин, стилистически связанные с девичьим образом. Сидящие женские фигурки можно рассматривать как изображения зрелых женщин брачного возраста, передающих образ Богини-Прародительницы, основательницы рода. Уникальными экземплярами в трипольской антропоморфной пластике представлен образ «Мадонны». В Майданецком найдена верхняя часть женской склоненной фигурки с младенцем, выполненная схематично.

Реалистическая скульптура Майданецкого отражает, вероятно, разные сакральные образы, среди которых Лунная Богиня, героизированные предки, вожди-жрецы в особом головном уборе, а также особенный персонаж — андрогинное божество. Образ андрогина передает верхняя часть реалистической статуэтки. Сочетание бритой головы (условно мужской признак) с женской грудью позволяет предположить, что фрагмент относится к двуполом изображениям.

Немногочисленные достоверно мужские образы представлены как стоящими, так и сидящими статуэтками. Бросается в глаза стилистическое и морфологическое сходство найденных в одной яме мужских и женских фигурок из Майданецкого. Отличительной чертой мужских изображений, кроме признаков пола, является также отсутствие проколов с левой стороны дисковидной головы.

Анализ майданецкой антропоморфной пластики позволяет охарактеризовать особенности, типичные для статуэток томашевской группы памятников Триполья С I, проследить истоки формирования скульптурной традиции, характерной для этого типа, а также выделить черты, присущие исключительно фигуркам этого поселения-гиганта. Наиболее заметные находки антропоморфной скульптуры из Майданецкого относятся к лучшим образцам пластического искусства древних земледельцев Юго-Восточной Европы.

ANTHROPOMORPHOUS PLASTIC FIGURES OF MAYDANETSKE TRYPILLIAN SETTLEMENT

A settlement of Tomashivka group of Trypillya CI near Maydanetske village of Talne Region in Cherkasy Oblast was studied by Trypillian Complex Expedition of the Institute of Archaeology of the NASU during 18 field seasons since 1971 till 1991. Among the materials obtained a special attention should be paid to the collection of anthropomorphic plastic figures consisting of more than 200 items. This is one of the most representative series of anthropomorphic sculpture of Trypillya-Cucuteni culture.

Anthropomorphic plastic figures come from various objects of the settlement: from cultural layer, from remains of cob structures, but most often they were found in pits situated within and outside the borders of dwelling and husbandry complexes. Figurines in pits often were found in groups. They are mostly fragmented. Sometimes it can be said that the figurines were intentionally broken in the upper and lower parts before they were put into pit.

Statuettes from Maydanetske are manifold by their loam, level of firing, size, morphological and stylistic peculiarities, and iconographic types. The plastic figures, by technological features, consist of two main groups. The figurines of the first technological group prevail; they are made of well-elutriated fine-structured clay mostly without visible admixtures. They belong to schematic images of predominantly small or medium size (5,0—12,0 cm high). Figurines of the second technological group are made of white or pinkish compact kaolinite clay without visible dashes or with admixture of fine-grained sand which is close to fabric of painted vessels. Firing is perfect, paste is compact and solid, and various details made with paint are noted. This group is represented mostly by large figures (up to 30,0 cm high), and also by items with realistic traits. Solitary figurines make the exception. Among them a special attention attracts a foot with a modeled footstep, which is close by the nature of fabric to finds from the monuments at the Dnister River region.

All anthropomorphic figurines from Maydanetske, of whatever sizes, technological peculiarities and sex, are divided into two main types: standing (I) and sitting (II). Within the types there are subtypes, and within the latter sometimes there are variants which are presented in the *Table*. Innumerable schematic cone-shaped extremely conventional figurines are referred to the type III. In the collection from Maydanetske terracotta figurines of type I prevail.

Special attention is paid to four fragments of large figurines with realistic traits. The analysis shows that three of them, belonging to the large examples of plastic figures, have such common morphologic features as modeling of large ears with perforations and depiction with pits of forms of eyes and mouth. Probably, female figurines represent the same sacral image. A head with a hat is close to the female figurines, but apparently represents another sacral hero. The fourth realistic figurine is distinguished by both its small size and representation of features, which indicates one more sacral image depicted in anthropomorphic plastic figures. Despite simple modeling techniques, the Trypillian sculptors were able to represent various sacral images having given them portrait traits, because despite a strict observance of a canon, faces are never repeated and look exceptionally individual.

Probably, different iconographic types of anthropomorphic plastic figures correspond to certain sacral images and heroes and perhaps depict deities of ancient agricultural pantheon. Some of them can be reconstructed with great likelihood. Among plastic figures from Maydanetske female images prevail. The most common are standing statuettes representing svelte maidenly figure corresponding to an image of Virgin Goddess peculiar for archaic mythology. Figurines of pregnant women, stylistically related to a maidenly image, represent an image of a Goddess, a potential bearer of a new life. Sitting female figurines can be viewed as depictions of mature women of matrimonial age which represent an image of a Goddess-Progenitor, a founder of a family. Image of Madonna is presented by unique examples in Trypillian anthropomorphic plastic figures. An upper part of female inclined figurine with an infant made in schematic style was found in Maydanetske.

Realistic sculpture from Maydanetske represent clearly different sacral images, among which are Lunar Goddess, heroized ancestors chiefs-priests with a peculiar head, as well as a special hero: androgenic deity. An image of androgen is depicted in an upper part of a realistic statuette. Combination of a shaved head (conventionally «male» feature) with a female breast allows the author to presume that this fragment belongs to bisexual images.

Innumerable reliably male images are represented by both standing, and sitting statuettes. Stylistic and morphological similarity of male and female figurines found in single pit at Maydanetske is evident. Distinguishing feature of male images, in addition to sex indications, is also a lack of holes on the left side of disc-shaped heads.

The analysis of anthropomorphic plastic figures from Maydanetske allows the author to describe the peculiarities typical for the statuettes of Tomashivka group of Trypillya C I monuments, to trace the roots of forming the sculptural tradition peculiar for this type, and also to describe the features inherent exclusively in figurines from this giant settlement. The most outstanding finds of anthropomorphic sculpture from Maydanetske belong to the best examples of plastic art of ancient farmers of South-Eastern Europe

ЧОЛОВІЧЕ ТА ЖІНОЧЕ ЧЕРНЯХІВСЬКЕ ВБРАННЯ

На підставі добірки черняхівських поховань з антропологічними визначеннями досліджено вбрання представників різної статі та зроблені деякі припущення щодо їхнього одягу.

К л ю ч о в і с л о в а: черняхівська культура, поховання, моделі вбрання.

Соціальні ролі представників різної статі, зумовлені біологічними чинниками, закріплювалися і посилювалися внаслідок загальноісторичних суспільних процесів і в добу класоутворення набули усталеного характеру (История... 1988, с. 173—174, Формализованно-статистические... 1990, с. 137—138). Це відбивалося в матеріальній сфері, зокрема — костюмі.

Костюм — це складна знакова система, що включає головний убір, одяг, взуття, аксесуари, прикраси, зачіску і татування (декорування) тіла. Він виконує різноманітні функції — соціальні, біологічні, сакральні, рольові та реконструюється за археологічними, історичними, іконографічними і етнографічними джерелами (Яценко 2006, с. 5—27).

Археологічним еквівалентом костюма є вбрання, представлене в поховальному інвентарі речами особистого вжитку. Воно упредметнює один з етапів похоронного циклу — одягання померлого. Спробуємо дослідити цю складову поховального обряду згідно запропонованих послідовності та методів (Формализованно-статистические... 1990, с. 137—149). Отже, першочергове завдання полягає в з'ясуванні відмінностей у спорядженні представників різної статі в середовищі носіїв черняхівської культури.

В її історіографії виокремлені два аспекти цієї проблеми: перший пов'язаний з виявленням інвентарю, характерного для представників різної статі, другий — з уявленням про їхній зовнішній вигляд, костюм, вбрання тощо. З цього приводу існує широкий діапазон думок: від ідеї про використання савана (який в інтерпретації автора і є поховальним одягом) у похоронній практиці (Никитина 1985, с. 79—80; 1996, с. 21—22; 2008, с. 58) та про однаковий жіночий і чоловічий костюм (Никитина 1985, с. 60) до визнання різниці між ними за етнографічну рису готів I—V ст. разом з відсутністю

зброї у чоловічих похованнях та традиційними жіночими прикрасами — двома фібулами на плечах (Бірбрауер 1995, с. 42).

Зокрема, аналізуючи інвентар Маслівського могильника, В.П. Петров відзначав, що передбачувана ознака жіночого костюма — дві фібули на плечах — підтверджується на цій пам'ятці антропологічними визначеннями. Специфічними жіночими ознаками інвентарю він вважав: намисто, поєднання фібули, голки та намиста, а також пряжки, зокрема парні, розміщені на шиї та поясі. З предметів домашнього виробництва до жіночих ознак інвентарю дослідник відносив пряслиця, оскільки прядіння та шиття були основними заняттями жінок. *«Принимая во внимание, что фибулами одежда застегивалась на одном или обоих плечах, необходимо заключить, что употреблялась одежда наподобие плаща. Находка... фибул вместе с пряжками свидетельствует, что древние обитательницы Маслово подпоясывали свою одежду ремненным поясом. В погребении 84 на фибуле сохранились остатки кожи и можно думать, что одежда, застегивавшаяся фибулами, была меховой верхней одеждой. В свою очередь, вполне естественно предположить, что подпоясывающаяся одежда была нижней»* (Петров 1964, с. 160—162). Відсутність фібул в інвентарі Лохвицького могильника вчений пояснював проявом місцевих рис костюма (Березовец, Петров 1960, с. 99). Намиста і пряслиця відносила до ознак жіночих поховань і М.О. Тиханова (Тиханова 1957, с. 175).

У Г.Б. Федорова знаходимо тезу про бідність чоловічих поховань на тлі жіночих. До чоловічих ознак інвентарю, на його думку, належать предмети озброєння, зокрема й ножі, та скляні келихи, розташовані зазвичай біля черепа. Жіночі поховання містили посуд, прикраси, пряслиця (Федоров 1960, с. 286). Верхнім одягом черняхівців був плащ, найвірогідніше, кольоровий. Окрім того, взимку носили шкіряний і хутряний одяг. Чоловіки вдягалися в полотняні сорочки, штани, капелюхи, взуття з кінської

шкіри, що підв'язувалося вузлом під колінами; жінки — в сукні (Федоров 1960а, с. 143).

Й.С. Винокур при описі поховань могильника Ружичанка (Винокур 1979) безінвентарні поховання інтерпретував як чоловічі (пп. 6, 10, 43, 49 і 61), а інвентарні — з двома фібулами та/або намистом, пряслицями й голками — як жіночі (пп. 4, 8, 9, 19, 28, 29, 44, 55 і 57).

Аналіз інвентарю з метою виявлення ознак — показників статі похованих — робив Е.О. Симонович. Наприкінці 1950-х рр. він відносив до ознак чоловічих поховань залізні ножі, овальні кресала з кремінцем, пряжки до паска і взуття, бронзові фібули, кістяні гребені; до жіночих — залізні ножі, бронзові фібули та кістяні гребені, а також пряслиця, голки, намиста, кістяні пірамідальні підвіски та підвіски-мушлі (Симонович 1959, с. 88). Пізніше список ознак статі похованих був скорочений та обмежений для жіночих могил пряслицями, намистом, сережками, скроневими кільцями і деякими типами підвісок, для чоловічих — предметами озброєння, гральними жетонами, скляними та глиняними келихами (Симонович, Кравченко 1983, с. 38—40). Ймовірно, через непорозуміння до цього списку не потрапила ще одна важлива ознака, якій автор присвятив спеціальну працю. Йдеться про так звані «*крючковатые булавки*»¹, які Е.О. Симонович відносив до ознак інвентарю жіночих могил (Симонович 1975, с. 214). До реконструкції черняхівського костюма, запропонованої В.П. Петровим, Е.О. Симонович вніс деякі уточнення. Згідно з його спостереженнями, фібули, що скріплювали плащ, розташовувалися пружинами донизу. Верхній одяг, найвірогідніше, був з тонкої вовни, а не хутряний. Дослідник відзначав рідкість перснів і браслетів у вбранні носіїв черняхівської культури, відсутність традиції обшивання одягу намистом, характерної для скіфів і сарматів, а також рідкісне використання взуття із застібками (Симонович, Кравченко 1983, с. 38—40).

Г.Ф. Нікітіна, порівнюючи інвентар незруйнованих поховань, що вивчалися антропологами, дійшла висновку, що виявити археологічні ознаки — показники статі — неможливо, а також про відсутність відмінностей між чоловічим та жіночим одягом, котрий складався з легкого верхнього плаща, що застібувався фібулами, та штанів (Никитина 1985, с. 60). Окрім того, дослідниця висунула гіпотезу про використання савана в похоронній практиці черняхівців

(Никитина 1985, с. 79—80; 1996, с. 21—22; 2008, с. 58), на користь чого свідчили «*тесное расположение стоп и голей, которое позволяет предположить их тугое связывание*», а також відтиски полотняного переплетіння на металевих деталях вбрання ззовні. Згідно цієї ідеї, фібули та пряжки слугували виключно для з'єднання савана, а їхня відсутність пояснювалася використанням для цієї мети мотузок або ремінів.

Аналіз жіночого вбрання народів центрально- та східноєвропейського Барбарікума, зокрема культури Синтана де Муреш/Черняхів, здійснила М. Темпельманн-Моньчинська (Tempelmann-Mączyńska 1988; 1989; 1989a). До списку ознак інвентарю жіночих могил дослідниця включила: фібули, специфічні типи жіночих шпильок для волосся, деталі поясної гарнітури, намисто, поодинокі намистини, підвіски, гривни, браслети, каблучки, сережки, гребені, деталі скриньок, пряслиця, ножі, голки, деталі веретена, шила, ножиці, пінцети, дзеркала, золоті та срібні вироби імпортного походження, монети. На підставі 253 інгумаций і 33 кремаций з 43 могильників реконструйовано черняхівське жіноче вбрання, яке складалося з однієї або двох фібул на плечах, намиста та підвісок, рідше — пряжки. Поширення двох фібул відбиває, на думку дослідниці, процес становлення уніфікованої моделі етнографічного готського жіночого вбрання V—VI ст., яка виникла на території Мазовії та Підляшшя в цельській фазі вельбарської культури (Tempelmann-Mączyńska 1988, s. 217).

Ф. Бірбрауер серед етнографічних рис готів, окрім двофібульного жіночого вбрання, називає відсутність зброї в чоловічих похованнях і неоднакове спорядження померлих різної статі (Бірбрауер 1995, с. 42).

Таким чином, більшість дослідників визначали статі померлих виключно за складом інвентарю. Безінвентарні поховання інтерпретувалися як чоловічі, а інвентарні, з двома фібулами та/або намистом, пряслицями й голками, — як жіночі. Додамо, що показники статі часто визначалися гіпотетично, а їхній список постійно змінювався.

Спробу реконструкції черняхівського вбрання здійснено у відповідному розділі кандидатської дисертації автора (Бобровська 2000), основні положення якого опубліковані конспективно (Бобровська 1999; 2002; Гопкало 2007). Зокрема, для визначення ознак статі за інвентарем здійснено аналіз значної добірки поховань за допомогою складання таблиць поєднання ознак. Такий спосіб доцільний, коли поховань з антропологічними визначеннями мало, і вони становлять контроль-

¹ Пізніше ці предмети отримали назву ключкоподібних (рос. — клюковидных) шпильок.

ну добірку, з якою порівнюється значний масив даних (Формализованно-статистические... 1990, с. 143—144).

Нині добірка поховань з антропологічними визначеннями суттєво поповнилася. Значною мірою цьому сприяла монографія О. Шована, присвячена публікації могильника Міхелешень у румунській Молдові. В ній, зокрема, є розділи, де аналізується поховальний обряд та одяг місцевого населення (Şovan 2005, р. 203—215). Серед праць останніх років слід відзначити також детальну публікацію поховання дівчинки-підлітка з могильника Велика Бугаївка (Петраускас 2004). Зведення черняхівських поховань з двопластинчастими фібулами міститься в статті А.В. Мاستикової (Mastykova 2007). Важливу інформацію про костюм могильника Нагірне II надано в розробці Е. Шультце (Шультце 2010). Зростання останнім часом добірки поховань з антропологічними визначеннями стимулювало повторне звернення до цієї теми з застосуванням простішої та результативнішої методики. Втім, спершу маємо спростувати ідею Г.Ф. Нікітіної про використання савана в поховальній практиці черняхівців (Никитина 2008, с. 58), оскільки вона виключає існування костюма як такого і робить безглуздими подальші дослідження, зокрема й щодо його характеру. Використання савана в античний період відоме в іудеїв і єгиптян. Тіло померлого обмивали, загортали в тонке полотно або обмотували пеленами, потім клали до труни з безліччю пахощів і ставили на місце поховання (Библейская энциклопедия... 1891, с. 570). Похоронний обряд римлян припускав одягання померлого в той парадний одяг, на який він мав право (Сергеенко 2000, с. 202). Такі ж похоронні норми поширилися і в європейських римських провінціях. Поняття ж савана як похоронних шат бере початок у християнських традиціях і в народів Східної Європи з'являється тільки в середньовіччі. Наведені Г.Ф. Нікітіною факти тісного прилягання кісток нижніх кінцівок у черняхівських інгумаціях є відлунням похоронної практики, яка має давнє походження та широко застосовується й досі². Таким чином, визнаючи

² Сучасна медицина свідчить, що протягом двох—чотирьох годин після смерті м'язи тіла послаблюються, внаслідок чого відбувається відвисання нижньої щелепи (Смольянинов, Татиев, Черваков 1961, с. 159—160). Далі настає так зв. трупне задубіння, коли м'язи твердіють і будь-які маніпуляції з членами померлого (зміна положення кінцівок або в цілому тіла) практично неможливі. Згідно з законом Ністена, трупне задубіння завершується не раніше ніж через шість днів, з початком процесу розкладання (Смирнов 1990, с. 223,

наявність решток костюма в інвентарі та спираючись на добірки поховань з антропологічними визначеннями, спробуємо: 1) уточнити список ознак інвентарю, характерних для поховань чоловіків і жінок; 2) виявити комбінації деталей вбрання — моделі, характерні для представників різної статі; 3) реконструювати чоловіче та жіноче вбрання за локалізацією його деталей у могилі та 4) зробити припущення щодо того-часного одягу.

Скористаємося класифікацією поховального інвентарю, запропонованою Н.М. Кравченко (1987). Згідно її розробки, він складається з чотирьох різновидів: А — предмети, що потрапили до могили як «приношення» — керамічний сервіз та скляні келихи; Б — речі особистого вбрання та одягу; В — предмети виробничого, побутового, символічного та культового призначення, що вказують на заняття, професію і соціальний статус; Г — кераміка, скляні келихи та інші категорії речей, навмисно пошкоджені, розбиті та деформовані від перебування у вогні — тризна.

Для вирішення першого завдання враховувалися ознаки поховального інвентарю різновидів Б і В. Предмети різновиду Б включають деталі вбрання й предмети туалету. Перші, своєю чергою, об'єднують три групи артефактів. До фурнітури³ належать речі утилітарно-декоративного характеру, призначені для з'єднання одягу, — фібули та пряжки, до прикрас — намисто, каблучки, скроневі кільця, браслети й сережки. Нарешті, окрему групу становлять підвіски-амулет. Інвентар різновиду В охоплює речі, що характеризують заняття, професію; предмети домашнього виробництва; ознаки майнового поділу; зброю, спорядження вершника, кінську зброю; гральні жетони.

Таким чином, список ознак поховального інвентарю склали:

I. Фурнітура: 1. Одна фібула; 2. Дві фібули; 3. Три фібули; 4. Одна пряжка; 5. Дві пряжки (або декілька); 6. Пряжки від взуття.

II. Прикраси: 1. Намисто; 2. Намистина; 3. Каблучка (або декілька); 4. Скроневе кільце (або декілька); 5. Браслет; 6. Сережки (сережка).

III. Підвіски-амулет.

IV. Предмети гігієни: 1. Роговий гребінь (або його фрагменти); 2. Дзеркало.

прим. 4). З цього випливає, що надання потрібної за ритуалом пози покійного відбувалося внаслідок спеціальних маніпуляцій з фіксації м'язів тіла (зв'язування нижніх та верхніх кінцівок, підв'язування щелепи) протягом перших чотирьох годин після смерті.

³ Термін «фурнітура костюма» вживався Г.Ф. Нікітіною для фібул, пряжок і намиста (Никитина 1985, с. 84).

V. Предмети, що характеризують професію⁴: 1. Бронзовий або срібний ніж; 2. Ножиці; 3. Пінцет.

VI. Предмети домашнього виробництва: 1. Ніж (за винятком знайдених серед кісток тварин); 2. Пряслице; 3. Два або більше пряслиць; 4. Голка; 5. Гольник; 6. Точило; 7. Шило; 8. Ключкоподібна шпилька (або декілька).

VII. Ознаки майнового поділу: 1. Деталі скриньок; 2. Ключі, замки; 3. Монети.

VIII. Предмети озброєння, кінської зброї, спорядження вершника.

IX. Гральні жетони.

Чоловічі та жіночі ознаки інвентарю. Загалом антропологами вивчалися матеріали з 55 черняхівських могильників (табл. 1). Інвентарем супроводжувалися 334 поховання дорослих: 134 чоловічі і 200 жіночих.

Порівняльний аналіз добірок чоловічих та жіночих поховань (табл. 2) здійснений за методикою (Формалізовано-статистические... 1990, с. 79—91). Він зводиться до підрахунку кількості, частоти (відносний показник у відсотках), норми розподілу та визначення тенденції ознак. Розподіл ознак поховального інвентарю (табл. 3) дозволяє визначити: особливі (чисті), особливі (за тенденцією) та загальні.

Першу групу — особливі чисті прикмети, які чітко маркують стать небіжчика, — для чоловічих поховань становлять: предмети озброєння та гральні жетони, для жіночих — три фібули, дзеркало, два пряслиця (або більше), ключкоподібна шпилька (або декілька), ключі та/або замки.

Другу групу — особливі ознаки за тенденцією — становлять ті, які більшою мірою прикметні похованням певної статі, але трапляються і в іншій. Пряжки (до паска, одна або дві, та до взуття), каблучки, шила, голки, ножі, монети переважно знайдені в чоловічих похованнях; дві фібули, намисто, підвіски-амулетів, скроневі кільця, пряслиця, ножиці й пінцети⁵ — в жіночих.

Ознаки третьої групи — загальні — однаково часто супроводжують поховання представників обох статей. Це — поодинокі фібули, намистини, браслети, сережки, рогові гребені, точила, гольники та деталі скриньок.

Чоловічі та жіночі моделі вбрання. Для вирішення другого завдання роботи залучені похо-

вання, що містили лише деталі вбрання, всього 295: 113 чоловічих та 182 жіночі.

Комбінація деталей вбрання визначає його модель. Для зручності моделі вбрання поділені на численні групи: з однією, двома, трьома фібулами, без фібул і з прикрасами.

Чоловіче вбрання було таким (рис. 1): 47 % поховань супроводжувалися однією або двома пряжками до паска, 30 % — містили вбрання з однією фібулою, доповнене паском з пряжкою та/або прикрасами, 9 % — дві фібули з паском та прикрасами, 13 % — лише прикраси.

Інший розподіл демонструє жіноче вбрання (рис. 2): 43 % поховань супроводжувалося двома фібулами, паском і прикрасами, 30 % — містили одну фібулу, 2 % — три застібки, 6 % — пряжку, 19 % — лише прикраси.

Вбрання різних вікових груп чоловіків і жінок. Окрім того, наша добірка надає можливість порівняти вбрання різних вікових груп: молодих (*juvenis*, 12—25 років), дорослих (*adultus*, 25—35 років), зрілих (*maturus*, 35—55 років), літніх (*senilis*, 55 і більше років) чоловіків і жінок. Однак, враховуючи нерівнозначність добірок, можна зробити лише деякі попередні висновки.

Чоловіки⁶. Приблизно однаково поміж представниками вікових груп розподілене вбрання з двома фібулами. З однією фібулою воно максимально представлене в групі дорослих чоловіків та кількісно зменшується в наступних вікових групах. Вбрання з однією або двома пряжками навпаки частіше трапляється в похованнях літніх чоловіків. Враховуючи нечисленність групи, цей висновок може бути уточнений у подальшому. Нарешті, вбрання з прикрасами наявне в похованнях дорослих і зрілих осіб. Спостерігаються деякі особливості в розподілі окремих деталей вбрання. Кількість прикрас — намиста і підвісок-амулетів — з віком зменшується, їхній максимум фіксується в дорослих чоловіків. Каблучки носили представники всіх вікових груп, скроневі кільця — тільки дорослі чоловіки.

Жінки. Три фібули не зафіксовані досі тільки в молодих жінок. Двофібульне вбрання присутнє у представниць усіх вікових груп, але переважає в дорослих. Вбрання з однією фібулою та таке, що містило лише пасок, частіше зафіксоване в молодих. Намиста частіше супроводжували молодих, їхня кількість з віком зменшується. В розподілі підвісок така закономірність не простежується: максимум амулетів знайдено в похованнях молодих жінок,

⁴ Не виключено, що ця група речей призначалася для особистої гігієни. Однак відносна рідкість подібних знахідок в інвентарі черняхівських могил порівняно зі знахідками гребенів свідчить про їхню особливу функцію — як медичного або перукарського інструментарію.

⁵ У більшості випадків пінцети знайдені в похованнях літніх жінок.

⁶ Не розглядається нечисленна група молодих чоловіків.

Таблиця 1. Список черняхівських могильників, матеріали яких вивчали антропологи

№ п/п	Могильник	Автор антропологічних визначень; публікація	Кількість визначень
1	Балцата II	Великанова 1975	4
2	Башмачка	Є.І. Данилова; Смиленко 1992, с. 54, 58, 62	4
3	Біленьке	П.М. Покас, не опубл.; Гудим-Левкович, Покас 1990, с. 83	4
4	Боромля	С.П. Сегеда, П.М. Покас; Некрасова 2006	42
5	Будешть	Великанова 1975, с. 224	35
6	Вел. Бугаївка	Т.О. Рудич, не опубл.	—
7	Вікторівка	Кондукторова 1979	6
8	Вовчик	Алексеева 1975	2
9	Войтенки I	Т.О. Рудич, не опубл.	—
10	Волоське	Кондукторова 1979, с. 166	1
11	Гаврилівка	Кондукторова 1979, с. 167	26
12	Городок Миколаївка	Schliz 1913	3
13	Городок	П.М. Покас, не опубл.	—
14	Дідівщина	Г.Ф. Дебец, загублені	?
15	Дерев'яна	Кондукторова 1979, с. 166	3
16	Журавка	Кондукторова 1979, с. 168	81
17	ІнDEPENDЕНЦА	Cristescu, Krüger, Gramatopol-Roșca 1969	16
18	Каборга	П.М. Покас, не опубл.	17
19	Кам'янка-Анчокрак	П.М. Покас; Магомедов 2004	1
20	Канів	П.М. Покас; Петраускас 1998	15
21	Кантемирівка	Кондукторова 1979, с. 167	1
22	Коблево	Кондукторова 1979, с. 167	16
23	Косанове	Зиневич 1967, с. 134	5
24	Кринички	Кондукторова 1979, с. 167	2
25	Курники	П.М. Покас; Магомедов 1999	9
26	Легедзине	Т.О. Рудич, не опубл.	—
27	Лецкань	Antoni, Onofrei 1975	31
28	Лохвиця	Кондукторова 1979, с. 167	1
29	Малинівці	Є.І. Данилова; Пачкова, Яковенко 1983	4
30	Маслове	Дебец 1948, с. 378—379, прил. 24	—
31	Міхелешень	Șovan 2005	495
32	Мелешть	Великанова 1975, с. 226	12
33	Нагірне II	Т.О. Рудич, не опубл.	41
34	Нестоїта	К.В. Зиньковский; Козлов 1989, с. 88	1
35	Одая	Т.В. Томашевич; Никитина 1996	26
36	Оселівка	М.С. Великанова, Є.І. Данилова; Никитина 1988; 1995, с. 119	23
37	Петриківці	П.М. Покас, не опубл.	—
38	Переяслав-Хмельницький	Кондукторова 1979, с. 166	1
39	Ранжеве	Кондукторова 1979, с. 167	9
40	Романківці	Є.І. Данилова; Никитина 1996	33
41	Ромашки	Кондукторова 1979, с. 166	2
42	Рижівка	Алексеева 1975	11
43	Сад	П.М. Покас; Некрасова 1985	10
44	Соснова	П.М. Покас, не опубл.; Гудим-Левкович, Покас 1990, с. 83	7
45	Телешівка	Кондукторова 1979, с. 166	1
46	Успенка	П.М. Покас; Некрасова 2006	10
47	Фурманівка	Т.С. Кондукторова; Симонович 1988	18
48	Холмське	С.П. Сегеда, В.Д. Дяченко; Гудкова, Фокеєв 1984	28
49	Червоне	Т.О. Рудич, не опубл.	—
50	Черкаси	Рудич 1995; 2003	9
51	Чернелів-Руський	Рудич 2004; 2004а	—
52	Черняхів	Г.Ф. Дебец, загублені; Кондукторова 1979, с. 166	26
53	Чистилів	Кондукторова 1979, с. 167	3
54	Чубівка	П.М. Покас; Гребенников, Гребенников, Магомедов 1982	2
55	Ербічень	Necrasov, Cristescu 1961	1
	Усього		1113

мінімум — зрілих, середній показник зафіксований у літніх. Скроневі кільця носили тільки молоді та дорослі жінки, каблучки — лише дорослі. Шкіряні паски з пряжками частіше траплялися в одязі зрілих жінок, мінімальну їхню кількість знайдено в дорослих та порівну — в молодих і літніх.

Чоловічі та жіночі типи підвісок-амулетів. Підвісками супроводжувалися дев'ять (8 %) чоловічих поховань. Серед них⁷: металеві (пластикові) прямокутні та з монети), ємкості («відерця», кошикоподібні й трикутні), дзвоники, а також підвіски з мушлі *Cypraea*.

38 (21 %) жіночих могил містили підвіски, представлені: зі скла у формі кігтя (ікла), зі сплаву кольорових металів і заліза («відерця», ко-

шико- й розеткоподібні, трикутні), з мушель молюсків *Cypraea*, *Bolinus brandaris*, рогові пірамідальні і з зубів тварин. Остання група прикрас супроводжує більше ніж 70 % поховань.

За наведеними даними тільки металеві пластини прямокутні, з монет та дзвоники є визначниками чоловічого вбрання, а розеткоподібні — жіночого, всі інші — універсальні. Але це не зовсім так. Те, що пластини прямокутні прикраси та з монет носили чоловіки, підтверджують поховання, стаття яких доволі впевнено визначається за інвентарем (Косанов 1961/14, Бирлад Валя Сяке 501 і 507). Підвіски з мушель молюсків, рогові пірамідальні та з зубів тварин, як встановлено раніше (Бобровська 1999; Bobrovskaia 2001), — суто жіночі прикраси. Судячи за розташуванням у могилі — найчастіше між колінами — вони підвішувалися до паска на мотуз-

⁷ Тут і надалі термінологію подано за: Гопкало 2008.

Таблиця 2. Порівняльний аналіз чоловічих і жіночих поховань черняхівської культури

Показник	Ознака (№)															
	Кількість поховань	Одна фібула (I.1)	Дві фібули (I.2)	Три фібули (I.3)	Одна пряжка (I.4)	Дві пряжки (I.5)	Пряжки від взуття (I.6)	Намісто (II.1)	Намистина (II.2)	Каблучка (II.3)	Скроневе кільце (II.4)	Браслет (II.5)	Сережки (II.6)	Підвіски-амулети (III)	Роговий гребінь (IV.1)	Дзеркало (IV.2)
Кількість	Чоловічі															
	134	34	10		56	15	3	18	10	5	2	2	2	9	48	
	Жіночі															
	200	56	76	4	43	3	3	111	14	1	6	5	3	38	73	1
Частість ознак	Чоловічі															
	100	25	7,4		41	11	2,2	13,4	7,4	3,7	1,5	1,5	1,5	6,7	35,8	
	Жіночі															
	100	28	38	2,0	22	1,5	1,5	55,5	7,0	0,5	3,0	2,5	1,5	19	36,5	0,5
Норма розподілу	100	26,5	22,7	1,0	31,5	6,3	1,9	34,5	7,2	2,1	2,3	2,0	1,5	12,9	36,2	0,3
Тенденція ознак	Чоловічі															
		0,9	0,3		1,3	1,8	1,2	0,4	1,1	1,8	0,7	0,8	1,0	0,5	1,0	
	Жіночі															
		1,1	1,7	2,0	0,7	0,2	0,8	1,6	0,9	0,2	1,3	1,2	1,0	1,5	1,0	2,0

ці певної довжини. Їхні знахідки в похованнях чоловіків змушують сумніватися в правильності антропологічного визначення статі, зокрема чоловічого поховання Черкаси 32 з набором кошикоподібних та трикутних залізних підвісок. Гіпотеза про їхню належність жінкам обґрунтована (Бобровська, Сиволап 2003) і підтверджується поєднанням цих прикрас із підвісками-мушлями в жіночих похованнях Міхелешені (пп. 2 і 297). Тож зазначені типи прикрас можуть вважатися важливою ознакою статі.

Отже, чоловіки надавали перевагу металевим пласким прямокутним прикрасам та підвіскам з монет, жінки — скляним підвіскам у вигляді кігтя (ікла), металевим кошико- та розеткоподібним і трикутним, а також з мушель молюсків *Cypraea*, *Bolinus brandaris*, роговим пірамідальним та із зубів тварин. Металеві «відерця» но-

сили і чоловіки, і жінки. Знахідок дзвоників ще недостатньо, аби робити висновки щодо їхньої належності представникам котроїсь статі.

Вбрання представників різної статі за локалізацією деталей. Про призначення якихось деталей вбрання можна впевнено говорити лише на ґрунті незруйнованих комплексів, де чітко зафіксоване їхнє розташування. Таких поховань 220: 80 чоловічих і 140 жіночих.

Чоловіче вбрання. З 80 чоловічих поховальних комплексів 32 (40 %) супроводжувалися пряжкою до паска, 10 (13 %) — двома пряжками або пряжкою та каблучкою, 28 (35 %) містили фібулу, по п'ять (по 6 %) — дві фібули та прикраси. Пряжку знайдено в 31 випадку, здебільшого (28) на поясі (рис. 1, 1) і тільки в трьох — на деякій відстані від скелета (рис. 1, 1с—е). Зафіксовано 15 випадків, коли пряжок

Ознака (№)																
	Бронзовий або срібний ніж (V.1)	Ножиці (V.2)	Пінцет (V.3)	Ніж (VI.1)	Пряслице (VI.2)	Два чи більше пряслиць (VI.3)	Голка (VI.4)	Гольник (VI.5)	Точило (VI.6)	Шило (VI.7)	Ключкоподібна шпилька (VI.8)	Деталі скриньок (VII.1)	Ключі, замки (VII.2)	Монети (VII.3)	Предмети озброєння (VIII)	Гральні жетони (IX)
Чоловічі																
	3	1	1	41	6		7	8	1	12		1		1	9	1
Жіночі																
	2	4	5	27	55	12	7	15	2	5	1	2	2	1		
Чоловічі																
	2,2	0,8	0,8	30,6	4,5		5,2	5,9	0,8	9		0,8		0,7	6,7	0,8
Жіночі																
	1,0	2,0	2,5	13,5	27,5	6,0	3,5	7,5	1,0	2,5	0,5	1,0	1,0	0,5		
	1,6	1,4	1,65	22	16	3,0	4,4	6,7	0,9	5,8	0,3	0,9	0,5	0,6	3,4	0,4
Чоловічі																
	1,4	0,5	0,5	1,4	0,3		1,2	0,9	0,9	1,6		0,9		1,2	2,0	2,0
Жіночі																
	0,6	1,6	1,5	0,6	1,7	2,0	0,8	1,1	1,1	0,4	2,0	1,1	2,0	0,8		

у похованні було дві. Вони знаходилися або на кістках тазу (рис. 1, 2a, 2e, 2f, 3e, 3f, 4c, 4d, 7c), або одна біля черепа чи плеча, інша — на ребрах або кістках тазу (рис. 1, 2b—d). Їхнє призначення, напевне, було різне. Пряжки, знайдені в похованнях зі зброєю, очевидно, портупейні (рис. 1, 2b, 2e). Найімовірніше, з цією ж метою використовувалися ремені з пряжками, знайдені в інших могилах (рис. 1, 2a, 2d, 2f, 3e, 6). Однак довести це припущення проблематично з огляду на традицію заборони поховання зі зброєю, яка побутувала в черняхівському суспільстві. В деяких випадках пряжки могли застібувати торбинки до паска з дрібними речами

(рис. 1, 2c, 3f, 4c, 4d, 7c). Хоча принаймні в деяких з них поблизу знаходилася фібула (рис. 1, 4c, 4d, 7c), а, як переконливо продемонстрував приклад з поховання Міхелешень 2, саме фібула могла слугувати застібкою торбинки.

Вбрання з однією застібкою також мало декілька варіантів розташування фібули: 1) на правому плечі (рис. 1, 5); 2) на лівому (рис. 1, 3a—e); 3) на грудях (рис. 1, 6); 4) на нижніх ребрах або на тазі ліворуч (рис. 1, 4a—d); 5) на тазі праворуч (рис. 1, 7); 6) біля ліктя або кисті лівої руки (рис. 1, 3f, 4e). Пояснити зміну звичного розташування фібули — на плечі — можна, проаналізувавши набір речей поблизу застіб-

Таблиця 3. Розподіл ознак різновидів Б і В у чоловічих та жіночих похованнях черняхівської культури

№ ознаки	Ознаки	Тенденція сукупності	
		♂	♀
Ознаки особливі (чисті)			
VIII	Предмети озброєння	2,0	
IX	Гральні жетони	2,0	
I.3	Три фібули		2,0
IV.2	Дзеркало		2,0
VI.3	Два чи більше пряслиць		2,0
VI.8	Ключкоподібна шпилька (чи декілька)		2,0
VII.2	Ключі, замки		2,0
Ознаки особливі (за тенденцією)			
I.5	Дві пряжки	1,8	0,2
II.2	Каблучка (чи декілька)	1,8	0,2
VI.7	Шило	1,6	0,4
V.1	Бронзовий або срібний ніж	1,4	0,6
VI.1	Ніж	1,4	0,6
I.4	Пряжка	1,3	0,7
VI.4	Голка	1,2	0,8
I.6	Пряжки від взуття	1,2	0,8
VII.3	Монети	1,2	0,8
I.2	Дві фібули	0,3	1,7
VI.2	Пряслице	0,4	1,7
II.1	Намисто	0,4	1,6
V.2	Ножиці	0,4	1,6
III	Підвіски-амулети	0,5	1,5
V.3	Пінцет	0,5	1,5
II.4	Скроневе кільце (або декілька)	0,7	1,3
Ознаки загальні			
II.2	Намистина	1,1	0,9
IV.1	Роговий гребінь	1,0	1,0
II.6	Сережки	1,0	1,0
VI.6	Точило	0,9	1,1
I.1	Фібула	0,9	1,1
VII.1	Деталі скриньок	0,9	1,1
VI.5	Гольник	0,9	1,1
II.5	Браслет	0,8	1,2

Таблиця 4. Розподіл чоловічих моделей вбрання

Кількість поховань	Модельне вбрання *													
	Без фібул		З однією фібулою				З двома фібулами				З прикрасами			
більше 10	1 (44)	4 (10)												
3—10	2 (9)	5 (8)	6 (5)	7 (6)			13 (3)	14 (3)			19 (5)	20 (4)		
1—2	3 (1)	8 (1)	9 (1)	10 (1)	11 (1)	12 (1)	15 (1)	16 (1)	17 (1)	18 (1)	21 (1)	22 (1)	23 (1)	24 (1)
	54 (47 %)		34 (30 %)				10 (9 %)				15 (13 %)			

* У правому верхньому кутку номер моделі, знизу — кількість поховань

Умовні позначки: фібула пряжка намисто намистина каблучка скроневе кільце браслет сережка підвіска-амулет

ки. Інколи фібула, можливо, застібала торбу (рис. 3, 4b—d, 7a, 7c). В одному випадку застібка, знайдена на деякій відстані від скелета, вірогідно, скріплювала плащ, покладений в могилу як приношення (рис. 1, 4e).

П'ять могил містили двофібульне вбрання. Дві фібули зафіксовані: 1) на обох плечах симетрично (рис. 3, 8a—c); 2) на одному плечі (рис. 1, 8d). Намисто знайдено: 1) на шії (рис. 1, 3c, 5c, 9a); 2) біля черепа (рис. 1, 4a, 8d, 9b); 3) біля ніг (рис. 1, 4a), окремі намистини — лише на шії (рис. 1, 5b); підвіски-амулети — на шії (рис. 1, 3d, 5c, 8c, 9c). Каблучка, скроневе кільце та браслет знаходилися, відповідно, на пальці правої руки⁸ (рис. 1, 8d), на лівому плечі (рис. 1, 3d) чи на лікті (рис. 1, 9d).

Жіноче вбрання. Зі 140 жіночих комплексів 76 (54 %) супроводжувалися двома фібулами, 43 (30 %) — однією, 16 (11 %) — прикрасами, три (2 %) — пряжками, чотири (3 %) містили по три застібки.

Вбрання з трьома фібулами траплялося тільки у жінок — Індепенденца 13, Косанове 1961/22,

Міхелешень 2, Нагірне 55 (рис. 2, 1). Розташування пари фібул — традиційне, на плечах, але лише в одному похованні фібули були однотипні. Призначення ж третьої застібки в кожному випадку різне. В Косанове (рис. 2, 1b) третя фібула знаходилася на деякій відстані від лівого коліна похованої і могла зберегтися від плаща-приношення. В Міхелешені (рис. 2, 1c) вона була серед скупчення підвісок і дрібних речей між колінами похованої та, вірогідно, була застібкою торбинки з амулетами. В Нагорному (рис. 2, 1a) фібула зафіксована біля нижніх ребер. Вона становила пару з фібулою, знайденою на правому плечі, застібка з лівого плеча — іншого типу. Поряд з нею — сердолікова намистина та залізне «відерце». Оскільки на паску померлої не виявлено дрібних побутових речей, варіант із застібкою торбинки можна відкинути. Взагалі складається враження, що фібули з правого плеча та нижніх ребер з'єднували один одяг, але одна з них була зміщена. Фібула з лівого плеча, ймовірно, зв'язана з прикрасами, розташованими поряд. Ще один комплекс — Індепенденца 13 (рис. 2, 1d), в якому дві з трьох застібок знайдені в заповненні могили й залишилися, можливо, від одягу-приношення.

⁸ Це було, вірогідно, правилом. У чоловічому за інвентарем похованні кургану 1 Кантемирівка золота каблучка також зафіксована на пальці правої руки.

Таблиця 5. Розподіл жіночих моделей вбрання

Кількість поховань	Модельне вбрання *																																	
	З трьома фібулами			З двома фібулами								З однією фібулою								Без фібул		З прикрасами												
більше 10				4	5							18	19										34											
3—10				33	12							18	11										26											
1—2		1	2	3	10	11	12	13	14	15	16	17	23	24	25	26	27	28	29		32	33	37	38	39									
	2	1	1	1	2	1	1	2	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
	4 (2 %)			78 (43 %)								55 (30 %)								11 (6 %)		34 (19 %)												

* У правому верхньому кутку номер моделі, знизу — кількість поховань
Умовні позначки: див. табл. 4.

Двофібульне вбрання обмежувалося застібками (рис. 2, 2a, 2l) або комбінувалося з намистиною (рис. 2, 2b), браслетом з намиста (рис. 2, 2c), намистом (рис. 2, 2e, 2k, 2m, 2n), намистом і підвіскою або підвісками (рис. 2, 2f, 2o), намистом і обручкою (рис. 2, 2g), пряжками до взуття (рис. 2, 2h), намистом від взуття або подолу одягу (рис. 2, 2i), скроневим кільцем (рис. 2, 2j), пряжкою (рис. 2, 2p, 2q, 2r), пряжкою та намистом (рис. 2, 2s), пряжкою, намистом і підвіскою/підвісками (рис. 2, 2t, 2u, 2x, 2y), пряжкою, намистом і скроневим кільцем (рис. 2, 2v), пряжкою, намистом, підвіскою та скроневим кільцем (рис. 2, 2w) чи намистом і двома пряжками (рис. 2, 2z).

Зафіксоване таке розташування фібул: 1) симетрично на плечах; 2) на грудях, животі або одна на плечі, інша — на животі (рис. 2, 2k, 2r, 2o); 3) обидві на одному плечі лівому (різномісному в Міхелешені 263) або правому (однотипні в Журівці 11⁹, Міхелешені 167) (рис. 2, 2n, 2q); 4) одна на плечі, інша — між колінами: Міхелешень 58, 305 (рис. 2, 2l, 2m).

Комплекси, в яких одна з фібул знайдена на грудях, інша — на животі, обидві на живо-

ті або одна на плечі, інша — на животі, віддзеркалюють, очевидно, випадки зміщення фібул під час похорону та внаслідок посмертних процесів. Так, вірогідно, слід пояснювати і факти знахідок двох фібул на одному плечі, тим паче, що в одному з комплексів вони однотипні. Випадки, коли одна з фібул знайдена на плечі, а інша — між колінами, неоднозначні. В одному з них (Міхелешень 58) проблематично визначення фібули, розташованої між колінами, в іншому — фібули, знайдені вздовж тіла, однотипні, що непрямо свідчить про їхнє звичне призначення. Втім, знайдені поряд гребінь та пряслице можуть означати, що фібулою, як і в п. 2 могильника Міхелешень, могла застібатися торба.

І, нарешті, відомі випадки, коли фібули знаходилися в заповненні могильної ями, поверх скелета — Боромля 4, Індепенденца 13 (рис. 2, 1d, 2a, 2l), що може вказувати на приношення одягу.

Вбрання з однією фібулою складалося тільки із застібки (рис. 2, 3a, 3g, 3h, 4a, 5a) або доповнювалося іншими деталями: намистом (рис. 2, 3d, 4b, 4g), намистом і підвіскою/підвісками (рис. 2, 3e, 3f, 4c, 4d, 4i), підвіскою (рис. 2, 3b) або намистиною (рис. 2, 5b), намистом і пряжкою для взуття (рис. 2, 4e), намистинами та набором підвісок і браслетом зі зрізу розетки оленячого рогу (рис. 2, 4f), намистом і прикрасами рукавів або рук (рис. 2, 4h), пряжкою (рис. 2, 4j, 4k), пряжкою та намистом (рис. 2, 4l, 5c), пряжкою та підвіскою (рис. 2, 3f), пряжкою, підвіскою та намистиною (рис. 2, 3j), двома пряжками та намистом

⁹ Могильник Журавка досліджував Е.О. Симонович, і він неопублікований. Інформація про розкопки міститься у звітах. Але за ними не завжди можна однозначно визначити розташування тієї чи іншої речі в похованні. Так, про п. 11 сказано, що одна з фібул знаходилася на лівій ключиці, інша — під черепом поряд з першою, а на паску був фрагмент залізного виробу, вірогідно, пряжки (Симонович 1959a).

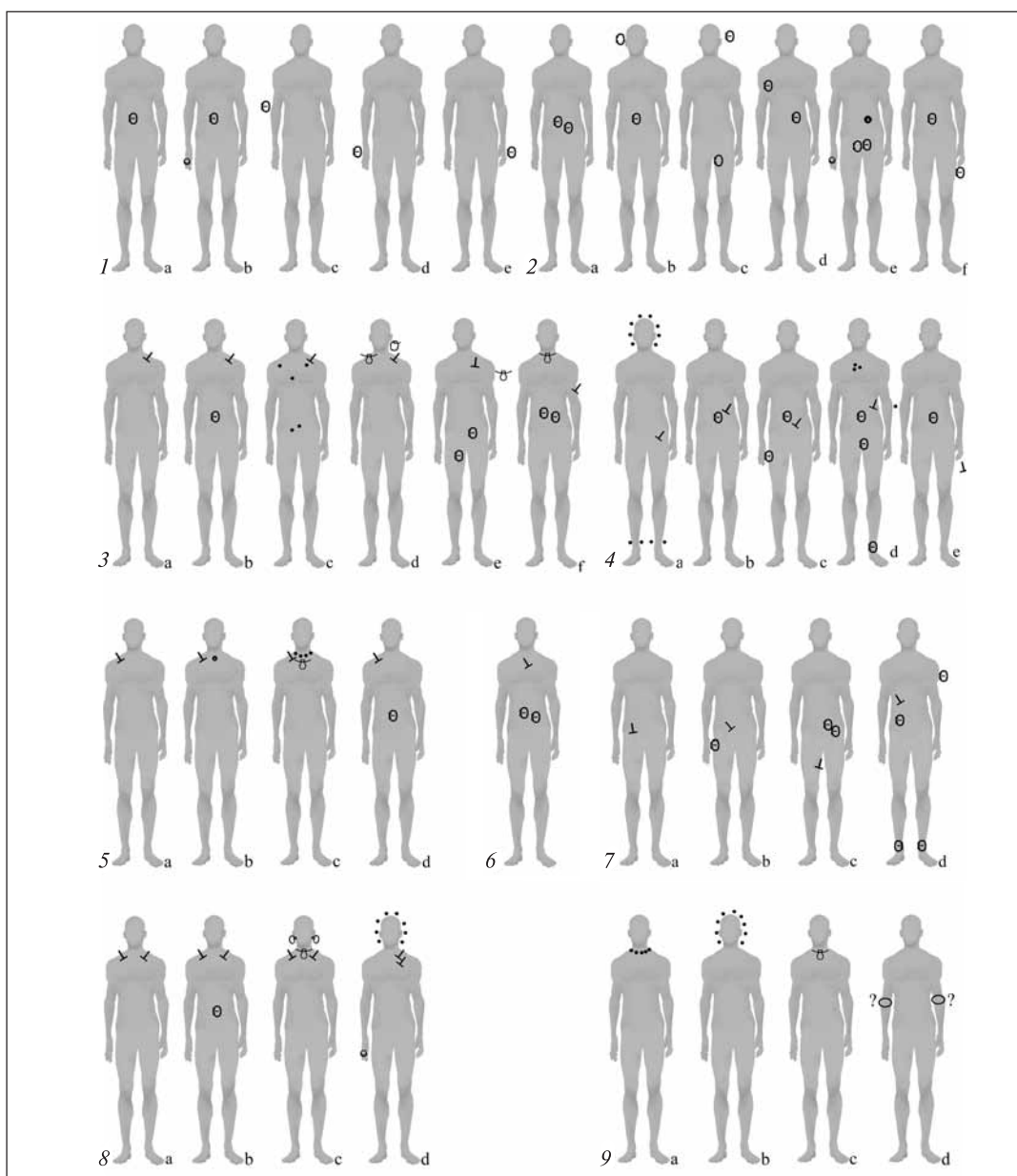

Рис. 1. Черняхівське чоловіче вбрання: 1а — Будешть 11, 243, Гаврилівка 18, 26, Журавка 31, 105, 119, Канів 17, Лещань 19, Міхелешень 31, 86, 165, 247, 250, 254, 261, 316, 433, 448, 468, 492, 508, Нагірне 43, 59, Фурманівка 2, Холмське 25, Черняхів 269, Ербічень; 1b — Міхелешень 65; 1c — Міхелешень 491; 1d — Міхелешень 505; 1e — Міхелешень 176; 2a — Міхелешень 351, 414, 510, Нагірне 40, 62; 2b — Лещань 25; 2c — Каборга 23; 2d — Мелешть 35; 2e — Міхелешень 169; 2f — Успенка 1308; 3a — Маслово 74, Міхелешень 42, 439; 3b — Нагірне 36; 3c — Будешть 267, Мелешть 23; 3d — Будешть 106; 3e — Міхелешень 450; 3f — Косанове 1961/21; 4a — Будешть 96; 4b — Міхелешень 175, Фурманівка 8; 4c — Нагірне 75; 4d — Нагірне 64; 4e — Міхелешень 376; 5a — Боромля 22, 46, Міхелешень 92; 5b — Косанове 1961/18; 5c — Боромля 33, Мелешть 7; 5d — Міхелешень 375; 6 — Одая 7; 7a — Міхелешень 231, 380; 7b — Гаврилівка 33; 7c — Нагірне 80; 7d — Гаврилівка 5; 8a — Боромля 11; 8b — Ранжево 14, Успенка 1215; 8c — Черкаси 32; 8d — Холмське 50; 9a — Курники 5 і 6; 9b — Курники 8; 9c — Лещань 21; 9d — Кринички 1957—1958/5

(рис. 2, 3k). Воно припускало декілька варіантів розташування застібки: 1) на правому плечі (рис. 2, 3a—f, 3i—k); 2) на лівому плечі (рис. 2, 4a—f, 4j, 4l); 3) під шиєю (рис. 2, 5a—c); 4) на грудях (рис. 2, 4h); 5) на поясі (рис. 2, 3g, 4g); 6) на тазі (рис. 2, 4i); 7) біля стегна (рис. 2, 3h); 8) на деякій відстані від скелета (рис. 2, 4k). Цілком можливо, що випадки нетипового розташу-

вання застібки вказують на зміну її початкового розташування під час похорону або пізніше. Зрідка фібулою застібалася, вірогідно, торба з веретеном або веретеном і пінцетом — Міхелешень 202 і 405 (рис. 2, 3g, 4g).

Третина жіночих поховань містила пряжки. Пасок доповнював вбрання з однією або двома фібулами. Зафіксовані поодинокі випадки, коли

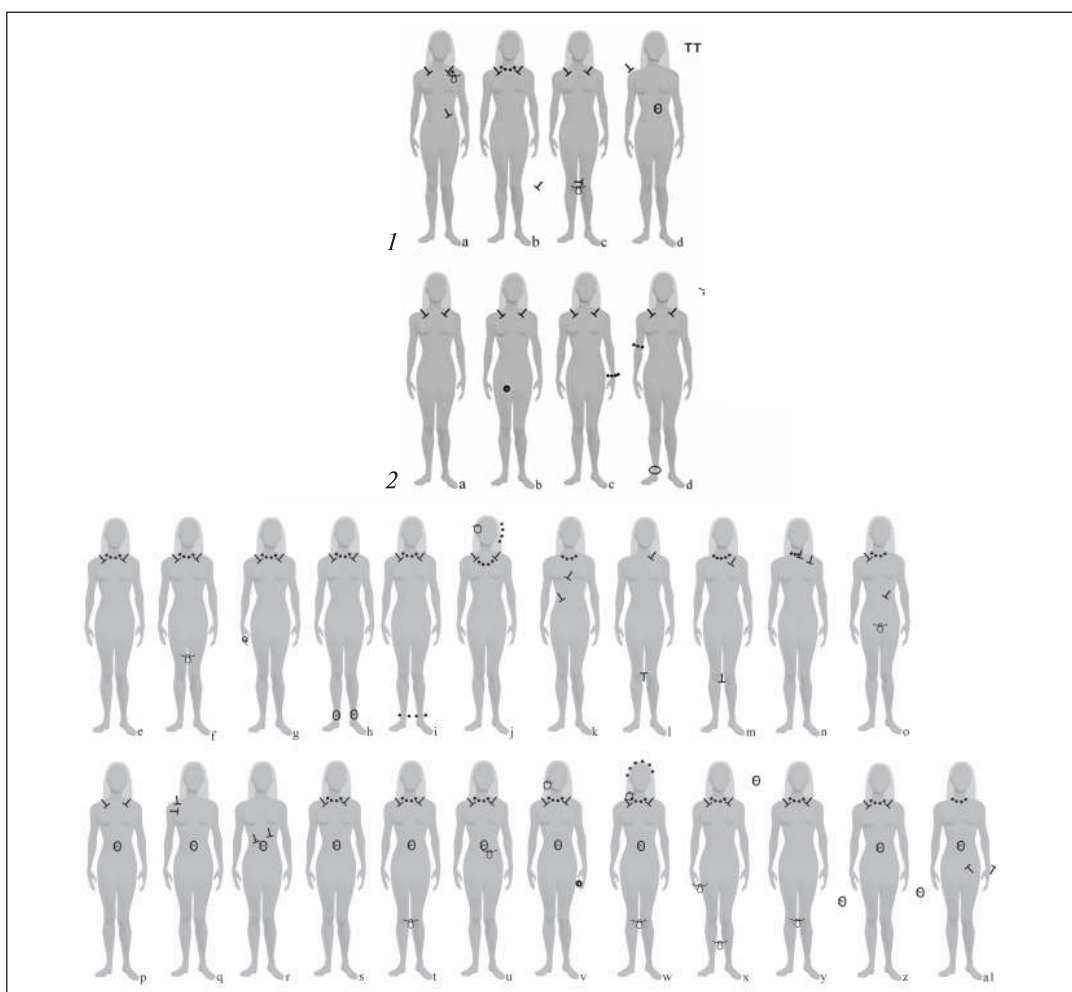

Рис. 2. Черняхівське жіноче вбрання: 1а — Нагірне 55; 1b — Косанове 1961/22; 1с — Міхелешень 2; 1d — Ін-депенденца 13; 2а — Боромля 44, Гаврилівка 68, Лещкань 14, Міхелешень 74, 137, 242, 334, 449, Нагірне 23, Фурманівка 6; 2b — Міхелешень 427; 2с — Міхелешень 178; 2d — Індепенденца 19; 2e — Боромля 27, Будешть 346, Вікторівка 6, Гаврилівка 106, Городок Миколаївка L, Дерев'яна 4 (скелет 1), Каборга 21, Масло-ве 71, Міхелешень 17, 52, 132, 214, 239, 264, 333, 366, 369, 384, 447, 451, 514, Нагірне 34, 45, Одая 25, Успенка 137, Чубівка 2; 2f — Городок Миколаївка H?, Міхелешень 206, 297, 358; 2g — Міхелешень 198; 2h — Лещкань 23, 44; 2i — Сад 8; 2j — Романківці 107; 2k — Черняхів 264; 2l — Міхелешень 58; 2m — Міхелешень 305; 2n — Міхелешень 263; 2o — Черняхів 256; 2p — Боромля 45, Міхелешень 3, 464, Нагірне 76, Фурманівка 3; 2q — Журавка 11, Міхелешень 167; 2r — Міхелешень 181; 2s — Гаврилівка 88, Маслове 85, Міхелешень 114, 196, Нагірне 61; 2t — Маслове 84, Міхелешень 488, Сад 5; 2u — Міхелешень 300; 2v — Міхелешень 493; 2w — На-гірне 87; 2x — Журавка 43; 2y — Міхелешень 469; 2z — Нагірне 58; 2a1 — Боромля 4

пряжок було дві. Спостерігалися такі варіанти їх-нього розміщення: 1) обидві на поясі (рис. 2, 6b); 2) одна на поясі, інша на плечі (рис. 2, 3k); 3) на деякій відстані від скелета (рис. 2, 2y, 2z). Не виключено, що одна з пряжок могла використовуватися для застібки поясної торбинки з речами побутового призначення — шила, гольника, гребеня (Маслове 81, Ранжеве 2).

Намиста в жіночих похованнях знайдені: 1) на шиї (рис. 2, 1b, 2 e—k, m—o, s—a1, 3d—f, 3k, 4b—e, 4g—i, 4l, 5c, 6c, 7a, b); 2) біля черепа (рис. 2, 2j, 2w, 7f); 3) біля ліктя (рис. 2, 2d, 4h) або кисті (рис. 2, 2c, 7d); 4) на поясі (рис. 2, 4e); 5) біля ніг (рис. 2, 2i), зокрема в скупченні дрібних речей та підвісок між стегон (рис. 2, 3c). По-

одинокі випадки знахідок намиста біля черепа, можливо, свідчать про прикрашання головних уборів, хоча, вірогідніше, йдеться про зміщення намиста. Скроневі кільця зазвичай фіксують біля черепа або на плечі похованого (рис. 2, 2j, 2l, 2v, 7c). Підвіски знайдені по одній або декілька в скупченні дрібних речей побутового призначення: 1) на лівому плечі (рис. 2, 1a, 4c, 4i); 2) на тазових або стегнових кістках (рис. 2, 2u, 2o, 3j, 4f); 3) біля лівої кисті (рис. 2, 4d), зокрема в складі браслета (рис. 2, 7d), або біля правої кисті (рис. 2, 3i); 4) між колін (рис. 2, 1c, 2f, 2t, 2w, 2y, 3b, 3c (разом з намистом), 7b, 7c); 5) біля кисті та між колін (рис. 2, 2x); 6) на деякій відстані від скелета (рис. 2, 2d, 3f, 3e). На-

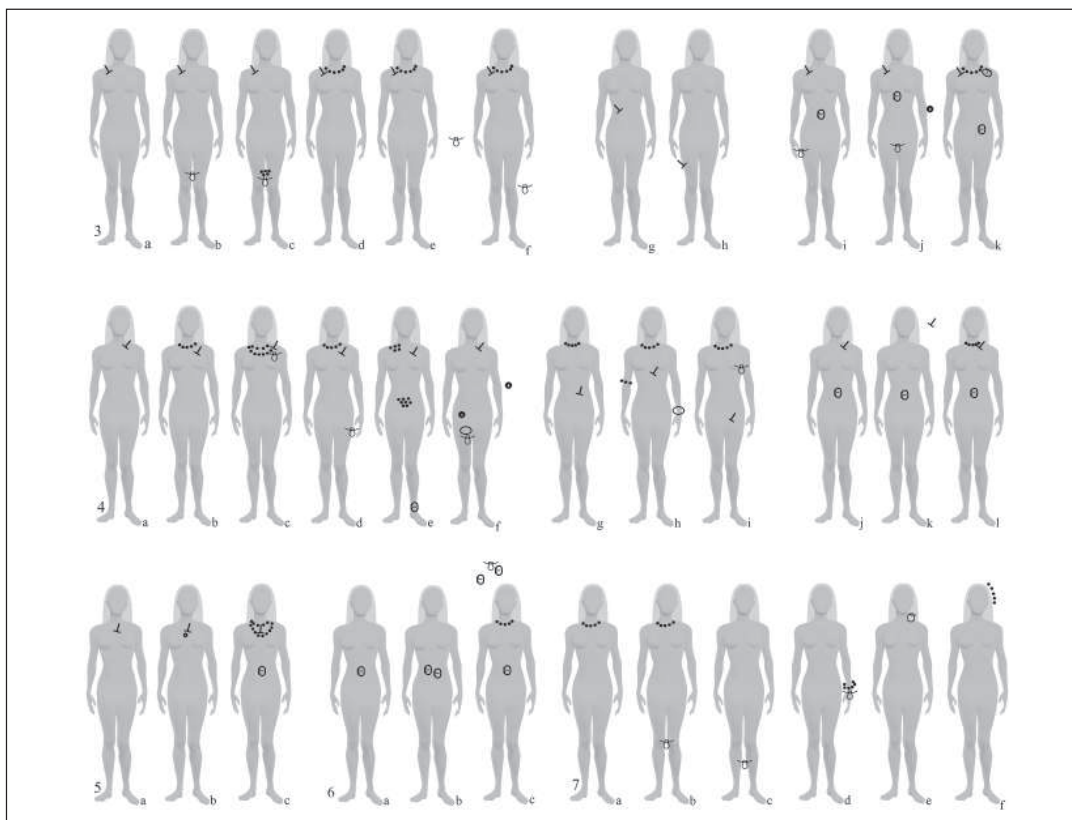

Рис. 2. Черняхівське жіноче вбрання (продовження): 3a — Боромля 15, Маслове 68, Міхелешень 28, 71, 374, 421; 3b — Міхелешень 353; 3c — Міхелешень 319; 3d — Міхелешень 216, 356, Нагірне 49; 3e — Міхелешень 130; 3f — Міхелешень 268; 3g — Міхелешень 202, 455; 3h — Журавка 88; 3i — Міхелешень 352; 3j — Міхелешень 138; 3k — Маслове 81; 4a — Боромля 19, Міхелешень 340, 405; 4b — Лецкань 24, 36, Міхелешень 279, 313, 385, 504; 4c — Нагірне 46; 4d — Лецкань 10; 4e — Мелешть 11; 4f — Міхелешень 241; 4g — Міхелешень 501; 4h — Лецкань 5; 4i — Будешть 249; 4j — Міхелешень 21; 4k — Гаврилівка 47; 4l — Міхелешень 409; 5a — Міхелешень 53; 5b — Нагірне 32; 5c — Одая 8; 6a — Міхелешень 244; 6b — Ранжеве 2; 6c — Міхелешень 410; 7a — Боромля 10, Будешть 253, 293, Вікторівка 9, Журавка 106, Канів 11, Косанове 1961/02, Міхелешень 110, 240, 400, Фурманівка 12; 7b — Міхелешень 497; 7c — Міхелешень 40; 7d — Міхелешень 99; 7e — Одая 12; 7f — Холмське 34

мистини знайдені: 1) на грудях (рис. 2, 5b); 2) на тазі (рис. 2, 2b); 3) біля ліктя (рис. 2, 3j); 4) на тазі та біля ліктя (рис. 2, 4f), каблучка — на пальці правої руки¹⁰ (рис. 2, 2g).

Траплялися поодинокі знахідки ручних та ножних браслетів: металевий був на правій щиколотці похованої в Індепенденца 19 (рис. 2, 2d), браслет зі зрізу оленього рогу зафіксований на лівій руці похованої з Лецкані 5 (рис. 2, 4h). Аналогічна прикраса знайдена разом з підвісками між стегон у похованні Міхелешень 241 (рис. 2, 4f). Також, імовірно, від браслетів, а не від декору одягу, походить намисто, знайдене біля ліктя (рис. 2, 2d, 4h) або кисті (рис. 2, 2c, 7d), зважаючи на асиметричність розташування подібних прикрас.

¹⁰ Вірогідно, це відбиває загальну тенденцію. Так, у похованні Косанове 1961/4, жіночому за інвентарем, каблучка також знайдена на пальці правої руки (Petrauskas 2003, S. 309, Abb. 32, 8).

Пряжки від взуття знайдені по одній (рис. 2, 4e) або парою (рис. 2, 2h) на кістках ніг. Лише в одному випадку вони знаходилися поряд з черепом похованої (рис. 2, 6c), що, вірогідно, пов'язане з приношенням взуття.

Деякі припущення про костюм носіїв черняхівської культури. Підведемо деякі підсумки щодо костюма носіїв черняхівської культури. Розподіл його деталей стосовно скелета показує, що фібули з'єднували плечовий одяг, пасок з пряжкою тримали поясний та підперізували плечовий одяг, специфічна фурнітура — ремінці з пряжками — використовувалася для взуття.

Чоловічий костюм. Чоловіки частіше носили одяг, що не потребував застібок. Найвірогідніше, то були вузькі штани на шкіряному паску та нерозпашний плечовий одяг. Третина чоловіків похована у верхньому одязі — плащі, що застібувалися на плечі фібулою, можливо, вибір одягу визначався часом похорону. Деяких чоловіків ховали з двома ремнями, один з яких призначався

для зброї. Однак, згідно з черняхівською традицією, саму зброю в могилу не клали. Нерідко до паска прикріплювався ніж у піхвах, а також торба, в якій зберігали дрібні побутові речі (гольники з голками, шила, кремені для кресала та ін.). Прикраси (намисто і скроневі кільця) частіше носили дорослі чоловіки, з віком ця тенденція зменшується. Каблучки були популярні у представників усіх вікових груп, їх носили на пальці правої руки. Прикраси чоловіків — металеві, срібні або бронзові, пласкі прямокутні та підвіски з монет, а також у вигляді мініатюрних відерець.

Важко однозначно пояснити чоловіче вбрання з двома фібулами. По-перше, воно може повторювати жіночий одяг, що не виключено, зважаючи на свідчення Тацита про германців, у яких немає різниці між чоловічим та жіночим одягом, та ще конкретніший приклад, де згадується жрець у «жіночому вбранні» з племені наганарвалів (Тас., Germ., 43). Випадок, коли дві фібули знайдені на одному плечі, можна пояснити зміщенням одягу з парою фібул та порушенням звичного розміщення застібок, або ж приношенням одягу — ще одного плаща. Але, оскільки використовувалися фібули одного варіанта, перше припущення здається більш прийнятним. По-друге, враховуючи гетерогенність черняхівської популяції, не можна виключати помилки у визначенні статі.

Жіночий костюм. У жінок переважав одяг, який застібався на плечах двома фібулами — на зразок римської столи чи плаща, накидка або, можливо, те й інше, надягнуте разом. У половині випадків використовувалися однотипні фібули. Зрідка такий одяг потрапляв до могили як приношення. Крім того, жінки носили верхній одяг — плащ, з'єднаний однією застібкою.

Пасок був важливою складовою вбрання, однак, нечасто. Вірогідно, він був шкіряний і не застібався пряжкою, оскільки в численних похованнях з амулетами, підвішеними до паска, пряжки не знайдені. Шкіряний пасок з пряжкою найчастіше використовувався в одязі зрілих жінок. Якщо пряжок у вбранні було дві, одна з них, судячи за скупченням поблизу дрібних побутових речей, могла застібати торбинку.

Жіноче вбрання доповнювало намисто. Частіше його носили молоді та дорослі жінки, так само як і дротяні кільця, що вплітали у волосся. Намисто слугувало, вірогідно, для обшивки рукавів і поєднувалося в браслети. Наручні браслети виробляли зі зрізу-розетки оленячого рогу, ножні — з бронзового дроту. Каблучки носили на пальці правої руки.

Торбинки з амулетами та побутовими речами (гольниками, шилами, пінцетами й гребе-

нями) підвішували до паска на мотузці певної довжини та могли з'єднувати фібулою.

Специфічні жіночі прикраси — підвіски зі скла у вигляді кігтя (ікла), кошико- й розеткоподібні, трикутні металеві, амулети з мушель моллюсків *Cypraea* та *Bolinus brandaris*, рогові пірамідальні, а також із зубів тварин. Як і чоловіки, жінки мали в намистах металеві «відерця».

Взуття, за знахідками пряжок, — невисокі чобітки, було однаковим.

Отже, аналіз поховань, статі і вік яких визначені антропологами, дозволяє зробити такі висновки. В поховальному інвентарі є ознаки, які можуть слугувати показниками статі чоловіка (зброя та гральні жетони) або жінки (три фібули, дзеркало, два та більше пряслиць, ключкоподібна шпилька чи декілька, ключі та/або замки). Чоловікам більше прикметні пряжки (до паска, одна або дві, та для взуття), каблучки, шила, голки, ножі та монети, жінкам — дві фібули, намисто, підвіски-амулети, скроневі кільця, прясла, ножиці та пінцети. До перелічених ознак додамо специфічні типи підвісок: металеві пласкі прямокутні та з монет прикметні для чоловіків; у вигляді кігтя (ікла) зі скла, металеві кошико-, розеткоподібні та трикутні, з мушель моллюсків *Cypraea* та *Bolinus brandaris*, рогові пірамідальні, а також із зубів тварин — для жінок. Цими висновками можна керуватися при визначенні статі дітей та підлітків, яку неможливо встановити антропологічно.

Окрім того, зафіксовані явні відмінності у костюмі та аксесуарах представників різної статі. У чоловіків переважало вбрання з однією або двома пряжками, у жінок — з двома фібулами. Жіночий костюм прикрашали разки намиста, в зачіски вплітали дротяні кільця, до паска підвішували амулети. Представники різної статі, як зазначалося, надавали перевагу в виборі підвісок-амулетів. Плащ, з'єднаний на одному плечі, у чоловіків та жінок був однаково популярним. Ті й інші носили каблучки на пальці правої руки. Так само однаковим було й взуття. Дрібні побутові речі (гольники з голками, шила, кремені для кресала, рідше — ножиці, пінцети, бронзові так зв. туалетні ножі, копоушка, а в ряді випадків ще, вірогідно, гребені) становили вміст торбинок, які були аксесуаром і чоловічого, і жіночого костюма. Їх прикріплювали до паска, але, вірогідно, по-різному: чоловіки — безпосередньо, жінки — на довгій мотузці, що сягала колін. Окрім того, чоловіки носили на паску або за ним ніж у піхвах. Також слід звернути увагу на феномен приношення одягу або взуття, зафіксований в чоловічих і жіночих похованнях.

- Алексеева Т.И. Антропологический анализ костных остатков из могильников с трупосожжениями черняховской культуры // СА. — 1975. — № 1. — С. 264—270.
- Березовец Д.Т., Петров В.П. Лохвицкий могильник // МИА. — 1960. — 82. — С. 84—99.
- Библейская энциклопедия архимандрита Никифора. — М., 1891.
- Бірбрауер Ф. Готи в I—VII ст.: територія розселення та просування за археологічними джерелами // Археологія. — 1995. — № 2. — С. 32—51.
- Бобровська О.В. Жіночі поясні амулети черняхівської культури // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 89—95.
- Бобровська О.В. Намисто та підвіски у вбранні населення черняхівської культури. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2000.
- Бобровская О.В. Опыт применения методики палеосоциологических исследований в черняховедении // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 43—45.
- Бобровська О.В., Сиволап М.П. Поховання черняхівської культури з підвісками-«кошиками» на Середньому Дніпрі // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 33—43.
- Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.
- Винокур И.С. Ружичанский могильник // МЧК. — 1979. — С. 112—135.
- Гопкало (Бобровська) О.В. Про деякі результати та перспективи дослідження черняхівського костюма // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 48—57.
- Гопкало (Бобровская) О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008.
- Гребенников Ю.С., Гребенников В.Б., Магомедов Б.В. Черняховские могильники западного побережья Бугского лимана // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1982. — С. 136—149.
- Гудим-Левкович О.М., Покас П.М. Про тривалість життя населення черняхівської культури // Археологія. — 1990. — № 4. — С. 82—90.
- Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К., 1984.
- Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. — М.; Л., 1948 (Труды Института этнографии АН СССР, нов. серия. — Т. IV).
- Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967.
- История первобытного общества. Эпоха классового образования. — М., 1988.
- Козлов В.И. Охранные раскопки на черняховском могильнике в с. Нестоита Одесской обл. // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья. — К., 1989. — С. 88—91.
- Кондукторова Т.С. Антропологические материалы черняховской культуры Украины // МЧК. — 1979. — С. 163—204.
- Кравченко Н.М. О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры // Исследования социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987. — С. 209—227.
- Магомедов Б.В. Черняховский могильник Курники на Южном Буге // Stratum plus. — 1999. — 4. — С. 102—120.
- Магомедов Б.В. Могильник черняхівської культури Кам'янка-Анчекрак // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 131—164.
- Некрасова Г.М. Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми // Археологія. — 1985. — 50. — С. 75—80.
- Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.
- Никитина Г.Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. — М., 1985.
- Никитина Г.Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. // МЧК. — 1988. — С. 5—97.
- Никитина Г.Ф. Анализ археологических источников могильника черняховской культуры у села Оселивка. — М., 1995.
- Никитина Г.Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М., 1996.
- Никитина Г.Ф. Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников). — М., 2008.
- Пачкова С.П., Яковенко Э.В. Черняховский могильник у с. Малиновцы на Днестре // Археологические памятники Среднего Поднестровья. — К., 1983. — С. 55—61.
- Петраускас О.В. Могильник черняховской культуры в г. Каневе — ул. Пушкина // Studia Gothica. — 1998. — 2. — С. 189—220.
- Петраускас О.В. Поховання багатой дівчинки на могильнику черняхівської культури Велика Бугаївка // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 165—184.
- Петров В.П. Масловский могильник на р. Товмач (по материалам раскопок П.И. Смоличева и С.С. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.) // МИА. — 1964. — 116. — С. 118—167.
- Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з черняхівського могильника Черкаси-центр // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси, 1995. — С. 87—91.
- Рудич Т.О. Про антропологічне визначення поховання № 32 могильника Черкаси-центр // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 43.

- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення могильника черняхівської культури Чернелів-Руський // АВУ 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 388—396.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Західної України // Археологія. — 2004а. — № 3. — С. 37—48.
- Сегеда С.П., Дяченко В.Д. Антропологические материалы из черняховского могильника у с. Холмское // Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К., 1984. — С. 94—105.
- Сергеенко М.Е. Жизнь древнего Рима. — СПб., 2000.
- Сымонович Э.А. Об единстве и различиях памятников черняховской культуры // СА. — 1959. — XXIX—XXX. — С. 84—107.
- Сымонович Э.А. Отчет о работах Средне-Днестровской экспедиции Института археологии АН СССР в 1959 г. // НА ИА НАНУ. — № 1959/7а.
- Сымонович Э.А. Об одной категории находок на памятниках черняховской культуры // СА. — 1975. — № 3. — С. 213—217.
- Сымонович Э.А. Придунайский могильник Фурмановка // МЧК. — 1988. — С. 143—163.
- Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры. — М., 1983 (САИ. — Вып. Д1—22).
- Смиленко А.Т. Городище Башмачка III—IV вв. н. э. — К., 1992.
- Смирнов Ю.А. Морфология погребения // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. — М., 1990. — С. 216—224.
- Смолянинов В.М., Татиев К.И., Черваков В.Ф. Судебная медицина. — М., 1961.
- Тиханова М.А. О локальных вариантах черняховской культуры // СА. — 1957. — № 4. — С. 168—194.
- Федоров Г.Б. Малаештский могильник // МИА. — 1960. — 82. — С. 253—301.
- Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. — М., 1960а (МИА. — 89).
- Формализованно-статистические методы в археологии. — К., 1990.
- Шульце Э. Материалы к изучению черняховского костюма из могильника Нагорное-2 // Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень. Тези доповідей на Міжнар. наук. конф. — К., 2010. — С. 87—91.
- Яценко С.А. Костюм древней Евразии. — М., 2006.
- Antoniu S., Onofrei M. Studiul antropologic al scheletelor din necropola din secolul al IV-lea e. n. de la Lețcani (jud. Iași) // AM. — 1975. — VIII. — P. 282—285.
- Bobrowska O. Belt Amulet Sets in the Female Costume of the Cherniakhov Culture // International Connections of the Barbarians Basin in the 1st — 5th centuries A.D. — Aszód-Nyíregyháza, 2001. — P. 221—226.
- Cristescu M., Krüger R., Gramatopol-Roșca E.M. Contribuții la cunoașterea structurii antropologice a populației din cultura Sîntana de Mureș-Cerneahov // AM. — 1969. — VI. — P. 149—166.
- Mastykova A. Le costume féminin de la civilisation de Černjahov avec des fibules en tôle métallique // Barbaren im Wandel: Beiträge zur Kultur- und Identitätsbildung in der Völkerwanderungszeit. — Brno, 2007. — S. 201—217.
- Necrasov O., Cristescu M. Caracterizarea antropologică a unui schelet de la Erbiceni de la Sforșitul sec. IV e. n. // AM. — 1961. — I. — S. 219—223.
- Petrauskas O.V. Die Gräberfelder der Černjahov-Kultur von Kosanovo und Gavrlovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten // BRGK. — 2003. — 84. — S. 223—351.
- Schliž A. Die Schädel aus dem Nekropol von Nikolaewka am Dniepr (Gouv. Cherson) // Prähistorische Zeitschrift. — 1913. — Bd. V. — Heft 1—2. — S. 148—157.
- Șovan O. Necropola de tip Sîntana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani). — Târgoviște, 2005.
- Tempelman-Mączyńska M. Strój kobiecy kultury wielbarskiej i jego powiązania z sąsiednimi obszarami // KW. — 1988. — S. 205—220.
- Tempelmann-Mączyńska M. Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit. — Kraków, 1989.
- Tempelmann-Mączyńska M. Das «reduzierte» Trachtmodell der gotischen Frauen und seine Urprünge // Archeologia Baltica. — 1989a. — VIII. — S. 230—263 (Peregrinatio Gothica. — II).

Надійшла 25.11.2010

О.В. Гонкало

МУЖСКОЙ И ЖЕНСКИЙ ЧЕРНЯХОВСКИЙ УБОР

В историографии черняховской культуры высказывались полярные мнения по поводу мужского и женского убора и костюма. Согласно одному, ее носители хоронили не в одежде, а в саване, и поэтому погребальный инвентарь не может служить основанием для реконструкции костюма. Второе, наоборот, признает, что именно различия в

костюме представителей разного пола было этнографической чертой готов I—V вв. Называли различные признаки погребального инвентаря — показатели пола, и их список постоянно менялся.

Существенное увеличение количества погребений, пол и возраст которых определены антропологами, стимулировало обращение к данной теме.

Для уточнения признаков показателей пола проведен сравнительный анализ выборок мужских и женских погребений и выявлены: мужские (предметы вооружения и игральные жетоны) и женские признаки (три фибулы, зеркало, два прясла, клюковидная булава, ключи и/или замки); признаки, присущие больше мужчинам (пряжки поясные, одна или две, и обувные, кольца, шилья, иглы, ножи, монеты) или женщинам (две фибулы, бусы, подвески-амулеты, височные кольца, пряслица, ножницы, пинцеты), и общие (фибулы, бусины, браслеты, серьги, гребни, точильные камни, игольники, детали шкатулок).

Для мужчин наиболее типичной была модель с пряжкой, для женщин — с двумя фибулами, убор с одной фибулой одинаково характерен для обоих полов.

Мужчины чаще носили одежду, не требующую фибул. Скорее всего, это были узкие облегающие штаны на кожаном ремне и нераспашная плечевая одежда. Треть мужчин захоронена в верхней одежде — плаще, застегивавшемся на плече, что, возможно, диктовалось временем похорон. Некоторые мужчины похоронены с двумя ремнями, один из которых предназначался для ношения оружия. Однако само оружие в могилу не клали. Нередко к поясу прикрепляли нож в ножнах, а также поясную сумку с мелкими бытовыми предметами (игольники с иглами, шилья, кремешки для кресала и пр.). Украшения (бусы, височные кольца) чаще носили взрослые мужчины, с возрастом эта тенденция уменьшается. Кольца были популярны у представителей всех возрастных групп, их носили на пальце правой руки. Украшения мужчин — металлические, серебряные или бронзовые, плоские прямоугольные и подвески из монет, а также в форме миниатюрных ведерок.

У женщин преобладала одежда, застегивавшаяся на плечах двумя фибулами, — подобие римской тоги или плаща, накидка или, возможно, то и другое, надетое вместе. В половине случаев использовались однотипные фибулы. Иногда такую одежду клали в могилу как «приношение». Кроме того, женщины носили верхнюю одежду — плащ, скрепленный одной застежкой. Изредка убор зрелых женщин дополнял пояс, по-видимому, кожаный, с пряжкой. В случаях, когда пряжек было две, одна могла застегивать поясную сумку. Женский убор дополняли ожерелья. Чаще их носили молодые и взрослые женщины, как и провололочные кольца, вплетавшиеся в волосы. Бусами, вероятно, обшивали рукава, их нанизывали в браслеты. Ручные браслеты делали также из среза розетки рога оленя, ножные — из бронзовой проволоки. Кольца носили на пальце правой руки. Сумки с амулетами и мелкими бытовыми предметами (игольниками, шильями, пинцетами, гребнями) подвешивались к поясу на веревке определенной длины и могли скрепляться фибулой. Специфические женские украшения — подвески из одноцветного стекла в форме когтя (клыка), корзиноч- и розетковидные, треугольные металлические, амулеты из раковин моллюсков *Cypraea* и *Bolinus brandaris*, роговые пирамидальные, а также из зубов животных. Как и мужчины, женщины носили в ожерельях металлические «ведерки». Обувь, судя по редким находкам пряжек на ногах, по-видимому, была одинаковой у мужчин и женщин.

Специфические признаки погребального инвентаря могут использоваться при определении пола детей и подростков, который невозможно установить антропологически.

O.V. Hopkalo

MALE AND FEMALE DRESS OF CHERNYAKHIVSKA CULTURE

Regarding Chernyakhivska culture, there have been polar points of view expressed on male and female dress and costume. According to one opinion, the bearers of this culture were buried not in clothes, but in shroud, so sepulchral inventory could not serve as the basis for costume reconstruction. Another opinion, on the contrary, acknowledged that the very distinctions in costumes of representatives of different sexes were the ethnographic feature of the Goths of the 1st—5th c. Various features of sepulchral inventory were named, e.g. sex indexes, and their list was changing all the time.

Significant increase in the number of burials, sex and age of which were determined by the anthropologists, stimulated revisiting this topic.

To specify features of sex indexes a comparative analysis of series of male and female burials was conducted and the following was revealed: male (arms and playing counters) and female (three fibulae, a mirror, two spindle whorls, staff-shaped pin, keys and/or locks); features more peculiar to men (belt buckles, one or two, shoes rings, awls, needles, knives, coins) or to women (two fibulae, beads, pendants-amulets, temple rings, spindle whorls, scissors, and pincers), and common features (fibulae, beads, bracelets, earrings, combs, grinders, needle-cases, and caskets details).

Model with a buckle was the most typical for men, while model with two fibulae — for women; dress with a single fibula was equally typical for both sexes.

Men used to wear clothes without fibulae, most likely, narrow fitted trousers with a leather belt and non-pivoted shoulders cloth. One third of males were buried in overcoat, usually a coat that buttoned up on the shoulder, which probably was due to the funeral time. In a number of cases, males were buried with two belts one of which was meant for carrying arms. However, the weapon itself was not placed into the grave. Sheathes with knife and waist bags with small household items (needle-cases with needles, awls, flints and pieces of flint, etc.) were often attached to the belt. More frequently, they were adult males who wore adornments (beads and temple rings) with a tendency towards elder men wearing fewer adornments. Rings were popular within all age groups and were worn on the right hand. Male adornments were made of metal, silver or bronze and shaped as flat rectangles, coin pendants and mini-buckets.

Clothes for women were usually buttoned with two fibulae on the shoulders and were similar to Roman stola, coal, and cloak or, possibly, a mixture of all put on at once. In half cases studied, fibulae were uniform. Sometimes, these clothes were placed in the grave as an «offering». Women also wore overcoats clenched with one clasp. Belt was an important detail of mature women adornments, apparently made of leather and with a buckle. In cases where there were two buckles, one of them served as a buckle for a waist bag. Female set was adorned with necklaces. More often necklaces, as well as wire rings which were entwined with their hair, were worn by young and adult women. Evidently, necklaces were used to do over sleeves and were strung into bracelets. Hand bracelets were also made of cuts of deers' horn base while foot bracelets were made of bronze wires. Rings were worn on the right hand. Bags with amulets and small household items (needle-cases, awls, pincers and combs) were suspended to the belt with a rope of a certain length and could be fastened with fibulae. Specifically female adornments were the following: pendants made of one-colour glass in a shape of a claw (fang), basket-shaped, rosette-shaped, triangle metal pendants, amulets made of *Cypraea* and *Bolinus brandaris* mollusk shells, pyramidal horn and those made of animal teeth. Just as men, women wore metal «buckets» in their necklaces. Judging from rare finds of buckles on the feet, both males and females wore the same kind of shoes.

Specific features of sepulchral inventory can be used when determining sex of children and adolescents when it is impossible to determine it anthropologically.

Я.В. Володарець-Урбанович, А.В. Скиба

ГОНЧАРНИЙ ПОСУД VII—VIII ст. НА ПІВДНІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Проаналізовано розповсюдження гончарного посуду пастирського і канцерського типів, його територіальні та культурно-хронологічні особливості.

К л ю ч о в і с л о в а: раннє середньовіччя, Південно-Східна Європа, Пастирське городище, балка Канцерка, кераміка, систематика.

Одним із феноменів періоду VII—VIII ст. є поява на теренах Південно-Східної Європи гончарних осередків. Історія їх вивчення, що нараховує понад сторіччя, відображена в працях багатьох дослідників (Хвойка 1905; Грінченко 1950; Сміленко 1975; Приходнюк 2001; 2005; Обломський 2003). Але поширення знахідок гончарної продукції за межами цих осередків не стало предметом спеціального дослідження.

На сьогодні накопичено значний фактичний матеріал, що стосується і самих центрів гончарного виробництва, і тих пам'яток, на яких виявлено гончарну кераміку. Ці знахідки потребують систематизації, а значна їхня частина — культурно-типологічної та хронологічної атрибуції. Актуальними проблемами є вивчення культурно-історичного контексту появи гончарних осередків, а також шляхів та закономірностей поширення їхньої продукції.

Джерельну базу роботи становлять 63 пам'ятки, на яких виявлена кружальна сіроглиняна ке-

раміка. Знахідки з 21 пункту можна впевнено визначити як пастирський посуд, із 23 — як канцерський, ще на 21 пам'ятці є поки що не атрибутована гончарна сіроглиняна кераміка. Ареал поширення гончарного посуду канцерського та пастирського типів охоплює територію від Дністра до басейну Сіверського Дінця. Обидва типи кераміки представлені сіроглиняним посудом, орнаментованим врізними та пролискованими лініями.

Серед ранньосередньовічних пам'яток Південно-Східної Європи особливе місце займає Пастирське городище, що було одним з найбільших ремісничих осередків. Найважливішою галуззю ремісничого виробництва тут було гончарство, і гончарна кераміка становить до 54 % (Приходнюк 1998, с. 10; 2005, с. 60). За асортиментом пастирський посуд в абсолютній більшості представлений горщиками. Винятком є поодинокі глечики та миски (Приходнюк 2005, с. 62—63).

За формою пастирські горщики переважно кулясті з максимальним діаметром на середині висоти або дещо вище (Приходнюк 2005,

© Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, А.В. СКИБА, 2011

с. 61—63, рис. 85—96). В орнаментативній посуді, що поєднує врізну та лисковану техніку, простежуються два основні різновиди: 1) однотипний орнамент, утворений пролискованими вертикальними лініями та сітками, вкриває майже всю поверхню; 2) корпус поділений на середині чи верхній третині висоти різними за складністю горизонтальними фризами. Нижня частина тулуба лишалася неорнаментованою або ж прикрашалася вертикальними лискованими лініями. Основна ж увага приділялася оформленню фриза та верхньої частини. Колір сірий, чорний, рідше світло-коричневий (Приходнюк 1998, с. 10).

На відміну від пастирського посуду, канцерський представлений великими триручними глеками з яйцеподібним тулубом, високою горловиною та носиком для зливу (рис. 1). Вони виготовлені з сірої добре відмудленої глини. На тулубі нанесений рясний орнамент у вигляді пролискованих ліній, канелюрів та шишечок. Інколи трапляються одноручні глеки дещо менших розмірів (Приходнюк 1980, с. 83).

Попри те, що обидві керамічні традиції представлені сіроглиняним посудом, за технологічними характеристиками вони достатньо чітко різняться. На зламі пастирський черепок одно-, дво- чи триколірний (Приходнюк 2005а, с. 162), канцерський — виключно одноколірний. Поверхня останнього мажеться (Горюнов, Казанський 1998, с. 76).

На підставі картографування є можливість окреслити ареал поширення пастирського гончарного посуду за межами однойменного городища. В роботі використано дані про 21 пункт з керамікою пастирського типу (рис. 1; 2). Загалом територія знахідок кераміки цього типу простягається від басейну Південного Бугу до Сіверського Дінця, але абсолютна більшість знахідок зосереджена в межах лісостепової смуги. Попри порівняно невелику кількість знахідок, у межах ареалу можна простежити чотири райони концентрації знахідок. Це шість пам'яток в басейні Південного Бугу — Семенки, Умань III, Ладизин III, Кочурів III, Косанове-Трубочка, Кунка (Хавлюк 1974; Приходнюк 1979, арк. 16); Правобережжя Середнього Дніпра, де, окрім Пастирського городища, гончарну кераміку виявлено на поселеннях Пеньківка Луг I, Стецівка, Журавка, Пастирське (хут. Кочурівка), Григорівка, Будище і Новоселиця (Березовець 1963; Петров 1963; Обломський 1998; Скиба 1998; Петрашенко 2004, с. 21—22; Приходнюк 2005, с. 63); Подесення — Целиков Бугор, Роїще та Олександрівка (Горюнов 1981, с. 99; Терпилов-

ський 1990, с. 60—62; Терпиловський, Шекун 1996, с. 40—42; 2004, с. 233—236) та три пам'ятки на Лівобережжі Середнього Придніпров'я (Сула, Псел) — Хитці, Вовки та Засулля (Горюнов 1981, с. 111—127; Щеглова 1987, с. 47; Сидоренко 1999, с. 91—95). Чисельність пам'яток у цих регіонах коливається від трьох (Подесення, Лівобережжя Середнього Дніпра) до семи (Правобережжя Середнього Подніпров'я). Окрім того, поодинокі поселення зі знахідками посуду пастирського типу відомі в Надпоріжжі — третє поселення в балці Канцерка (Смиленко 1967, с. 171) і в басейні Сіверського Дінця — Шосейне (Обломський, Смирнов, Сорокин 1987, с. 178).

Найвіддаленішим від Пастирського городища пунктом, де виявлена кераміка пастирського типу, є Шосейне, що знаходиться на відстані близько 390 км. Цікаво, що більша частина знахідок пастирської кераміки знаходиться доволі далеко від самого городища. Відстані між пунктами знахідок у регіонах концентрації від 11—36 км (басейн Сули та Псла) до 22—145 км (Середнє Подніпров'я). Відстані між найближчими пунктами районів концентрації становлять: близько 95 км між Середнім Подніпров'ям і басейном Південного Бугу (Журавка Вільшанська — Умань III), 180 км між Середнім Подніпров'ям та Подесенням (Григорівка — Олександрівка I), 105 км між Правобережжям і Лівобережжям Середнього Дніпра (Пеньківка Луг I — Засулля) та 200 км між Подесенням і Лівобережжям Середнього Дніпра (Олександрівка I — Хитці).

Нами обраховано інтервал варіаційного ряду відстаней між пунктами зі знахідками пастирського посуду та виробничим центром — Пастирським городищем. Відповідно до формули

$$C = R \div K,$$

де C — розмір інтервалу, R — розмах показників варіаційного ряду ($X_{max} - X_{min}$), K — кількість інтервалів, що визначається за формулою

$$K = \sqrt{n} - 1,$$

де n — кількість врахованих одиниць.

Щоб запобігти потрапляння випадкових величин, мінімальні та максимально великі значення були виключені (Формалізовано-статистические... 1990, с. 48—49). Відтак, було враховано 19 пунктів, які групуються в межах трьох інтервалів, розмір інтервалу становить 82 км. Абсолютна більшість з цих пам'яток знаходяться досить далеко від Пастирського городища: в інтервалі понад 164 км. Серед врахованих пунктів до цього діапазону відстаней належить 10

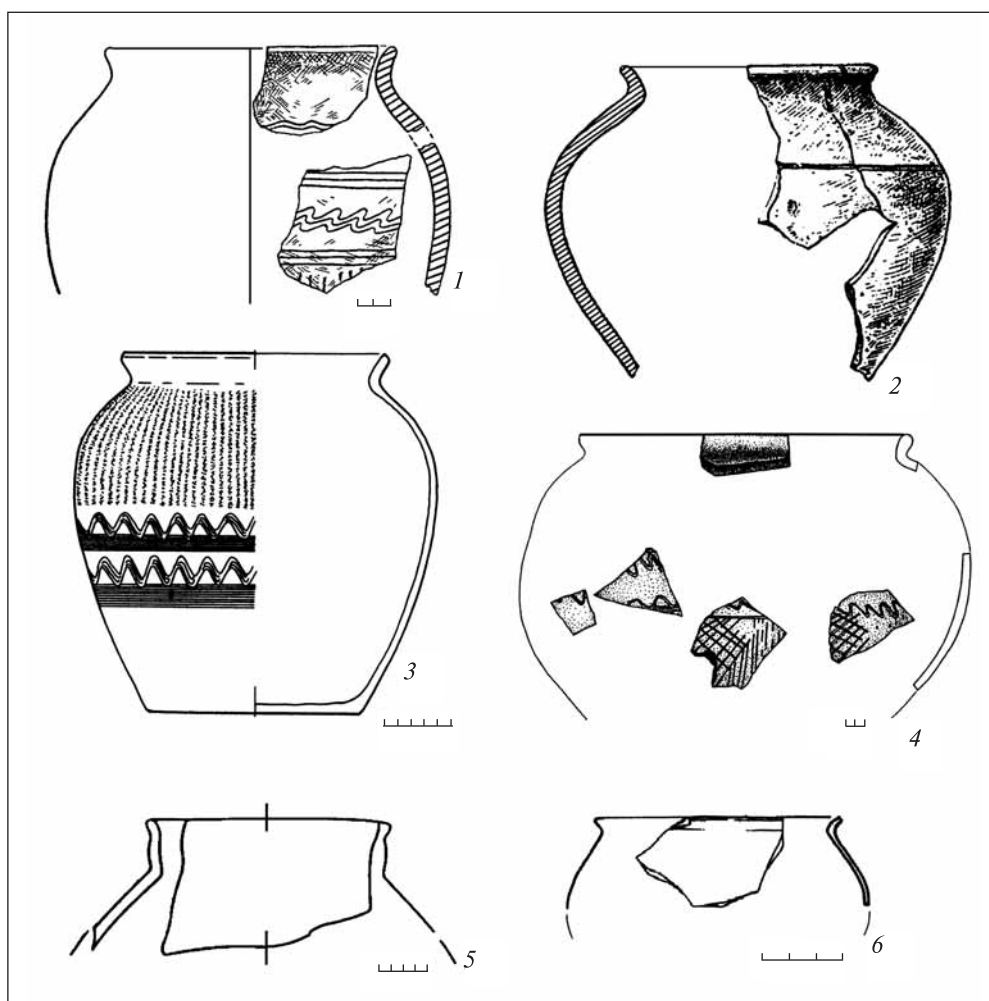

Рис. 1. Знахідки гончарного посуду пастирського типу на слов'янських пам'ятках третьої чверті I тис.: 1 — Будище; 2 — Стецівка; 3 — Олександрівка; 4 — Засулля; 5 — Шосейне; 6 — Роїще

пам'яток, тоді як до двох перших інтервалів — відповідно чотири та п'ять пунктів.

З 20 пунктів, де виявлено пастирську кераміку, в дев'яти знахідки були пов'язані лише з культурним шаром — Вовки, Засулля, Будище, Пастирське (хут. Кочурівка), Пеньківка Луг I, Ладижин III, Умань III, Кунка, Косанове-Трубочка, Григорівка. Об'єкти з посудом пастирського типу досліджені на 11 поселеннях — Роїще, Олександрівка, Журавка, Новоселиця, Стецівка, Шосейне, балка Канцерка, Семенки, Кочурів III, Хитці. Кількість об'єктів з пастирською керамікою становлять від одного до чотирьох: по два об'єкти досліджено на поселеннях Кочурів III (Південний Буг), Роїще (Подесення), Новоселиця (Середнє Придніпров'я), по чотири — в Семенках (Південний Буг), Олександрівці I (Подесення), Стецівці (Середнє Придніпров'я). Пам'ятки з більш ніж одним об'єктом з пастирським посудом свідчать про не випадковий характер його поширення.

За культурно-хронологічною належністю дев'ять пам'яток зі знахідками пастирського посуду пов'язані з пеньківською культурою (Григорівка, Будище, Новоселиця, Хитці, Кочурів III, Косанове-Трубочка, Ладижин III, Умань III і Кунка), вісім поселень мають і пеньківський шар, і горизонт кінця VII—VIII ст. (Стецівка, Семенки, Пеньківка Луг I, Роїще, Олександрівка I, Шосейне, Засулля та Вовки), на двох ранньосередньовічний шар представлений матеріалами VIII—IX ст. (Журавка і Целиков Бугор) (рис. 3). Об'єкти, в заповненні яких виявлено пастирський гончарний посуд, досліджені на чотирьох поселеннях пеньківської культури — Семенки (4), Кочурів III (2), Новоселиця (2), Хитці (1). На чотирьох пам'ятках об'єкти з пастирською керамікою були пов'язані з сахнівським шаром — Роїще (2), Олександрівка (4), Стецівка (4), Шосейне (1). На Целиковому Бугрі та Журавці такий посуд містився в житлах з волинцевською керамікою.

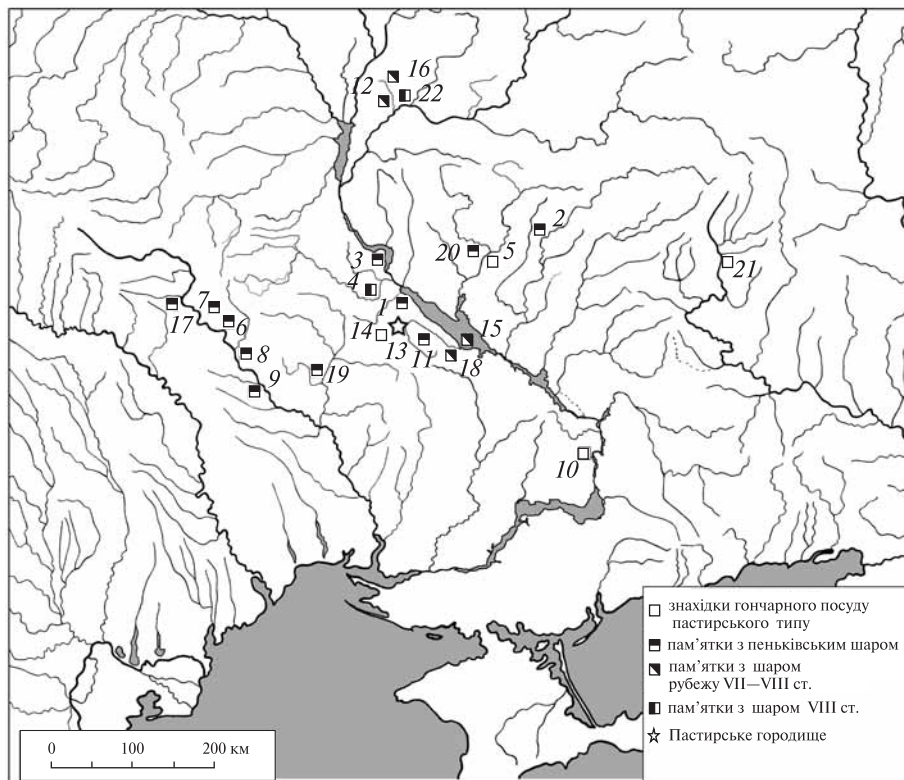

Рис. 2. Карта поширення гончарної кераміки пастирського типу (хронологічний аспект): 1 — Будища; 2 — Вовки; 3 — Журавка; 5 — Засулля; 6 — Косанове-Трубочка; 7 — Кочурів III; 8 — Кунка; 9 — Ладижин III; 10 — балка Канцерка; 11 — Новоселиця; 12 — Олександрівка; 13 — Пастирське; 14 — Пастирське (хут. Кочурівка); 15 — Пеньківка Луг I; 16 — Роїще; 17 — Семенки; 18 — Стецівка; 19 — Умань III; 20 — Хитці; 21 — Шосейне; 22 — Целиков Бугор

Стосовно територіально-хронологічних особливостей слід зауважити, що кераміка пастирського типу в Побужжі переважно пов'язана з пеньківськими поселеннями (Приходнюк 1998а, с. 148—156), у Середньому Придніпров'ї та басейнах Сули і Псла — з пам'ятками з пеньківським (Григорівка, Будище, Новоселиця, Хитці та Вовки) і сахнівським горизонтами (Стецівка, Луг I і Засулля). В Подесенні пастирський посуд виявлений на пам'ятках сахнівсько-волинцевського типу.

В.А. Грінченко в 1929—1933 рр. та А.Т. Сміленко від 1955 до 1970 рр. (зі значними перервами) досліджували виробничий центр у балці Канцерка, який складався з трьох поселень. Загалом досліджено 20 гончарних горнів (Сміленко 1975, с. 118—140). Саме за цим топонімом отримав назву і виявлений тут гончарний посуд. На початку XX ст. поблизу с. Мачухи (Полтавська обл.) досліджено гончарний горн (Макаренко 1911), в якому також виявлено гончарний посуд, аналогічний до канцерського (Сміленко 1975, с. 154).

Досі ареал поширення посуду цього типу не був окреслений. Нами зібрані дані про 21 пункт

з канцерською керамікою, окрім поселень в балці Канцерці та Мачухах (рис. 4). Територія цих знахідок простягається від межиріччя Дністра й Південного Бугу до лівобережних приток Дніпра (Ворскла і Псел). У межах цього ареалу простежується низка районів концентрації: Південне Побужжя, Середнє Придніпров'я, Надпоріжжя та басейн Ворскли. Чисельність пам'яток зі знахідками гончарного посуду в цих районах становить від двох (Південний Буг) до семи (Надпоріжжя).

Відстань між виробничими осередками поблизу Мачух і в балці Канцерка приблизно 160 км. Максимальний радіус поширення гончарної кераміки канцерського типу становить 440 км (балка Канцерка — Семенки). Відстань між пунктами знахідок в районах концентрації становить від 2,0 км (лівобережні притоки Дніпра) до 205 км (межиріччя Дністра та Бугу), відстань між регіонами — близько 295 км між Південним Побужжям та Надпоріжжям (Ясинове — Федорівка), 157 км між Південним Бугом і Середнім Подніпров'ям (Ясинове — Пастирське), 195 км між Надпоріжжям та Середнім Придніпров'ям (балка Яцева — Стецівка),

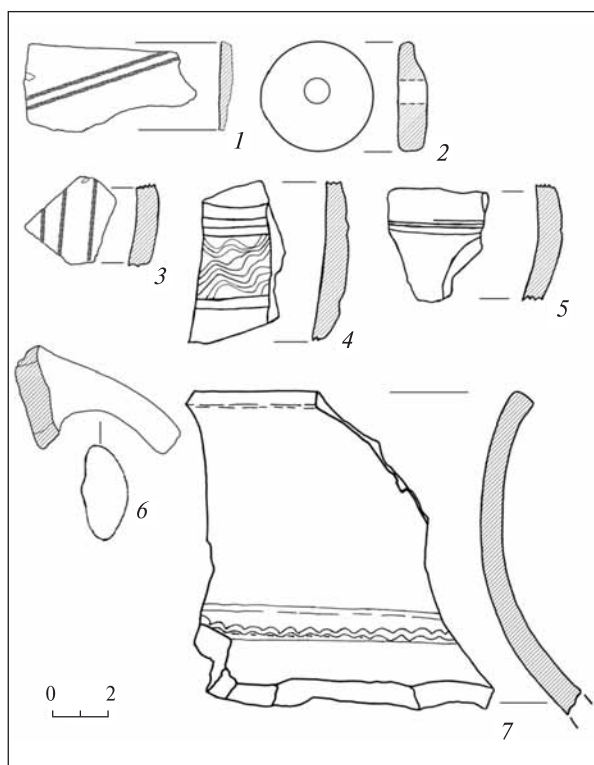

Рис. 3. Уламки посуду канцерського типу та фрагмент глека з Дніпровакам'янки (за: Гершкович 2009): 1, 2 — Мар'ївка, балка Ключникова, пункт 1; 3—5 — Василівка, балка Тягинка (за Лівим Мисом); 6 — Любимівка, Над Заборою; 7 — Дніпровакам'янка 1

145 км між Надпоріжжям і басейном Ворскли (балка Яцева — Полузир'я II) та 120 км між Середнім Подніпров'ям та басейном Ворскли (Стецівка — Чередники).

За вже вказаною формулою, нами визначені інтервали відстаней між пам'ятками з керамікою канцерського ґатунку та виробничими осередками в балці Канцерка та Мачухах. Слід зауважити, що запропонований поділ пам'яток за належністю гончарного посуду до того чи іншого центру є достатньо умовним, і тут може йтися лише про більшу чи меншу ймовірність. Але на користь такого поділу свідчать певні територіальні особливості. Отже, низка пунктів, компактно розташованих у межиріччі Ворскли та Псла, за обрахунком інтервалів була пов'язана з гончарним осередком у Мачухах. До цього ж центру долучено й поселення Вовки в Попсіллі. Таким чином, для 10 врахованих пам'яток, гончарний посуд на яких, імовірно, походив з Канцерки, ми маємо два інтервали з межею в 152 км. Взяті для обрахунку пункти порівну розподіляються між обома інтервалами відстаней. Серед шести пам'яток, пов'язаних з Мачухами, п'ять знаходяться на відстані від 12 км до 21 км і одне (Вовки) — 90 км. Такі

відстані певною мірою підтверджують раніше запропоноване припущення щодо поділу пам'яток зі знахідками посуду канцерського ґатунку.

З пенківською культурою пов'язані п'ять поселень — Вовки, Будище, Григорівка, Сушки, Любимівка (Над Заборою) (Щеглова 1987; Приходнюк 1990, с. 87—88; 1998а, с. 35; Петрашенко 2004, с. 21—22), три пункти — Стецівка, балка Яцева та Семенки (Петров 1963; Брайтчевская 1963, с. 251; Хавлюк 1974, с. 196—209, рис. 15) — містять шари VI—VII та VIII ст. і шість пам'яток — Вознесенка, Пастирське, Орлове, Келегеї, Ясинове та Полузир'я II (Грінченко 1950; Приходнюк 1980, с. 136; 2001, с. 31, 33—34; 2005, с. 62; Горюнов, Казанський 1998, с. 78) — належать до другої половини VII—VIII ст. Для всіх перелічених районів концентрації знахідки канцерської кераміки притаманні і для пенківських поселень, і пам'яток другої половини VII—VIII ст.

З культурним шаром знахідки канцерської кераміки пов'язані на таких пам'ятках як Орлове, Вовки, Сушки та Григорівка, в об'єктах кераміка цього типу виявлена в Будищах, балці Яцева (два об'єкти), Стецівці (чотири житла), Семенках (рис. 4). Серед них об'єкти VI—VII ст. досліджені в Семенках, балці Яцева та Будищах, до другої половини VII—VIII ст. належать житла зі Стецівки.

Слід зазначити, що глеки — основна категорія, якою був представлений канцерський посуд, загалом є нетиповими для слов'янської керамічної традиції.

Крім слов'янських, канцерський посуд відомий також на деяких кочівницьких пам'ятках. Це Келегеї, Ясинове, а також Вознесенський комплекс (Грінченко 1950, с. 37—63; Приходнюк 2001, с. 31, 33—34). Ці пам'ятки різними дослідниками датуються в діапазоні другої половини VII — початку VIII ст. (Айбабин 1999, с. 183; Приходнюк 2001, 35—39; Комар 2006, с. 7—244, 413—432). Крім того, канцерська кераміка виявлена на пам'ятках, інтерпретованих як стійбища кочовиків VII—VIII ст., що виявлені в долині Ворскли неподалік Мачухського центру (Горюнов, Казанський 1998; Казанський, Середа 2001). Це такі пам'ятки як Білоконі, Браїлки-Васьки, Лаврики, Полузир'я II та Чередники (Kazanski 1987). Слід зазначити, що Мачухський осередок знаходиться поблизу району концентрації кочівницьких комплексів на лівобережжі середньої Ворскли, що належали вищій степовій знаті (Мала Перещепина, Нові Санжари та Макухівка).

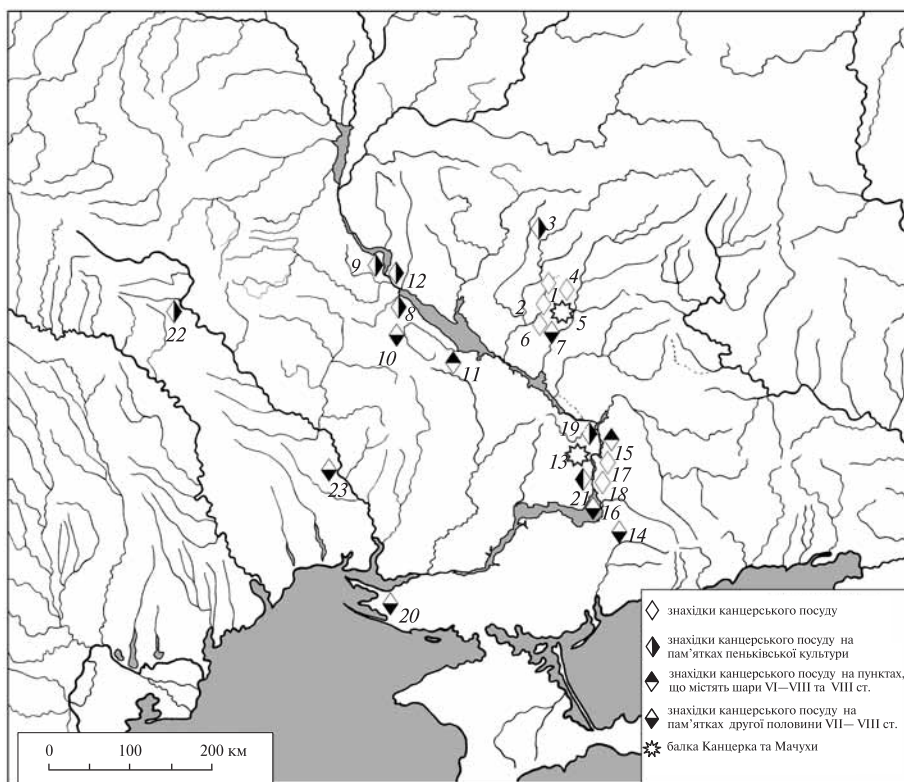

Рис. 4. Карта поширення гончарної кераміки канцерського типу (хронологічний аспект): 1 — Білоконі; 2 — Браїлки-Васьки; 3 — Вовки; 4 — Лаврики; 5 — Мачухи; 6 — Полузир'я II; 7 — Чередники; 8 — Будище; 9 — Григорівка; 10 — Пастирське; 11 — Стецівка; 12 — Сушки; 13 — Любимівка-Федорівка; 14 — Орлове; 15 — балка Яцева; 16 — Вознесенка; 17 — Мар'ївка, балка Ключникова, пункт 1; 18 — Василівка, балка Тягинка (за Лівим Мисом); 19 — Любимівка, Над Заборою; 20 — Келегейський хут.; 21 — Федорівка, балка Квіт'яна, лівий мис; 22 — Семенки; 23 — Ясинове

Зіставляючи ареали поширення пастирського й канцерського посуду, відмітимо збіг районів концентрації знахідок у Середньому Придніпров'ї та Південному Побужжі. На півночі лісостепового Лівобережжя (басейни Сули та Псла) переважають пам'ятки з пастирською керамікою, а більшість знахідок канцерського посуду розташовані на південному сході регіону (межіріччя Псла і Ворскли). Загальною територіальною особливістю поширення канцерського посуду є його тяжіння до степового прикордоння.

Райони концентрації знахідок гончарного посуду обох типів дозволяють припустити, що в його поширенні переважали різні шляхи сполучення. Тяжіння більшості знахідок канцерського посуду до берегів Дніпра засвідчує, що провідну роль у тому відігравав цей водний шлях як головна артерія регіону. Цьому відповідає й локалізація самого канцерського гончарного осередку. В той же час у поширенні пастирської кераміки, знахідки якої переважно пов'язані з басейнами дніпровських приток, очевидно, більше значення мали сухопутні шляхи.

Знахідки пастирського посуду на пам'ятках Журавка та Целиков Бугор дають підстави припускати ширший порівнянно з канцерським хронологічний діапазон його побутування, що виходив за межі VIII ст.

На 23 пунктах виявлено сіроглиняний гончарний посуд другої половини I тис., який поки що неможливо впевнено ідентифікувати (рис. 5). Територіально майже всі ці знахідки належать до вже окресленого регіону поширення кружальної кераміки пастирського та канцерського типів. У Середньому Придніпров'ї відомо шість пунктів з такою керамікою — Шабельники, Коробівка, Черепин, Леськи, Пеньківка, уроч. Молочарня та Максимівка (Брайчевський, Кравченко 1961; Смиленко, Брайчевський 1967; Приходнюк 1980, с. 134; Левченко 2001). Неідентифікований сіроглиняний посуд виявлено на трьох пам'ятках Надпоріжжя — Волоське, Запорожець, Ігрень (Приходнюк 1980, с. 130, 133, 157). Низка пунктів з подібною керамікою розташована в межиріччі Коломака та Сіверського Дінця. Тут завдяки роботам С.П. Юренко відомо

п'ять пам'яток з гончарною керамікою — Гуртовівка, Мар'їне I і III, Сидоряче I і II (Юренко 1977; Юренко 1978). Три такі пам'ятки відомі в долині Орлі — Багате, Чернеччина та Тимченки (Юренко 1973; 1974; Берестнев, Любичев 1991). У басейні Південного Бугу гончарний посуд виявлений у Никифорцях та Ярмолинцях (Хавлюк 1974, с. 212, 214). Уламки сіроглиняного гончарного посуду, за повідомленням І.В. Головка, трапилися на двох пам'ятках в долині Удаю (Вечірки та Жовтневе).

Серед керамічного матеріалу на слов'янських пам'ятках, що на території південного лісостепу сучасної Молдови, виявлена незначна кількість кружальної кераміки (Рафалович 1972, с. 153). Орнаментальні мотиви зближують цей посуд з гончарною продукцією Пастирського городища (Приходнюк 2005, с. 61—62). На поселенні Ханска II ця кераміка зафіксована в культурному шарі та в заповненні деяких напівземлянок (14, 15, 20, 22). У напівземлянці 14 вона виявлена з бронзовою пальчастою фібулою, що датується початком VII ст. Аналогічні фібули є на Пастирському городищі (Рафалович 1972, рис. 2; Приходнюк 2005, рис. 31). Однак хронологія побутування таких фібул припадає на час, що передує його виникненню. Цей факт свідчить про те, що наявний у цьому регіоні гончарний посуд, подібний до пастирського, найвірогідніше, має дунайське походження (Приходнюк 2005, с. 63).

Виробництво й поширення посуду пастирського та канцерського типів мають і спільні, і відмінні риси. Обидва різновиди сіроглиняної кружальної кераміки є достатньо близькі між собою й, безперечно, належать до традицій одного кола. Продукція описаних гончарних центрів поширювалася далеко за їхні межі. Але ступінь спеціалізації цих ремісничих центрів, а саме, частка гончарного виробництва, а відтак, і зорієнтованість на експорт, була різною. Так, якщо Канцерка — це спеціалізоване поселення гончарів, то на Пастирському лише частина населення була зайнята ремеслом, а гончарство було лише одним з його сегментів. Виготовлення гончарного посуду на останньому, головним чином, очевидно, було зорієнтоване на внутрішнє споживання, де частка кружальної кераміки становить близько 50 %. Продукція ж канцерського осередку призначалася, перш за все, для продажу назовні. Цьому відповідає й керамічний асортимент, представлений великими глеками для води. Таким чином, поширення канцерського посуду можна пов'язати саме з розвитком торговельних сто-

сунків. Що ж до шляхів поширення пастирської кераміки, то тут, імовірно, мали місце й обмінна торгівля, і міграції невеликих груп населення.

Серед відмінностей — етнічна належність Пастирського і Канцерського центрів. Перший є слов'янською пам'яткою і локалізований у межах ареалу пенківської культури. Поселення майстрів у балці Канцерка, що знаходиться на південно-східній межі слов'янського ареалу, не слов'янська пам'ятка.

Ареали поширення посуду пастирського і канцерського типів мають певні етнокультурні особливості. Розповсюдження пастирської кераміки не виходить за межі слов'янського масиву, тоді як канцерська відома і на слов'янських, і на кочівницьких пам'ятках. Це є свідченням того, що канцерський гончарний осередок перебував у системі економічних і культурних зв'язків і з кочовим, і зі слов'янським населенням. Притаманним кочовому побуту є і асортимент продукції останнього, який, як уже зазначалося, в абсолютній більшості представлений глеками для води. Враховуючи це, а також те, що канцерський посуд належить до північнокавказької традиції, видається вірогідним, що самі гончарні осередки в Канцерці та Мачухах були організовані саме за посередництва номадів і входили до економічної і політичної орбіти кочових об'єднань Азово-Чорноморського регіону.

Ареал поширення гончарного посуду в слов'янському середовищі в цілому збігається з територією поширення старожитностей антиків. З-поміж них варто виділити фібули дніпровської групи: пальчасті, зоо-антропоморфні та застібки із дугою з орлиних голів. Це важливо з огляду на те, що Пастирське городище виступає і найбільшим ювелірним центром. Саме тут виявлена найбільша кількість фібул дніпровських типів та їхніх серій. Вочевидь, саме з Пастирським пов'язане походження низки типологічних груп зоо-антропоморфних фібул.

Зіставлення ареалів поширення зоо-антропоморфних, пальчастих і фібул із дугою з орлиних голів, з одного боку, та гончарного посуду пастирського типу, з іншого, засвідчує збіг основних районів концентрації знахідок обох груп. На Правобережжі Середнього Дніпра це басейни річок Тясмин і Рось, на Лівобережжі — басейни Ворскли й Псла та Подесення.

Численні знахідки фібул дніпровських типів у Надпоріжжі відповідають району зосередження пам'яток з канцерською керамікою. Тут же був і основний осередок гончарного виробництва.

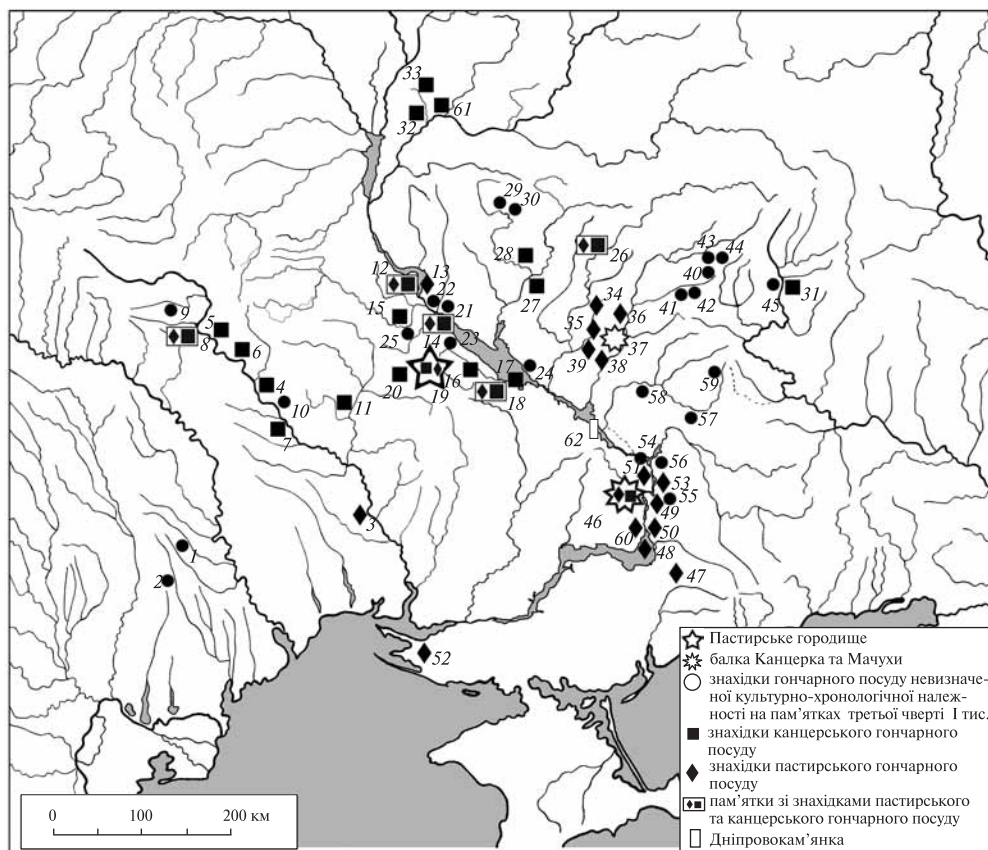

Рис. 5. Карта пам'яток третьої чверті I тис. з гончарною керамікою: 1 — Селиште; 2 — Ханска II; 3 — Ясинове; 4 — Косанове-Трубочка; 5 — Кочурів III; 6 — Кунка; 7 — Ладижин III; 8 — Семенки; 9 — Никифорці; 10 — Ярмолинці; 11 — Умань III; 12 — Григорівка; 13 — Сушки; 14 — Будище; 15 — Журавка; 16 — Новоселиця; 17 — Пенківка; 18 — Стецівка; 19 — Пастирське; 20 — Пастирське (хут. Качурівка); 21 — Коробівка; 22 — Шабельники; 23 — Леськи; 24 — Максимівка; 25 — Черепин; 26 — Вовки; 27 — Засуля; 28 — Хитці; 29 — Вечірки; 30 — Жовтневе; 31 — Шосейне; 32 — Олександрівка; 33 — Роїще; 34 — Білоконі; 35 — Браїлки-Васьки; 36 — Лаврики; 37 — Мачухи; 38 — Полузир'я II; 39 — Чередники; 40 — Гуртовівка; 41 — Мар'їне I; 42 — Мар'їне III; 43 — Сидоряче I; 44 — Сидоряче II; 45 — Нижній Бишкін; 46 — Любимівка-Федорівка; 47 — Орлове; 48 — Вознесенка; 49 — Мар'ївка, балка Ключникова I; 50 — Василівка, балка Тягинка (за Лівим Мисом); 51 — Любимівка, Над Заборою; 52 — Келегейський хут.; 53 — балка Яцева; 54 — Волоське; 55 — Запорожець; 56 — Ігрень; 57 — Багате; 58 — Чернеччина; 59 — Тимченки; 60 — Федорівка; 61 — Целиков Бугор; 62 — Дніпровакам'янка

У цілому ареал сіроглиняного гончарного посуду співпадає з територією поширення геральдичних наборів до паска. Це дозволяє розглядати ці категорії в одному культурно-історичному контексті. Хоча слід зазначити, що не всі його складові були синхронні. Очевидно, до ранішого часу порівняно з пастирським посудом належить побутування геральдичних гарнітурів. На це вказує відсутність останніх на самому Пастирському городищі. Разом з тим така ситуація ілюструє етапи розвитку цього культурного комплексу.

Такі елементи як канцерський посуд і набори на пасок відбивають тісні взаємозв'язки зі степом, в умовах яких і формувався окреслений культурний комплекс. Цілком можливо, що з системою комунікацій між слов'янами та

кочівницькими об'єднаннями, що існувала в межах Дніпровського регіону, були пов'язані й шляхи, якими відбувалося поширення різних категорій речей. Ця система комунікацій, обумовлена різнобічними міжетнічними контактами на різних демографічних рівнях, формувалася принаймні від початку VI ст. Її розвиток, безумовно, сприяв достатньо широкому розповсюдженню продукції Канцерського гончарного осередку. Очевидно, саме завдяки тісним взаєминам з кочовиками відбулося знайомство слов'ян з традицією вжитку великих гончарних глеків, аналогічних до канцерських. Таке запозичення було доречним в умовах посушливого степового покордоння.

Разом з тим тут, імовірно, ми маємо справу з формуванням історичної спільноти, що ви-

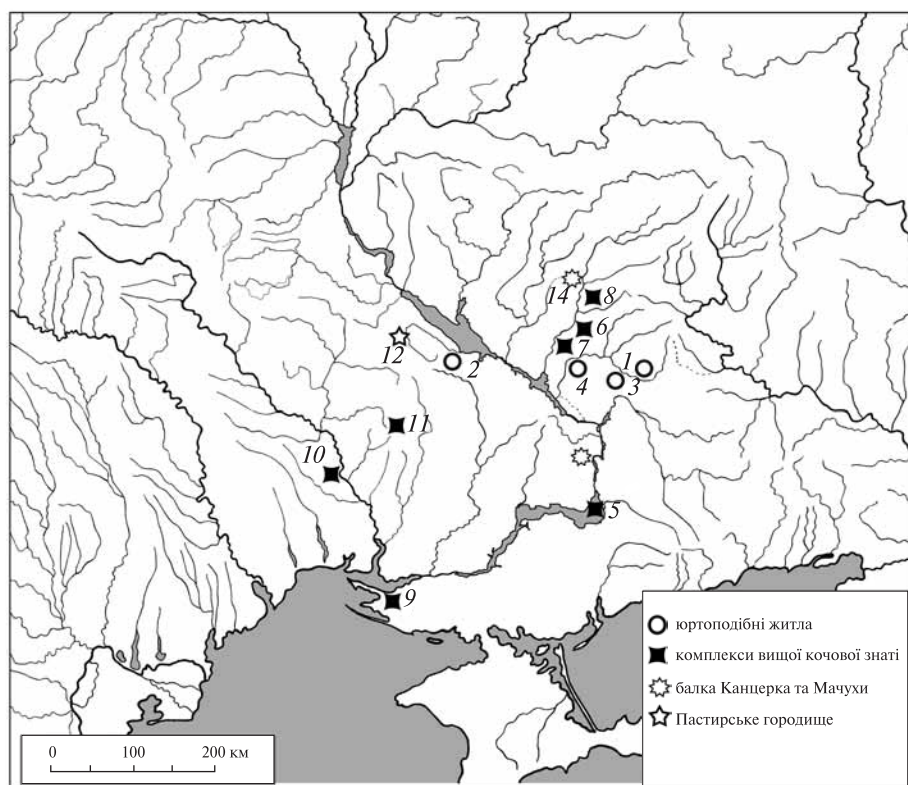

Рис. 6. Юртоподібні житла та комплекси вищої кочової знаті: 1 — Багате; 2 — Стецівка; 3 — Йосипівка; 4 — Чернеччина; 5 — Вознесенка; 6 — Перещепине; 7 — Нові Санжари; 8 — Макухівка; 9 — Келегеї; 10 — Ясинове; 11 — Глодоси; 12 — Пастирське городище; 13 — балка Канцерка; 14 — Мачухи

ступала суб'єктом тієї широкої культурної взаємодії, з якою було пов'язане виникнення низки яскравих явищ, серед яких і гончарні осередки. Поширення тієї чи іншої продукції та поява осередків виробництва завжди зумовлені виникненням відповідного попиту, що має конкретні культурні й соціально-економічні передумови.

На поселенні Стецівка на Тясміні виявлено гончарний посуд пастирського та канцерського типів у заповненні юртоподібного житла (Петров 1963, рис. 6, 11; Флеров 1996, с. 35). Фрагменти сіроглиняного посуду походять також з юртоподібних жител, відомих на пенківських поселеннях Поорілля (Йосипівка, Чернеччина і Багате). Наявність кераміки в таких житлах свідчить, що одним із шляхів її поширення у слов'янському середовищі була інфільтрація представників кочової людності (рис. 6).

Вивчення проблеми функціонування гончарних осередків і поширення їхньої продукції важливе для висвітлення міжетнічних контактів, культурної та економічної інтеграції населення південного сходу Європи. Свідченням значного впливу кочівницьких об'єднань на ці процеси є розміщення в Буго-Дніпровському

регіоні низки пам'яток, пов'язаних з вищою степовою знаттю, які з півдня широкою дугою оточують ареал поширення гончарного посуду. Це Глодоси, Ясинове, Суханове, Вознесенка, Мала Перещепина, Нові Санжари та Макухівка. Вознесенка, Мала Перещепина, Нові Санжари та Макухівка знаходяться неподалік гончарних осередків в балці Канцерка, три інші — в Мачухах.

Розвиток широких економічних та культурних зв'язків у Південно-Східній Європі, на нашу думку, був пов'язаний з виникненням Першого Тюркського каганату, а після нього об'єднання булгарських племен на чолі з ханом Кувратом — Великої Болгарії (30–60-і рр. VII ст.), ще пізніше — Хозарського каганату (Артамонов 1962; Гумилев 1967). Тісними військово-політичними стосунками з кочовими державами, вочевидь, було обумовлене поширення у слов'ян Середнього Придніпров'я та Дніпровського Лівобережжя геральдичних наборів на пасок.

Пастирське городище виникло вже після розпаду Великої Болгарії. Певний час, принаймні до початку VIII ст., паралельно з пастирським продовжував функціонувати й гон-

чарний осередок у балці Канцерка. Період другої половини VII — першої половини VIII ст. у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї був позначений складною етнополітичною ситуацією, викликаною посиленням хозарської експансії та міграціями кочових орд. Частина болгарських племен з азово-чорноморських степів відходять на Дунай та Верхню Волгу, натомість у Придніпров'ї з'являються кочівницькі групи, що залишили поминальні комплекси у Вознесенці та Глодосах, очевидно, пов'язані з Центральною Азією (Амброз 1982). У цей же час у слов'янському середовищі відбуваються процеси культурної трансформації, що в різних регіонах мали значні особливості та також, імовірно, супроводжувалися міграціями. Особливо складний характер вони мали в Середньому Придніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі. Цей регіон позначений стиком різних культурних традицій та строкатістю пам'яток. Разом з тим питання впливу тих чи інших кочівницьких об'єднань на виникнення й долю гончарних центрів Південно-Східної Європи лишається відкритим. Потребує уточнення і сама хронологія різних типів кружального посуду.

Наявність пастирського посуду на волинцевському поселенні Целиков Бугор дозволяє припустити зв'язок між обома типами кружальної кераміки. Їх зближує подібність технології виготовлення. Так само, як і пастирський, волинцевський посуд виготовляли з відмученої глини з додаванням дрібного піску. Обидва керамічні типи випалювали за нерівномірного доступу кисню, що надавало поверхні плямистого кольору. Така якість випалу досягається в печах, а не спеціалізованих гончарних горнах. З цим співпадає відсутність останніх на Пастирському городищі та волинцевських пам'ятках. Крім того, для пастирської і волин-

цевської кружальної кераміки дуже близькими є мотиви, прийоми і система орнаменталізації. Для цих керамічних традицій притаманний і майже аналогічний асортимент посуду: за винятком нечисленних мископодібних посудин та глеків на Пастирському, він представлений горщиками.

Приймаючи думку більшості дослідників про появу волинцевського кружального посуду на межі VIII—IX ст. (Ляпушкин 1958, с. 78; Кравченко 1979, с. 89; Щеглова 1987, с. 82—83; Петрашенко 1992, с. 88) та загибель Пастирського городища в середині VIII ст. (Приходнюк 2005, с. 77—80), хронологічний розрив між двома керамічними традиціями, таким чином, можна визначити в межах 40—50 років. Такий проміжок дозволяє припустити, що після припинення життя на Пастирському городищі керамічна традиція могла в якійсь формі зберігатися й дати імпульс для виникнення нової. Гіпотетично до часу, коли з'являється волинцевський посуд, могли фізично дожити й ті пастирські гончарі або їхні учні, яким пощастило вціліти після розгрому городища. Зрештою, зберігався сам посуд за межами Пастирського, хоча його кількість і незначна. Але навряд чи може йтися про волинцевську гончарну традицію як про пряме продовження пастирської. Проте це питання потребує подальшого дослідження.

У цілому, розповсюдження гончарної кераміки відбиває процес соціально-економічного розвитку населення Південно-Східної Європи, зокрема таких його аспектів як ремесло та торгівля. Поширення в слов'янському середовищі гончарного посуду, хоч і в невеликому обсязі, засвідчує зростання попиту на продукцію спеціалізованого ремісничого виробництва. Це є важливою ознакою соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства.

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.

Амброз А.К. О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре — вопрос интерпретации // Древности эпохи Великого переселения народов V—VIII вв. — М., 1982. — С. 204—222.

Артамонов М.И. История хазар. — Л., 1962.

Березовец Д.Т. Поселение уличей на р. Тясмине // МИА. — 1963. — 108. — С. 145—208.

Берестнев С.И., Любичев М.В. Новые данные о памятниках пеньковской культуры в бассейнах Северского Донца и Ворсклы // Археология славянского юго-востока. — Воронеж, 1991. — С. 33—36.

Брайчевская А.Т. Поселение у балки Яцева // МИА. — 1963. — 108. — С. 251—282.

Брайчевський Ю.М., Кравченко Н.М. Дослідження ранньослов'янської культури на Україні // УІЖ. — 1961. — № 3. — С. 156—157.

Гершкович Я.П. Днепровокаменский комплекс литейных форм эпохи поздней бронзы из Среднего Поднепровья // STRATUM plus. — 2009. — 2. — С. 578—590.

Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л., 1981.

- Горюнов Є.О., Казанський М.М. До археологічної карти сточища р. Полужір'я // АЛЛУ. — 1998. — 1—2. — С. 76—78.
- Грінченко В.А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія. — 1950. — III. — С. 37—63.
- Гумилев Л.Н. Древние тюрки. — М., 1967.
- Казанський М.М., Серета Д.В. Поселення пеньківської культури Полужір'я I на Полтавщині // АЛЛУ. — 2001. — 1. — С. 19—25.
- Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII вв. // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 7—244; 413—432.
- Кравченко Н.М. Исследования славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. — К., 1979. — С. 74—92.
- Левченко Д.І. Ранньосередньовічні поховання в урочищі «Топило» // АЛЛУ. — 2001. — 2. — С. 120—121.
- Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. — М., 1958 (МИА. — 74).
- Макаренко Н.О. Археологические исследования 1907—1909 гг. // ИАК. — 1911. — 43. — С. 116—118.
- Обломский А.М., Смирнов А.С., Сорокин А.Н. Материалы I тысячелетия н. э. на поселении Шосейное (Белгородская обл.) // СА. — 1987. — № 4. — С. 174—186.
- Обломский А.М. Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье (опыт культурно-хронологического анализа материалов) // Гістарычна-археалагічны зборнік. — 1998. — 13. — С. 59—87.
- Обломский А.М. О способе организации гончарного производства на территории Восточноевропейской лесостепи V—VIII вв. н. э. // АЛЛУ. — 2003. — 2. — С. 87—94.
- Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. — К., 1992.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселения у с. Григоровка). — К., 2004.
- Петров В.П. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия (по материалам раскопок 1956—1958 гг. в Потясминье) // МИА. — 1963. — 108. — С. 209—233.
- Приходнюк О.М. Отчет о работе Среднеднепровской славяно-русской экспедиции в 1979 г. // НА ІА НАНУ. — 1979/26а.
- Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.
- Приходнюк О.М. Новые данные о пеньковской культуре // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. — М., 1990. — С. 75—108.
- Приходнюк О.М. Основні підсумки та завдання вивчення Пастирського городища // Археологія. — 1998. — № 3. — С. 4—24.
- Приходнюк О.М. Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. — Воронеж, 1998а.
- Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — Чернівці, 2001.
- Приходнюк О.М. Пастирське городище. — К.; Чернівці, 2005.
- Приходнюк О.М. Про витоки східнослов'янського гончарства (за матеріалами Пастирського городища) // Археологія у Києво-Могилянській академії. — К., 2005а. — С. 158—168.
- Рафалович И.А. Славяне VI—IX веков в Молдавии. — Кишинев, 1972.
- Сидоренко О.В. Пам'ятки археології в околицях Лубенського Засулля // ПАЗ. — 1999. — С. 84—96.
- Скиба А.В. Слов'янське поселення в околиці Пастирського городища // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 145.
- Смиленко А.Т. Раскопки на балке Канцерке // АИУ в 1965—1966 гг. — К., 1967. — С. 169—171.
- Смиленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975.
- Смиленко А.Т., Брайчевский М.Ю. Черняховское поселение в селе Леськи близ города Черкассы // МИА. — 1967. — 139. — С. 55—56.
- Терпиловский Р.В. Поселение I тысячелетия н. э. у с. Роище на Черниговщине // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. — М., 1990. — С. 45—74.
- Терпиловський Р.В., Шекун А.В. Олександрівка 1 — багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернівці, 1996.
- Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка I // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 215—238.
- Флеров В.С. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. — М., 1996.
- Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников). — К., 1990.
- Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 181—215.
- Хвойка В.В. Городища Среднего Поднепровья — М., 1905 (Труды XII АС. — Т. I).
- Щеглова О.А. Волынцевский горизонт поселения Вовки // КСИА. — 1987. — 190. — С. 43—48.

- Юренко С.П. Отчет о работе Полтавского археологического отряда в составе экспедиции «Днепр-Донбасс» в 1973 году // НА ІА НАНУ. — 1973/6в.
- Юренко С.П. Отчет о работе Полтавского археологического отряда в составе экспедиции «Днепр-Донбасс» в 1974 году // НА ІА НАНУ. — 1974/1в.
- Юренко С.П. Отчет о работе разведгруппы Левобережного славяно-русского отряда Среднеднепровской комплексной экспедиции Института археологии АН УССР в 1977 году // НА ІА НАНУ. — 1977/11в.
- Юренко С.П. Отчет о работе Полтавского разведотряда Левобережной славяно-русской экспедиции Института археологии АН УССР в 1978 году // НА ІА НАНУ. — 1978/21а.
- Kazanski M. Note sur le peuplement de la region du Dniepr moyen pendant la seconde moitie du VIIe siecle et an VIIIe siecle // Revue Archeologique. — 1987. — № 1. — P. 84—90.

Надійшла 13.10.2010

Я.В. Володарец-Урбанович, А.В. Скиба

ГОНЧАРНАЯ ПОСУДА VII—VIII вв. НА ЮГЕ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Следствием развития гончарных центров на Пастырском городище и в балке Канцерка стало распространение их продукции на значительной территории Юго-Восточной Европы от Днестра до бассейна Северского Донца. Собраны данные о находках керамики обоих типов и проанализированы их территориальные и культурно-хронологические особенности.

Использованы данные о 21 пункте с находками пастырской гончарной посуды. На основании картографирования территория ее распространения очерчена от бассейна Южного Буга до Северского Донца, но абсолютное большинство находок сосредоточено в пределах лесостепной полосы. В пределах ареала выделяются четыре района концентрации находок (бассейн Южного Буга, Правобережье Среднего Днестра, Подесенье и Левобережье Среднего Приднепровья). Одиночные находки посуды пастырского типа известны в Надпорожье и в бассейне Северского Донца. Интересно, что большая часть находок пастырской керамики найдена достаточно далеко от самого городища. Расстояния между пунктами находок в районах концентрации составляют от 11—36 км (бассейн Сулы и Псла) до 22—145 км (Среднее Поднепровье). Расстояние между ближайшими пунктами районов концентрации составляет от 95 до 200 км.

По культурно-хронологической принадлежности девять памятников с находками пастырской посуды связаны с пеньковской культурой, восемь поселений имеют как пеньковский слой, так и горизонт конца VII—VIII в., на двух раннесредневековый слой представлен материалами VIII—IX вв.

В работе использованы данные о 21 пункте с канцерской керамикой. Территория этих находок простирается от междуречья Днестра и Южного Буга до левобережных притоков Днестра (Ворскла, Псел). В пределах этого ареала прослеживается ряд районов концентрации: Южное Побужье, Среднее Приднепровье, Надпорожье и бассейн Ворсклы. Численность памятников с находками гончарной посуды в этих районах составляет от двух (Южный Буг) до семи (Надпорожье). Максимальный радиус распространения гончарной керамики канцерского типа составляет 440 км (балка Канцерка—Семенки). Расстояния между пунктами находок в районах концентрации составляют от 2 км (левобережные притоки Днестра) до 205 км (междуречье Днестра и Буга). Расстояние между районами составляет от 120 до 295 км. Для всех перечисленных районов находки канцерской керамики присущие как для пеньковских поселений, так и древностей второй половины VII—VIII вв. Кроме славянских, канцерская посуда известна также на некоторых памятниках кочевников. Это Келегеи, Ясинове, а также Вознесенский комплекс.

Сопоставление ареалов распространения пастырской и канцерской посуды демонстрирует совпадение районов концентрации находок в Среднем Приднепровье и Южном Побужье. На севере лесостепного Левобережья (бассейны Сулы и Псла) преобладают памятники с пастырской керамикой, тогда как большинство находок канцерской посуды расположены в юго-восточном регионе (междуречье Псла и Ворсклы). Общей территориальной особенностью распространения канцерской посуды является ее тяготение к степному побережью.

Находки пастырской посуды на памятниках Журавлиха и Целиков Бугор дают основания допускать более широкий, в сравнении с канцерским, хронологический диапазон ее бытования, что выходил за пределы VIII в.

Ya. V. Volodarets-Urbanovych, A. V. Skyba

WHEEL-MADE POTTERY OF THE 7th c. AND THE 8th c. IN THE SOUTH OF EASTERN EUROPE

Development of pottery centres at Pastyrsk hill-fort and in Kantserka gully sequenced in spreading their production on the vast territory of South-Eastern Europe from the Dnister River to the basin of the Siverskyi Donets River. Data on finds of ceramics of both types are collected, and their territorial, and cultural and chronological peculiarities are analysed.

Data on 21 sites with finds of Pastyrsk wheel-made pottery are used. Based on cartography, the territory of use of this pottery is outlined from the South Buh River basin to the Siverskyi Donets River, but absolute majority of the

finds is concentrated within the forest-steppe zone. Four regions of concentration of the finds are determined within the area (the South Buh basin, the Dnipro right bank middle region, the Desna region, and the Dnipro left bank middle region). Single finds of Pastyrsk type pottery are known in Nadporizzhya region and in the basin of the Siverskyi Donets River. It is interesting that most of finds of Pastyrsk type pottery were found quite far from the hill-fort itself. Distances between places of finds in concentration areas are from 11—36 km (basin of the Sula and the Psel Rivers) to 22—145 km (the Dnipro River middle region). Distance between the nearest places of concentration areas is from 95 to 200 km.

Based on cultural and chronological belonging, nine sites with finds of Pastyrsk type pottery are related with Penkivska culture, eight settlements have both Penkivska culture layer, and a horizon of the end of the 7th c. and the 8th c., at two sites the Early Mediaeval layer is represented by the materials of the 8th and the 9th centuries.

Data on 21 sites with Kantserka type ceramics was used in this paper. Area of these finds stretches from the territory between the Dnister and the South Buh Rivers to the left bank tributaries of the Dnipro River (the Vorskla and the Psel). Within this territory a series of concentration areas is traced: the South Buh River region, the Dnipro River middle region, Nadporizzhya region, and the Vorskla River basin. The number of sites with finds of wheel-made pottery in this regions is from two (the South Buh) to seven (Nadporizzhya). Maximum radius of distribution of wheel-made Kantserka type ceramics is 440 km (Kantserka-Semenky gully). Distances between places of finds in concentration areas are from 2 km (left bank tributaries of the Dnipro) to 205 km (area between the Dnister and the Buh). Distances between the areas are from 120 to 295 km. For all the mentioned regions finds of Kantserka type ceramics are known both for Penkivska culture settlements, and for the antiquities of the second half of the 7th c. and the 8th c. In addition to the Slavonic sites, Kantserka type pottery is known also at several nomads' sites. These are Kelergei, Yasynove, and also Voznesenka complex (Гринченко 1950, с. 37—63; Приходнюк 2001а, с. 31, 33—34).

Comparing the areas of distribution of Pastyrsk and Kantserka type pottery, the coincidence of concentration areas of finds in the Dnipro River middle region and the South Buh River region should be noted. At the north of the Dnipro River forest-steppe region (the Sula and the Psel Rivers basins) sites with Pastyrsk type ceramics prevail, while the majority of Kantserka type pottery finds are situated in the south-eastern region (territory between the Psel and the Vorskla Rivers). Common territorial peculiarity of distribution of Kantserka type pottery is its closeness to the area at the steppe border.

Finds of Pastyrsk type pottery at the sites Zhuravlykha and Tselykiv Buhor give grounds to presume that chronological range of its usage was wider than of Kantserka type pottery and came over the boundaries of the 8th c.

А.О. Сушко

ДАВНЬОРУСЬКІ ПИСАНКИ

Зроблена спроба узагальнити дані про керамічні полив'яні орнаментовані вироби у формі яйця — так звані давньоруські писанки.

К л ю ч о в і с л о в а: Київська Русь, гончарні вироби, пасанка, технологія.

Одним із проявів давньоруського гончарного мистецтва було виготовлення поліхромної полив'яної кераміки. Розквіт полив'яної майстерності був обумовлений високим розвитком емальєрної справи, яка ґрунтувалася на місцевій сировинній базі. Тільки місцеве виробництво могло дозволити гончарам використовувати значну кількість емалей. І ця галузь представлена прекрасними зразками посуду, будівельних декоративних плиток, полив'яних іграшок і інших керамічних поробок.

У цій роботі звернено увагу і зроблено спробу узагальнити відомості про такі керамічні поробки як полив'яні орнаментовані вироби у формі яйця — так звані писанки. Ця категорія археологічного матеріалу неодноразово привертала увагу відчизняних, польських і скандинавських дослідників. Але знахідки лише описували. У деяких випадках автори обмежувалися визначенням, не надаючи навіть малюнка. Коли ж надавали фото, вони, в основному, були чорно-білі та без опису кольорів поливи. Перша та, мабуть, і єдина спроба ґрунтовнішого дослідження була зроблена Т.І. Макаровою, яка охарактеризувала

© А.О. СУШКО, 2011

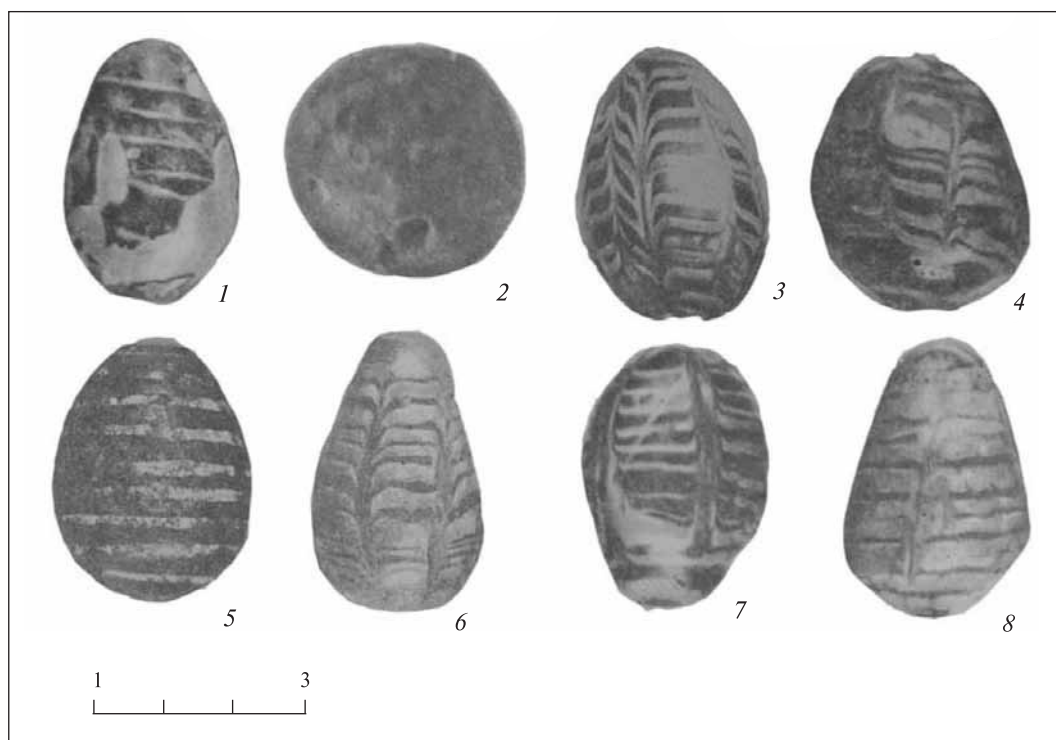

Рис. 1. Давньоруські писанки: 1 — Ліплява; 2 — Старокиївська гора; 3 — Новгород; 4 — Біла Вежа; 5 — Вишгород; 6 — Білгородка; 7 — Кононча; 8 — Київ, гора Киселівка

технологічні аспекти виготовлення цієї категорії речей (Макарова 1966). Пізніше Г.М. Шовкопляс опублікувала колекцію писанок з Національного музею історії України (Шовкопляс 1980).

Незважаючи на те, що розкопки останніх десятиліть значно поповнили колекцію писанок, досі ця категорія знахідок не систематизована, не розроблена їхня типологія, технологія виготовлення та орнаменталістики. Є певні проблеми з визначенням хронології та центрів виробництва таких речей. Але найболючішим питанням є функціональне призначення писанок. Тим часом нові дані не тільки дозволяють суттєво доповнити зроблене раніше, але й переглянути деякі усталені погляди з цього приводу.

Виробництво писанок виникло як побічне при виготовленні полив'яних плиток, що використовувалися для оздоблення стін і підлоги палаців і храмів Києва (Шовкопляс 1980, с. 96). З технологічного боку виготовлення таких речей було досить складним і потребувало значної майстерності. Писанка була пустотілою з брязкальцем усередині. Її формували зі звичайної гончарної глини стрічковим способом, що добре видно на цілих ще не вкритих поливою виробах або на тих, де полива частково відлущилась, а особливо на фрагментованих екземплярах (рис. 1, 1, 2). Потім її випалювали, після чого покривали непрозорою по-

ливою. Поливу виготовляли за візантійським рецептом, але з типовим для смальт мозаїчних композицій вмістом олова (Древняя Русь... 1997, с. 29). Найвірогідніше, виріб занурювали в поливу, вставивши стрижень у отвір, що знаходився в широкій частині писанки. Переважно використовували поливу зеленого чи бурого кольорів. Потім стрижень, на якому закріплювали писанку, непорушно фіксували, і за допомогою трубчастого інструмента на неї наносили розпис поливою іншого кольору. Нахил регулював товщину струменя. Стрічки розпису були не випуклі, а вдавлені в поверхню попереднього шару поливи. Цей ефект досягався шляхом розкатування писанки, яка була закріплена на стрижні, по рівній твердій поверхні. Затим писанку знову розігрівали в печі для сплавлювання та згладжування її поверхні (Макарова 1966, с. 141).

Спочатку вважалося, що розпис на писанки, як і полив'яні плитки, наносився в гарячому напіврідкому стані за допомогою лячки з двома отворами (Филиппов 1938, с. 12). Потім дослідження показали, що в лячки наливали не розтоплену поливу, яка в цьому стані дуже в'язка і не могла б виливатися через її маленькі отвори, а холодну розмелену і розведену в воді поливу (Филиппова 1956, с. 34—35). Такі висновки були зроблені після

публікації результатів дослідження Стародавнього Києва В.В. Хвойкою, який знайшов цілу лячку (Хвойка 1913, с. 70; Рыбаков 1947, с. 361; Каргер 1957, с. 467). Розпис на писанках був надглазурним і виконувався непрозорими глазурями (Филиппова 1956, с. 32). Він доволі одноманітний, в основному петлеподібний, інколи оперезаний декілька разів звичайними смужками. Але найтипівішим був орнамент у вигляді візерунку з фігурних дужок. Цей мотив твердо ввійшов у орнамент майоліки і відомий у сучасному керамічному виробництві під назвою «фляндрівка» (Филиппова 1956, с. 32). Щоб отримати такий малюнок, спочатку на поливу — на тло — наносили горизонтальні смужки, потім гострим предметом почергово вверх і вниз прокреслювали вертикальні жолобки, що йшли від полюса до полюса. Так отримували гарні дужечки. Якщо робота зроблена кваліфіковано та обережно, то при останньому нагріванні писанки жолобки запливали поливою (Макарова 1966, с. 141).

Писанки можна поділити на два типи. Основним критерієм є якість поливи тла.

Тип 1. До нього належать писанки, поверхня яких вкрита буро-чорною поливою, що має металевий відблиск. Така полива відноситься до скла свинцево-кремнеземного складу, для якого характерний підвищений вміст титану. Металевий відблиск обумовлений випаданням свинцю в процесі відновлюючого випалу, а забарвлення тла спричинене окисненням заліза. Виготовлені писанки з місцевих глин різних відтінків, від сіро-рожевого до червоного. Вироби з білої глини трапляються рідко. Писанки, як правило, правильної форми, пустотілі, з отвором у ширшій частині та глиняною кулькою всередині. Не всі писанки мають правильну форму, деякі дещо асиметричні та недбало виконані, що наводить на думку, що вони або виготовлені в різних майстернях, або — недостатньо кваліфікованим підмайстром. Їхня довжина становить 3,5—4,5 см, ширина — 2,0—3,0 см, діаметр отвору 0,4—0,8 см. Для розпису використовували жовту та зелену поливу. Є три варіанти візерунку: 1) фігурні дужки; 2) у вигляді звичайних смужок, що оперізують писанку п'ять—шість разів; 3) у вигляді безсистемних смужок, що оперізують писанку вздовж і поперек. Щодо ареалу поширення, то більшість екземплярів цього типу знайдено у Новгороді, Рязані, Новогрудці, Вжищі, Білій Вежі та Вишгороді (рис. 1, 3—5).

Тип 2. Тло буро-коричневе, зелене, зрідка — жовте. Полива належить до скла свинцево-

вапнякового складу. Значний вміст окису міді надавав тлу зеленого кольору, а окис заліза робив його темним і напівпрозорим. Цей тип подібний до попереднього за якістю глини (місцева сировина різних відтінків) і археометричними показниками, але вирізняється стандартністю форми і розпису. Писанки здебільшого асиметричні. Трапляються всі три види візерунку, але найпоширеніший — фігурні дужки. Розпис цього типу виконаний не надто якісно, тобто смужки інколи занадто широкі, через що фігурні дужки малопомітні, а інколи занадто тонкі і в такому випадку неохайно розірвані. Цей тип (рис. 1, 6—8) відомий на Київщині, в Любечі, Гочевських курганах, Броварках Полтавської обл., Мстиславлі, Новгороді, Білій Вежі, Галичі та Воїні (Макарова 1966, с. 43).

Таким чином, типи походять з різних ремісничих центрів, які мали свої ринки збуту. По-перше, добре помітна різниця в технологічному процесі, зокрема використанні різних рецептів поливи і стандартів формотворення. По-друге, зважаючи на ареал поширення, відчутне тяжіння писанок першого типу до північних областей Русі, а писанок другого типу — до південних. Крім того, наявна інформація дозволяє конкретніше локалізувати центри виробництва цієї категорії археологічного матеріалу. З огляду на те, що за якісними та рецептурними показниками полива другого типу схожа з тією, якою користувалися при виготовленні полив'яних плиток для оздоблення Десятинної церкви та Софійського собору, Б.О. Рыбаков висловив думку, що такий тип писанок виготовляли у Києві (Рыбаков 1947, с. 361).

Щодо локалізації центру виготовлення першого типу можливі два варіанти вирішення цього питання. Оперуючи кількісним показником знахідок, наявністю серед артефактів такої категорії археологічного матеріалу як скляні намистини з металевим відблиском і розписом фігурними дужками, а також посуду з аналогічною за якістю поливою, Т.І. Макарова локалізувала центр їхнього виробництва у Новгороді (Макарова 1966, с. 143—144).

Своєю чергою, А.Л. Монгайт стверджував, що цей тип виготовляли в Рязані. Ці висновки базувалися на тому, що в 1902 р. В. Крейтон та А. Черепнін знайшли на дні горна для випалювання полив'яної кераміки фрагмент писанки, вкритої поливою з металевим відблиском. Крім того, там само був знайдений фрагмент керамічної плитки з розписом фігурними дужками та аналогічним відблиском (Монгайт 1955, с. 112, 127, 129).

Прийнято відносити писанки до Х—ХІІІ ст., але робляться спроби точніше визначити час їхнього виготовлення. Грунтуючись на хронології Неревського розкопу, Б.О. Колчин зазначав, що ця категорія виробів побутувала в Новгороді в Х — першій половині ХІІ ст. (Колчин 1958, с. 111). Т.І. Макарова стверджує, що виробництво писанок розпочалося від ХІ ст. (Макарова 1966, с. 144). Деякі додаткові дані про час побутування писанок надають скандинавські та польські джерела. Скандинавські дослідники, описуючи результати торгових зв'язків з Руссю, згадують про писанки як продукти експорту і відносять їх до Х—ХІІ ст. Писанки, знайдені в Польщі, відносять до ХІ ст. (Hilczergówna 1950, s. 26). Таким чином, ХІ ст. було часом найбільшого розповсюдження писанок. Від середини ХІІ ст. вони починають виходити з ужитку та в ХІІ—ХІІІ ст. трапляються як пережиток.

Ще одним не вирішеним питанням є функціональне призначення писанок. Частина дослідників вважає їх дитячими іграшками, інша приписує їм культове значення. На думку автора, писанки мали поліфункціональне призначення, виконуючи обрядову, ігрову та декоративну функції. Культ пташиного яйця як символу життя виник на ранніх стадіях розвитку людського суспільства. Ще з прадавніх часів у міфопоетичних традиціях багатьох культур світу яйце було символом життя, його вважали праобразом світового яйця. Існує поняття світового або космічного яйця, з якого народжується Всесвіт. Одна половина яйця стає небом, інша — землею, а жовток — сонцем. Через це його обожнювали та надзвичайно звеличували (Килимник 1999, с. 176).

Різні народи, шануючи яйце як символ життєдайності, створили власну атрибутику його возвеличення. Яйце фарбували, прикрашали. Навколо нього створено безліч міфів і легенд. У Єгипті яйце символізувало сонце, було атрибутом сонячного бога Пта. На одному з барельєфів Пта тримає в руці яйце, а напис сповіщає, що це — зображення сонця. В іншому написі йдеться про те, що Пта качає яйце по небу (Легенды... 2001, с. 78).

На Сході вважалось, що в той час, коли скрізь на землі панував хаос, у величезному яйці були сховані всі форми життя. Шкаралупу зігрівав божественний вогонь, даючи яйцю тепло. Завдяки цьому вогню і з'явилася з яйця міфічна істота — Пану. Все невагоме стало небом, а щільне — Землею. Пану з'єднав Небо з Землею, створив вітер, простір, хмари, грім і блискавку. Щоб зігріти землю, Пану дав їй

Сонце, а щоб нагадати про холод — Місяць. Отже завдяки Пану, Сонце зігріло землю, засвітив Місяць, народилися планети й зірки (Мифологическая... 2002, с. 156).

У стародавніх Греції та Римі також вели походження Всесвіту від яйця. Як свідчить «батько історії» Геродот, світ створений з яйця, яке зніс птах Фенікс у святилищі бога сонця Геліоса. Так, візантійський богослов і філософ Іоанн Дамаскин зауважував, що небо і земля всім подібні до яйця: шкаралупа — небо, плівка — хмари, білок — вода, а жовток — земля. З мертвої матерії яйця виникає життя, в ньому закладені можливість, ідея, рух і розвиток. У давнину яйцю також надавалося магічне значення. За переказами, навіть мертвим яйце дає силу життя, за його допомогою вони ніби відчують дух життя і знаходять утрачені сили. Існує одвічне повір'я, що завдяки чудодійній силі яйця можна вступати в контакт із померлими, і вони мовби оживають на деякий час. Римляни розфарбовували яйця й використовували їх в обрядах. Про це згадують давні автори — Ювенал, Овідій, Пліній, Плу- тарх. Існує переказ, що італійське місто Неаполь зведене на яйці (Мифы... 1991—1992, с. 370).

У фінській «Калевалі» йдеться про те, що Всесвіт виник із шести золотих і одного залізного яєць. Упавши в океан, вони розбилися і з нижніх частин утворилася земля, з верхніх — небесне склепіння, з жовтка — сонце, а з білка — місяць і зорі (Калевала 1985, с. 465).

Давні перси вірили, що спочатку не було нічого, крім божества. Нарешті народилося яйце. Ніч вкрила його своїми чорними крильми, а Люб- ов (тут слово «Любов» чоловічого роду), стар- ший син Творця, заопікувався ним. Коли яйце дозріло, з нього з'явився Всесвіт зі світлим сон- цем і ясними зорями. Світила піднялися дого- ри, а важка земля осіла донизу. Перси величали яйце у священних піснях і тримали в храмах литі металеві зображення яєць або ж витесані з каменю, як символ усього, що народжується. У них були відомі також фарбовані й розписані яйця (Фингарет 2002, с. 139).

За вченням основоположника релігії старо- давніх іранців — Заратустри — яйце Всесвіту розбив рогом величезний бик Адуда. Цей міф про створення світу прийшов до персів від За- ратустри зі Сходу (Семенов 1981, с. 44).

В індійській космогонії космічне яйце знес- ла божественна птиця на споконвічні води. Зі святого яйця з'явився творець усього живо- го Праджапаті, якого пізніше почали ототож- нювати з Брахмою (Мифологический... 1991, с. 665).

У міфології полінезійців увесь відомий світ був уособлений у вигляді курки, в якій знаходиться творець світу бог Тангароа, який вийшов із яйця (Мифы... 1986, с. 14).

У слов'янському фольклорі також трапляється багато згадок подібної тенденції. Посередині Всесвіту, подібно до жовтка, розташувалася сама Земля. Верхня частина «жовтка» — наш Живий світ, Світ людей; нижня — «исподняя» сторона — Нижній світ, Світ мертвих, Нічна сторона. Коли там день, у нас панує ніч. Щоб потрапити туди, треба перетнути Океан — море, що оточувало Землю, чи прорити колодязь наскрізь, і камінь буде падати в нього 12 днів і ночей. Навколо Землі, подібно до яєчних плівок і шкаралупи, розташовано дев'ять різних небес. Кожне з цих небес слов'янської міфології мало своє призначення: одне — для Сонця і зірок, інше — для Місяця, ще одне — для хмар і вітрів тощо. Сьоме небо наші предки вважали «твердінню», прозорим дном небесного Океану. Там зберігалися запаси живої води — невичерпне джерело дощів. Усі дев'ять небес, а також землю і нижній світ пов'язувало між собою Світове дерево. На думку древніх слов'ян, воно понад усе було схоже на розлогий дуб, однак на його гілках дозрівали не тільки жолуді, але й насіння всіх інших дерев і трав. А там, де вершина Світового дерева піднімалася над сьомим небом, був острів, де жили прабатьки всіх птахів і звірів. Чудесний острів на сьомому небі слов'яни називали «ирій» чи «вирій» (Сташук 2008).

Крім того, яйце було символом сонця, що несе з собою життя, радість, тепло, світло, відродження природи, порятунку від пут морозу і снігу, іншими словами, переходу з небуття до буття. Тож саме яйце стало атрибутом весняних культових народних обрядів, пов'язаних з пробудженням землі.

З прийняттям християнства розмальоване яйце було включене до Великодніх обрядів. Культ розписаного яйця з'явився, за переказом, відтоді, як Марія Магдалина піднесла римському імператору червоне фарбоване яйце зі словами: «Христос Воскрес!». За міфом, який відомий в Україні, писанки як символ Воскресіння Ісуса Христа з'явилися одночасно з Його великою жертвою: коли Ісуса схопили, Матір Божа прийшла до Понтія Пілата з проханням віддати їй Сина. За звичаєм, вона принесла за це у фартушку дари — 12 яєць, тобто те, що в Неї було. Пілат вагався, він боявся юдеїв. Нарешті він відповів: «Ні, я не віддам Його Тобі». З розпащу в Марії опустилися руки, і писанки покоїлися по брукувці. Від цього на них з'явилися

подряпини. Коли Матір Божа підбрала їх, то побачила в цьому знак Господній і віднесла їх апостолам, учням Ісуса, промовивши: «Ось знак Господній, Він воскресне!». Великодні яйця символізують, перш за все, Воскресіння Господнє. Через це християни вважали, що як із яйця народжується життя, що було сховане в ньому, так із труни воскрес Син Божий. Звідси споконвічне звеличення яйця (Кавас 1999).

За археологічними матеріалами, сакральна роль яйця чітко фіксується від часів ранньої бронзи, де вони були культовими елементами поховального обряду. Виявлену на Хортиці серію яйцеподібних споруд дослідники впевнено розглядають як цілісний культовий комплекс, в якому домінують елементи культу яйця — асиметричні фігури з незаповненим «жовтком», в яких розташовані ями з похованням або слідами офіри. Різниця фіксується лише у розмірах та характері кладки. Об'єкти датуються добою ранньої бронзи (ямно-катакомбним часом). Безперечно, що розквіт культу «світового яйця» в Північному Причорномор'ї припадає на добу енеоліту—ранньої бронзи і особливо яскраво фіксується в пам'ятках ямної культурно-історичної спільноти. Це відобразилося в існуванні численних еліпсоїдних конструкцій у курганах, яйцеподібних формах посуду, скорченій позі похованих (Остапенко 2000).

За доби пізньої бронзи культові яйця виготовляли з каменю або глини. На сабатинівських поселеннях моделі яєць знайдені майже в кожному житлі під вогнищем або серед інших культових речей. На одному з них були вигравіровані позначки, що нагадують стилізоване дерево — ялинку. На сплющеному кінці іншого були залишки вохри, яку розтирали кам'яним яйцем і яка в той час мала культове значення. В епоху бронзи зі зміною чоловічої та жіночої позицій у світобудові (тепер небо належало богам, а земля — богині) яйце стало атрибутом сонячної птиці — півня (у наших казках про яйце домінує курка), а, отже, сонця та відродження, про що свідчить загадка: «Живе родить мертве, мертве родить живе» (курка і яйце) (Андруг 2005, с. 36).

Моделі культових глиняних яєць використовували за доби пізньої бронзи для вимощування долівки, нижньої частини стін, печей, лежанок у житлах. Щодо символічного значення культових яєць вчені мають різні думки — це й ідея відродження, і космогонічні уявлення, і тотемістична магія, і оберегова дія. Але жодну з них не можна належно аргументувати.

Вже у пам'ятках трипільської культури знайдено яйце, виготовлене з випаленої глини, зо-

крема в житлі на ранньотрипільському поселенні Лука-Врублівецька на Дністрі. І це не єдина знахідка яєць у цій культурі. У похованнях могильника VIII—V ст. до н. е. поблизу с. Висоцьке Львівської обл. траплялися брязкальця у вигляді мініатюрних глиняних посудин і зооморфних фігурок. Деякі дослідники вважають, що вони мали культове, магічне значення, через що їх клали до могили як обереги дітей від злих духів у потойбічному світі (Пассек 1954, с. 93).

За Київської Русі кількість знахідок керамічних писанок значно зросла. Як зазначалося, деякі дослідники інтерпретують їх як дитячі іграшки — брязкальця, інші — як речі культового призначення. Але, ймовірно, вони мали поліфункціональне призначення, адже, з одного боку, могли використовуватися як іграшки-брязкальця, про що свідчить керамічна кулька всередині, що дає шумовий ефект, а також виявлення таких речей переважно у звичайних житлових комплексах, де могла мешкати сім'я з маленькими дітьми. Але, з іншого боку, ці самі характеристики свідчать на користь культового призначення. Адже з етнографічних джерел відома слов'янська традиція виготовляти різноманітні шумові предмети до Великодніх свят. Це — калатала, стукалки, довбешки, брязкальця, якими хлопці відганяли «нечисту силу», а дівчата, йдучи колом, співали та заплітали «Шума» (Чмыхов 1990, с. 88). Крім того, якщо

уважно придивитися до технології виготовлення писанок, то побачимо, що після випалу ці речі покривали непрозорою поливою. Для цього виріб занурювали в поливу, попередньо вставивши стрижень у отвір, що знаходився в широкій частині писанки. Отже, за такої технології, можна припустити, що кулька, яка знаходилася в середині писанки, потрапила туди при вставленні стрижня, а не як спеціальна функціональна частина виробу. Тобто ремісник не мав іншого виходу. Щоб виріб був рівномірно вкритий поливою, потрібно було використовувати саме цей спосіб, який має певні недоліки, а саме, наявність отвору в широкій частині писанки та керамічної кульки в середині.

Крім того, полив'яні писанки — красиві та майстерно виготовлені витвори керамічного мистецтва, що давало можливість використовувати їх як певні декоративні елементи приміщень.

У підсумку зазначимо, що в дослідженні давньоруських полив'яних писанок є ще низка невирішених питань, хоча ці вироби є одними з найцікавіших проявів давньоруського керамічного мистецтва. Крім того, давні традиції розпису глиняних, дерев'яних і кам'яних яєць збереглися як один із видів народної художньої творчості донині. Така яскрава категорія археологічного матеріалу заслуговує на подальше дослідження.

Андруг А. Писанки Черніговщини: історія та сучасність. — Чернівці, 2005.

Древняя Русь. Быт и культура. — М., 1997.

Кавас К. Писанка // Народне мистецтво. — 1999. — № 3—4. — С. 56—57.

Калевала: финский народный эпос. — СПб., 1985.

Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л., 1957. — Т. 1.

Килимник С. Український рік. — К., 2001. — Кн. 2.

Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // СА. — 1958. — № 2. — С. 109—116.

Легенды и мифы Древнего Египта. — М., 2001.

Макарова Т.И. О производстве писанок на Руси // Культура Древней Руси. — М., 1966. — С. 141—145.

Мифы народов мира. — М., 1991—1992. — Т. 2.

Мифы, предания Западной Полинезии. — М., 1986.

Мифологическая энциклопедия. — М., 2002.

Мифологический словарь. — М., 1991.

Монгайт А.Л. Старая Рязань. — М., 1955 (МИА. — 49).

Остапенко М.А. Культ «Світового яйця» в пам'ятках доби бронзи на о. Хортиця // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2000. — С. 61—65.

Пассек Т.С. Итоги работ в Молдавии в области первобытной археологии // КСИИМК. — 1954. — 56. — С. 90—96.

Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1947.

Семенов В.С. Проблемы интерпретации брахманической прозы. — М., 1981.

Сташук З. Відродження через століття // Народне мистецтво. — 2008. — № 3—4. — С. 82—85.

Филиппов А.В. Древнерусские изразцы. — М., 1938. — Т. 1.

Филиппова С.В. Архитектурная майолика. — М., 1956.

Фингарет С. Мифы и легенды Древнего Востока. — М., 2002.

Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913.

Чмыхов М.А. Истоки язычества Руси. — К., 1990.

Шовкопляс Г.М. Давньоруські писанки // Археологія. — 1980. — № 3. — С. 92—99.

Hilczewówna L. Przyczynki do handlu Polski z Rusia Kijowska // Przegląd archeologiczny. — 1950. — Т. IX. — R. 26.

Надійшла 18.09.2010

А.А. Сушко

ДРЕВНЕРУССКИЕ ПИСАНКИ

Одним с ярчайших проявлений древнерусского керамического искусства были поливные писанки. Не смотря на это, ныне еще существуют белые пятна в изучении этой категории археологического материала. Это касается типологических и технологических аспектов, а также функционального предназначения писанок.

Изготавливали эти поделки с обычной гончарной глины ленточным способом. Их формировали полыми, и во внутренней части они содержали маленький керамический шарик. После формовки их обжигали, потом покрывали прозрачной поливой, которая служила фоном. В большинстве случаев использовалась полива зеленого и бурого цветов. Далее при помощи специального трубчатого инструмента наносили роспись поливой другого цвета, как правило, желтого и зеленого, и изделие снова разогревали в печи для заглаживания поверхности. Росписи не отличались разнообразием. Существовало три основных типа узора — обычные полосы, которые опоясывают изделие несколько раз, бессистемные, размещенные вдоль и поперек, а также фигурные скобки, которые были наиболее характерным орнаментом.

На основании качества поливы выделено два типа изделий. Они происходят из разных ремесленных центров, которые имели свои рынки сбыта. Первый тип производили на территории северных областей Руси, второй — в южных областях. В каждом регионе использовали свои рецепты поливы и стандарты формообразования.

Что касается хронологических рамок бытования, то писанки появились в X в., а в XI в. приобрели наибольшее распространение, со середины XII в. они начали выходить из употребления, а в XII—XIII вв. встречались как пережиток.

Поливные керамические древнерусские писанки имели полифункциональное предназначение, выполняя обрядовую, игровую и декоративную функции. Эта категория археологического материала стала не только символом древнерусского искусства, но традиции росписи яиц сохранились как вид народного творчества до наших дней.

А.О. Sushko

ANCIENT RUS PAINTED EGGS

Glazed painted eggs were one of the most vivid manifestations of Ancient Rus ceramic art. Nevertheless, today there are still unsolved problems in study of this category of archaeological material. It concerns typological and technological aspects, as well as purpose of painted eggs.

These articles were made of ordinary pottery loam in a band way. They were formed hollow and contained a small ceramic ball in the inner part. After the moulding they were fired, then covered with transparent glaze, which served as a background. In most cases green and fulvous glaze was used. Then, using a special tubular instrument painting was made with glaze of another colour, usually yellow and green, and an article was heated up again in the kiln to smooth the surface. Paintings were not multifarious. There were three main types of designs: ordinary stripes which gird an article several times, unsystematic stripes put lengthwise and athwart, and also braces which were the most common ornament.

Based on the quality of glaze, two types of products are determined. They come from different craft centres which used their own markets. The first type was produced on the territory of the northern regions of Rus, while the second in the southern regions. In each region their own recipes of glaze and standards of mould-making were used.

Concerning chronological boundaries of usage, painted eggs appear in the 10th c., and in the 11th c. they become the most common, since the middle of the 12th c. they start getting out of use, and in the 12th—13th c. they are found as remnants.

Glazed ceramic Ancient Rus painted eggs were polyfunctional, having ceremonial, playing, and decorative functions. Not only this category of archaeological material became a symbol of Ancient Rus art, but also traditions of painting eggs preserved as a kind of folk art to present day.

НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЛІТОПИСНОГО ПЕРЕДГОРОДДЯ XI—XIII ст. ЗА КРАНІОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

За матеріалами розкопок 1989—2009 рр. проаналізовано антропологічний склад населення чернігівського Передгороддя, яке згадується в літописі 1152 р. як один із районів великого Посаду.

К л ю ч о в і с л о в а: давньоруський час, Чернігів, Передгороддя, антропологія, краніологія.

Вперше найбільша частина стародавнього Чернігова — Передгороддя — згадується в літописах під 1152 р., коли союзні Юрію Долгорукому та Святославу Олеговичу половці *«отъемже острогъ зажгоша передгородье все»* (ПСРЛ 1962, стб. 457). Цей новий посадський район займав територію, більшу за сукупну площу всіх інших частин міста (понад 120 га). За час формування його території за ним, відповідно до традицій XII ст., закріплюється назва «Передгороддя» (Казаков 1992, с. 76; Коваленко 1995, с. 44).

Джерела та методика

Під час охоронних розкопок 1986—1987 рр. на чернігівському Посаді серед міської забудови XI—XII ст. досліджено декілька локальних груп поховань по вулицях Коцюбинського і Лермонтова (Казаков 1988, с. 86), всього 22 поховання. З них ми отримали тільки три неповні скелети.

По вул. Воровського, 22 і 30 та Коцюбинського, 50 і 52 відкрито 29 поховань (Мудрицький 1989), звідки отримано фрагменти 11 кістяків. По вул. Чернишевського, 15 у 1989 р. досліджено 38 поховань (Казаков, Сытый 1989). У 1990-х рр. на могильнику Передгороддя (вул. Коцюбинського, 32) виявлено 80 ґрунтових поховань XII—XIII ст. (Веремейчик 1990; 1991). У 1998 р. О.В. Шекун і Ю.М. Ситий по вул. Коцюбинського, 81а відкрили 34 ґрунтові поховання XI ст. (Чацько 2002). У польовому сезоні 2001 р. по вул. Горького, 59 був отриманий матеріал із 25 християнських поховань першої половини XIII ст. (Жаров, Жарова 2001). У 2002 р. по вул. Гетьмана Полуботка, що належить до літописного чернігівського Передгороддя (Моця та ін. 2006) були відкриті ще п'ять поховань XII ст., а в 2006 р. по вул. Гоголя, 3, на північно-західній околиці стародавнього Чернігова, розкопано близько 30 поховань XII—XIII ст. (Моця та ін. 2007). На

північно-західній ділянці літописного Передгороддя у 2007 р. (вул. Горького, 34) виявлена могила з трьома похованнями, скелети з яких, за свідченням авторів розкопок, мали сліди насильницької смерті (Моця, Черненко, Казаков 2008, с. 14). Ще один скелет, що добре зберігся, потрапив до нашої добірки у 2009 р. Таким чином, загальна кількість поховань, відкритих на території чернігівського Передгороддя, становить близько 267. Із них для антропологічного дослідження передані матеріали із 130 могил XI—XIII ст. Скелети збереглися погано, що пояснюється специфікою ґрунтів. Краніологічна добірка представлена 34 черепами та їхніми уламками.

Реставрація та вивчення матеріалу проводилися в антропологічній лабораторії відділу біоархеології Інституту археології НАН України з використанням традиційних (Martin 1928; Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1966) та сучасних методик (Ubelaker 1989; Buikstra, Ubelaker 1994; Ortner 2003). Стаття визначалася за морфологічними особливостями тазових кісток і черепа, а за наявності довгих кісток використовувався градієнтний вимірний метод (Пашкова 1958; 1963; Никитюк 1960); враховувалися також величина діаметра голівки плечової та стегнової кісток (Dwight 1905), проксимального епіфіза променевої кістки, довжина ключиці, розміри надколінника, дистального епіфіза стегнової кістки і загальна масивність кісток. У сумнівних випадках залучалися також дані про інвентар поховання. Вік визначався комплексно за ознаками на черепі (Vallois 1937), зубах (Brothwell 1972) і тазі (Фришци 1922; Рогинський, Левин 1978), а також за морфологічними ознаками на поверхні кісток (Алексеев 1966), структурою диплоє кісток черепа (Burkhardt, Fischer 1970; Звягин 1975) і компакти довгих кісток, а також за станом спонгіози на вертикальних зрізах плечової та стегнової кісток (Nemeskűn, Harsönyi, Acsüdi 1960). Назо-малярний і зиго-

максиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми (Алексеев, Дебєц 1964, рис. 14, с. 53). Визначення краніометричної точки лямбда провадилось за методом Бакстона й Моранта (Buxton, Morant 1933). Для оцінки статистичних показників застосовувалися таблиці краніометричних констант (Дерябин 1983, с. 143—150).

Краніологічна характеристика та внутрішньогруповий аналіз серії

В основу краніологічної характеристики добірки покладені середні арифметичні розмірів та індексів черепів, представлені в табл. 1 і 2. Краніологічна серія Передгороддя складається з 17 чоловічих і 17 жіночих черепів різного ступеня збереженості.

Таблиця 1. Середні розміри, індекси та статистичні дані чоловічих черепів з чернігівського Передгороддя XI—XIII ст.

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m (M)	ms	min	max
1	Повздовжній діаметр	189,9	17	4,7*	1,13	0,80	184	199
8	Поперечний діаметр	142,4	11	6,4*	1,92	1,36	127	152
17	Висотний діаметр	139,7	9	4,4	1,47	1,04	136	148
5	Довжина основи черепа	106,6	7	5,6*	2,13	1,50	100	114
9	Найменша ширина чола	98,1	12	5,2*	1,50	1,06	86	103
45	Виличний діаметр	131,4	5	7,2*	3,22	2,28	120	138
40	Довжина основи обличчя	102,3	4	4,3*	2,14	1,51	97	107
48	Верхня висота обличчя	70,3	10	3,4*	1,08	0,76	65	76
47	Повна висота обличчя	114,3	4	11,1*	5,54	3,92	101	126
43	Верхня ширина обличчя	106,3	11	4,7*	1,41	1,00	99	113
46	Середня ширина обличчя	92,3	6	3,5*	1,43	1,01	87	97
55	Висота носа	51,1	11	3,5*	1,06	0,75	45	58
54	Ширина носа	24,3	11	1,5*	0,46	0,32	22	27
51	Ширина орбіти	42,6	10	1,4*	0,43	0,30	40	44
52	Висота орбіти	32,3	10	1,6	0,50	0,35	30	35
20	Вушна висота	118,5	10	4,0	1,27	0,90	112,7	125
SC (57)	Симотична ширина	8,4	12	1,9	0,54	0,38	6	12
SS	Симотична висота	4,1	11	1,5*	0,45	0,45	2	11
MC (50)	Максифронтальна ширина	18,2	6	2,1	0,87	0,62	17	22
MS	Максифронтальна висота	6,5	5	1,1	0,49	0,35	6	8
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,0	12	2,5*	0,73	0,52	19	27
DS	Дакріальна висота	10,6	11	1,5	0,46	0,33	10	14
FC	Глибина іклової ямки	6,6	10	1,1	0,34	0,24	4,5	10
32	∠ Кут профілю чола від nas.	84,0°	4	4,7*	2,36	1,67	75	85
GM/FN	∠ Кут профілю чола від gl.	77,7°	4	4,9*	2,43	1,72	68	78
72	∠ Кут загальнолицевий	81,7°	4	3,8*	1,89	1,33	79	86
73	∠ Кут середньої частини обличчя	84,3°	4	1,9*	0,96	0,68	83	87
74	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	77,7°	4	3,4*	1,70	1,20	72	79
75(1)	∠ Кут випинання носа	29,0°	4	5,0*	2,50	1,76	25	36
77	∠ Назо-малярний кут	138,6°	9	3,2	1,06	0,75	132,5°	141,0°
∠ Zm'	Зіго-максиллярний кут	125,5°	5	4,1*	1,85	1,30	122,0°	132,0°
	Надперенісся	2,5	11	0,7	0,21	0,15	1,7	2,5
	Надбрівні дуги	1,5	9	0,2	0,07	0,05	1	1,8
	Зовнішній потиличний горбок	1,3	12	1,4	0,40	0,28	0	5
	Соскоподібний відросток	2,0	10	0,8	0,24	0,17	1	3
	Передньоносова ость	3,0	7	0,7	0,26	0,19	2,5	4
23a	Горизонтальна окружність через офріон	531,4	8	20,1	7,12	5,03	515	580
mfo-zm		49,2	6	2,5	1,04	0,73	40	47

Таблиця 1 (продовження)

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		М	n	σ	m (M)	ms	min	max
Індекси								
8:1	Черепний	75,1	11	3,6*	1,07	0,76	66,8	78
17:1	Висотно-повздовжній	74,5	7	2,6*	1,98	0,69	71,4	79
17:8	Висотно-поперечний	99,2	6	4,5	1,8	1,36	93,2	106
9:8	Лобно-поперечний	69,8	9	2,6*	0,88	0,62	66	74
20:1	Висотно-повздовжній	62,8	10	3,1*	0,97	0,68	58,7	69
20:8	Висотно-поперечний	84,2	10	5,1*	1,62	1,14	78,3	95
10:8	Коронарно-поперечний	84,6	9	3,2*	80,3	90	80,3	90
9:10	Широтний лобний	84,6	10	5,2*	1,63	1,16	76,2	96
45:8	Поперечний фасіо-церебральний	90,5	5	4,3*	1,92	1,36	83	93
48:17	Вертикальний фасіо-церебральний	60,7	4	18,4*	9,19	6,50	49,6	88
9:45	Лобно-виличний	70,0	5	2,4	1,06	0,75	73,2	79,5
10:45	Коронарно-виличний	88,7	5	6,4*	2,87	2,03	79,6	98
40:5	Випинання обличчя	98,2	4	5,3*	2,66	1,88	90,1	103
47:45	Загальний лицевий	78,3	2	11,1*	7,85	5,55	78,3	94
48:45	Верхній лицевий	53,9	4	3,6*	1,79	1,27	50,4	58
54:55	Носовий	47,7	10	4,7*	1,48	1,05	40,7	56
DS:DC	Дакріальний	49,2	11	5,9*	1,76	1,25	40	61
SS:SC	Симотичний	52,0	11	15,2*	4,58	3,24	33,3	75
MS:MC	Максило-фронтальний	37,6	11	6,1	1,85	1,31	28,6	52
52:51	Орбітний	74,2	8	4,7*	1,64	1,16	69,8	82
63:62	Піднебінний	74,8	10	5,6*	1,76	1,24	67,3	89
61:60	Щелепно-альвеолярний	119,8	7	5,1*	1,94	1,37	113,2	124
10	Найбільша ширина чола	120,1	8	4,4*	1,54	1,09	111	126
11	Ширина основи черепа	128,3	6	6,0*	2,43	1,72	120	138
12	Ширина потилиці	112	6	5,2*	2,11	1,49	104	117
24	Поперечна дуга	329,2	6	11,0*	4,50	3,18	313	342
25	Сагітальна дуга	382,7	6	13,5	5,50	3,89	370	399
26	Лобна дуга	131,3	8	9,5*	3,35	2,37	118	144
FS	Sub. Nβ. Висота вигину чола	24,75	8	3,7*	1,29	0,91	21	29
27	Тім'яна дуга	129,3	8	9,8*	3,46	2,45	110	143
28	Потилична дуга	123,8	5	8,3*	3,71	2,62	113	135
29	Лобна хорда	114,9	8	6,5*	2,29	1,62	108	125
30	Тім'яна хорда	116,9	8	8,2*	2,89	2,04	100	126
31	Потилична хорда	105,5	6	6,3*	2,57	1,81	94	111
7	Довжина потиличного отвору	34,6	4	2,5	1,25	0,88	32	38
16	Ширина потиличного отвору	29,6	5	0,9*	0,40	0,28	29	31
60	Довжина альвеолярної дуги	53	4	0,8*	0,41	0,29	52	54
61	Ширина альвеолярної дуги	63,8	6	3,2*	1,30	0,92	60	67
62	Довжина піднебіння	48,4	6	2,5	1,04	0,73	44	51,5w
63	Ширина піднебіння	36,7	6	1,4*	0,57	0,41	35,5	39
Нижня щелепа								
79	∠ Кут гілки	122°	3	2,0*	1,15	0,82	120	124
68(1)	Довжина від виростків	115,3	3	10,3*	5,93	4,19	104	124
68	Проекційна довжина від кутів	85,7	3	7,1	4,10	2,90	78	92
C'	∠ Кут випинання підборіддя	57,5°	2	3,5*	2,50	1,77	55	60
65	Виросткова ширина	119,0	2	1,4	1,00	0,71	118	120
69 (1)	Висота тіла	33,7	3	6,0	3,48	2,46	28	40

M — середня величина, n — число випадків, σ — середнє квадратичне відхилення, m(M) — помилка середньої арифметичної, ms — середня помилка сигми, * — за межею середніх величин квадратичного відхилення.

Загалом чоловічі черепа масивні, з добре розвиненим надпереніссям (2,5 бали), середнім розвитком надбрівних дуг (1,9 бали), незначним розвитком зовнішнього потиличного горбка та помірними соскоподібними відростками (2,2 бали). Потилиця виступає добре, округлої форми, але розвиток потиличного рельєфу середній.

У чоловічій добірці сім доліхокранних і чотири мезокранні черепа. В середньому черепний індекс (75,1) лежить на межі мезо- і доліхокранії. За формою черепної коробки більшість черепів мають овоїдну та пентагоїдну форму. Висотно-повздожній показник помірний (74,5), що свідчить про ортокранність черепів; висотно-поперечний — великий (99,2), що вказує на порівняно значну висоту черепів — акрокранію. Вушна висота виміряна на десятих чоловічих черепах і визначена як значна. Лобна кістка має помірну ширину у фронтальному (98,1 мм) і дорсальному відділах. Відносна ширина чола, виражена лобно-поперечним показником, значна. Нахил лобної кістки, що визначається двома кутами й індексом висоти вигину, помірний. Ширина потилиці значна, а потиличний широтно-повздожній індекс виявився помірним. Обличчя в середньому мезогнатне. Верхня його ширина підпадає під категорію середніх величин цієї ознаки (106,3 мм). Виличний діаметр, виміряний на п'ятих черепах, помірний (131,4 мм). Верхня висота обличчя середня, що характерно для представників європеїдної раси (Алексеев 2008, с. 177), як і мезенний верхньолицевий індекс (53,9). Повна висота обличчя на межі малих і середніх абсолютних розмірів (114,3). Орбіти середньоширокі, на межі з широкими формами, невисокі, за максиллофронтальним індексом низькі (74,9). Кути горизонтального профілювання обличчя малі і на верхньому (138,6°), і на середньому рівні (125,5°), що характеризує обличчя як добре профілюване. Ніс помірно високий та вузький, за індексом мезорінний (47,7), тобто середньоширокий. Значний симотичний індекс і середній дакріальний визначають добірку так: перший вказує на високе, другий — на середнє перенісся. Передньоносова ость помірна (3,3 бали). Глибина іклової ямки значна.

Нижня щелепа має дуже велику довжину та помірну виросткову ширину за середньої висоти, кут випинання підборіддя дуже малий (57,5°).

Описані ознаки визначають чоловіків з Передгороддя як представників європеїдної

раси. За класифікацією антропологічних типів Т.І. Алексеевої (Алексеева 1973, табл. 20, ст. 67), чоловіча добірка потрапляє до європеїдного мезодоліхокранного типу, куди автор віднесла й полян чернігівських. Відмінною рисою є трохи менший кут випинання носа на черепах з Передгороддя.

Жіноча серія черепів збереглася задовільно. Придатними для вимірів були 17 черепів, частина з яких фрагментована (табл. 2). Рельєф в області надперенісся і потилиці, як і виразність соскоподібних відростків та надбрівних дуг, незначні. Черепа мають великі значення повздожнього та малі поперечного діаметра черепної коробки. У добірці сім доліхокранних, чотири мезокранні і брахіокранний черепа. В середньому жіноча добірка мезокранна і має ідентичний з чоловічою серією черепний індекс (75,1). Значення висотного діаметра *basion-bregma* помірне, висотно-повздожній індекс ортокранний, висотно-поперечний — метріокранний, що свідчить про помірну висоту черепів у групі. Вушна висота (*po—br*) також входить до середніх категорій розмірів. Ширина чола у фронтальній і дорсальній областях помірна, лобно-поперечний і широтно-лобний (9 : 10) індекси середні.

Виличний діаметр помірний, верхня висота обличчя мала, за відповідним індексом лице мезенне. На верхньому рівні обличчя помірно профілюване в горизонтальній площині, тоді як на середньому рівні воно дуже профілюване. За вертикальним профілем лице ортогнатне. Висота орбіт незначна, ширина середня. Індекс вказує на мезоконхію, тобто помірну відносну висоту. Ширина носа помірна, висота незначна, за показником ніс середньоширокий. Симотичний індекс великий, також значним виявився і кут випинання носа, що підтверджує значне профілювання обличчя в жіночій серії. Глибина виличної ямки помірна, на межі зі значними категоріями розмірів.

Нижня щелепа має дуже велику довжину та помірну ширину за малої висоти, кут випинання підборіддя середній.

У цілому за описаними ознаками жіночу серію Передгороддя можна характеризувати як європеїдну. За класифікацією антропологічних типів Т.О. Рудич (Рудич 2007а, табл. 2, с. 48), чернігівська жіноча група потрапляє до кола сіверянських племен, що характеризуються доліхокранною черепною коробкою, середньою шириною обличчя і потужним випинанням мезорінного носа.

Аналіз середніх квадратичних відхилень у чоловічій серії свідчить про значну варіабельність майже всіх важливих краніометричних ознак, окрім середньої ширини обличчя та найбільшої ширини чола. Розмах варіацій краніологічних ознак середній.

Через незначне число черепів здійснити аналіз серії на однорідність методом головних компонент за допомогою статистичної програми РССОМР вдалося не повністю. Тож звернемося до розрахованих нами коефіцієнтів кореляції між основними краніологічними ознаками. Як видно з табл. 3, багато з цих коефіцієнтів і в чоловічій, і в жіночій серіях знаходяться поза межами стандартних величин, розрахованих для однорідних груп (Рогинский 1954; Дерябин 1983, с. 17; 1998). Виходячи з того, що

занижені або завищені значення та зворотний напрям зв'язку між краніометричними ознаками в серії може свідчити про її неоднорідність, проаналізуємо окремі випадки порушення кореляцій у чоловічій та жіночій серіях.

Повздовжній і поперечний діаметри черепа, які в однорідних групах мають додатну кореляцію в межах 0,2—0,4 (Денисова, Граудонис, Гравере 1985, с. 119), у чоловічій серії демонструють нормальний функціональний зв'язок (0,21), що не можна сказати про верхню висоту обличчя та носа, де виявлено доволі щільний додатний зв'язок (0,94), який вказує на наявність у добірці черепів з високим обличчям та досить високим носом, з одного боку, та черепів з малою верхньою висотою обличчя та носа — з іншого (поховання 75/1990).

Таблиця 2. Середні розміри, індекси та статистичні дані жіночих черепів з чернігівського Передгороддя XI—XII ст.

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m (M)	ms	min	max
1	Повздовжній діаметр	176,7	15	7,3*	1,90	1,34	162	189
8	Поперечний діаметр	133,6	12	5,2*	1,49	1,06	126	141
17	Висотний діаметр	130,9	11	7,0*	2,12	1,50	122	143
5	Довжина основи черепа	99,7	10	4,1*	1,28	0,91	93	105
9	Найменша ширина чола	93,3	17	5,0*	1,21	0,86	85	101
45	Виличний діаметр	123,9	7	3,3*	1,24	0,88	120	130
40	Довжина основи обличчя	95,1	7	5,5*	2,08	1,47	90	104
48	Верхня висота обличчя	63,4	9	5,5*	1,83	1,29	52	70
47	Повна висота обличчя	106,7	3	5,5*	3,18	2,25	103	113
43	Верхня ширина обличчя	98,1	11	2,7*	0,81	0,58	93	102
46	Середня ширина обличчя	87,5	8	5,3*	1,87	1,32	80	95
55	Висота носа	47,6	8	2,5*	0,90	0,64	44	51
54	Ширина носа	23,5	11	1,1*	0,33	0,23	21,5	25
51	Ширина орбіти	40,0	9	1,3	0,42	0,29	38	42
52	Висота орбіти	31,7	9	1,5*	0,49	0,35	29	33
20	Вушна висота (po—br)	111,6	8	5,2*	1,82	1,29	104,8	118,0
SC (57)	Симотична ширина	8,5	12	1,0*	0,29	0,20	7	12
SS	Симотична висота	3,8	12	0,7	0,21	0,15	3	12
MC (50)	Максифронтальна ширина	17,8	8	2,0	0,72	0,51	15	21,5
MS	Максифронтальна висота	6,4	8	0,5	0,18	0,13	6	7
DC (49a)	Дакріальна ширина	20,3	8	2,1*	0,75	0,63	18	24
DS	Дакріальна висота	10,1	8	0,8*	0,30	0,21	9	11
FC	Глибина іклової ямки	5,4	8	2,0*	0,69	0,49	3	9
32	∠ Кут профілю чола від nas.	86,9°	7	3,6*	1,37	0,97	81°	90°
GM/FN	∠ Кут профілю чола від gl.	80,9°	7	4,2*	1,60	1,13	76°	85°
72	∠ Кут загальнолицевий	84,9°	7	2,3*	0,88	0,63	84°	87°
73	∠ Кут середньої частини обличчя	85,9°	7	2,7*	1,03	0,73	81°	90°
74	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	80,6°	7	3,6*	3,04	0,91	75°	85°
75(1)	∠ Кут випинання носа	25,5°	6	1,5	0,62	0,44	24°	28°
77	∠ Назо-малярний кут	140,2°	11	2,4	0,74	0,52	136,0°	143,0°
∠ Zm'	Зіго-максиллярний кут	125,6°	8	4,9*	1,74	1,23	121,0°	133,5°

Таблиця 2 (продовження)

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m (M)	ms	min	max
23a mfo-zm	Надперенісся	1,1	11	0,4	0,09	0,06	1	2
	Надбрівні дуги	1,0	15	0,0	0,0	0,0	1	1
	Зовнішній потиличний горбок	0,5	13	0,8	0,22	0,15	0	2
	Соскоподібний відросток	1,1	14	0,4	0,10	0,07	1	1,8
	Передньоносова ость	3,4	5	1,1	0,51	0,36	2	5
	Горизонтальна окружність через офріон	499,8	8	18,0	6,36	4,50	470	526
		40,21	7	3,3	1,26	0,89	35	44
Індекси:								
8:1	Черепний	75,1	12	4,0*	1,15	0,81	69,6	82,0
17:1	Висотно-повздовжній	73,7	11	2,8	0,84	0,59	69,8	77,3
17:8	Висотно-поперечний	97,8	11	5,8*	1,76	1,24	87,2	106,7
9:8	Лобно-поперечний	69,8	12	2,8*	0,82	0,58	64,5	73,9
20:1	Висотно-повздовжній	63,5	10	3,3*	1,06	0,75	60,1	72,2
20:8	Висотно-поперечний	84,2	10	4,8*	1,53	1,08	75,2	90,7
10:8	Коронарно-поперечний	85,3	12	2,9	0,84	0,60	81,2	90,8
9:10	Широтний лобний	82,0	17	2,6*	0,63	0,45	76,3	87,3
45:8	Поперечний фасіо-церебральний	93,1	6	2,7*	1,11	0,78	87,9	95,3
48:17	Вертикальний фасіо-церебральний	49,7	7	4,5*	1,71	1,21	43,5	56,9
9:45	Лобно-виличний	75,4	6	3,7*	1,52	1,08	68,5	78,6
10:45	Коронарно-виличний	91,4	6	3,8*	1,55	1,10	86,2	96,0
40:5	Випинання обличчя	96,1	7	2,9	1,11	0,78	91,1	99
47:45	Загальний лицевий	85,7	2	1,8*	1,25	0,88	84,4	86,9
48:45	Верхній лицевий	52,9	6	2,1*	0,86	0,61	50,4	56,5
54:55	Носовий	48,8	8	3,1*	1,08	0,76	54,4	54,5
DS:DC	Дакріальний	50,3	8	6,1*	2,16	1,52	40,9	59,5
SS:SC	Симотичний	43,0	11	10,0*	3,01	2,13	30,0	62,5
MS:MC	Максило-фронтальний	36,2	8	5,0	1,77	1,25	31,6	46,7
52:51	Орбітний від <i>mf</i>	79,3	9	4,0*	1,34	0,95	72,5	84,8
63:62	Піднебінний	67,4	8	9,2	3,24	2,29	51,1	82,5
61:60	Щелепно-альвеолярний	102,1	6	10,4	4,26	3,02	81,1	108
12:31	Потиличний широтно-повздовжній індекс	87,0	3	3,8*	2,17	1,53	83,4	90,9
10	Найбільша ширина чола	114,6	10	7,2*	2,28	1,61	106	126
11	Ширина основи черепа	119,0	6	5,7	2,31	1,63	111	128
12	Ширина потилиці	105,8	10	5,1*	1,62	1,15	98	112
24	Поперечна дуга	307,5	6	13,4*	5,48	3,88	290	324
25	Сагітальна дуга	352,5	6	17,6*	7,20	5,09	332	377
26	Лобна дуга	121,4	7	6,3*	2,37	1,68	116	134
FS	Sub. Nβ. Висота вигину чола	24,9	6	2,2*	0,90	0,64	22,5	28
27	Тім'яна дуга	120,3	7	4,0*	1,51	1,07	115	125
28	Потилична дуга	113,0	6	8,1*	3,33	2,35	101	122
29	Лобна хорда	104,7	6	6,0	2,46	1,74	98	115
30	Тім'яна хорда	108,6	9	6,3*	2,09	1,48	102	120
31	Потилична хорда	93,3	9	5,7*	1,91	1,35	85	101
7	Довжина потиличного отвору	35,0	6	2,2*	0,91	0,64	33	39
16	Ширина потиличного отвору	29,2	7	2,3*	0,89	0,63	26,0	32
61	Ширина альвеолярної дуги	56,7	8	2,9	1,01	0,72	54	63
63	Ширина піднебіння	31,4	6	4,4*	1,79	0,27	23	35

Таблиця 2 (продовження)

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m (M)	ms	min	max
Нижня щелепа								
68 (1)	Довжина відростків	109,3	3	6,5	3,76	2,66	103	116
66	Кутова ширина	97	3	9,6	5,57	3,94	90	108
70	Висота гілки	52,6	3	3,8	2,19	1,55	50	57
∠ C'	Кут випинання підборіддя	68°	4	3,8	1,91	1,35	65	73
69 (3)	Товщина тіла нижньої щелепи	11,6	6	0,5	0,21	0,15	11	12

M — середня величина, n — число випадків, σ — середнє квадратичне відхилення, m(M) — помилка середньої арифметичної, ms — середня помилка сигми, * — за межею середніх величин квадратичного відхилення.

Крім того, зі знаком «мінус» порушений коефіцієнт кореляції між шириною носа та верхньою висотою обличчя (–0,69) і меншою мірою між поперечним діаметром черепної коробки та шириною носа (–0,59). Таким чином, у першому випадку незначна ширина носа характерна для черепів з високим обличчям (поховання Z/1990), а в другому широка черепна коробка характерна для черепів з вузьким носом (поховання 118/1990). У чоловічій серії також простежується щільний додатний зв'язок між повздовжнім і висотним діаметрами черепної коробки (0,67), повздовжнім діаметром і висотою та кутом випинання носа (5,6 і 5,4), поперечним діаметром черепа та верхньою висотою обличчя (0,78) і висотою носа (0,60). У незмішаних групах зв'язки між цими ознаками мають бути значно слабшими.

У жіночій серії повздовжній і поперечний діаметри черепа мають незначну від'ємну залежність (–0,32). Від'ємний зв'язок указує на присутність видовжених форм черепа з незначним поперечним діаметром та вкорочених — зі

збільшеним широтним розміром. Зрозуміти характер взаємної мінливості повздовжнього та поперечного діаметрів допомагає аналіз мінливості цих ознак. Варіаційний ряд повздовжнього діаметра дуже розтягнутий (162—189 мм) і становить 27 мм, на що вказує і дуже завищене квадратичне відхилення (6,9). Враховуючи характер варіаційних рядів повздовжнього та поперечного діаметрів і відсутність нормальної кореляції між цими ознаками, можна припустити наявність у жіночій серії черепів, що відрізняються за величиною повздовжнього діаметра. Відносно невелику від'ємну залежність виявлено факторним аналізом у жіночій серії між повздовжнім діаметром черепа та верхньою висотою обличчя, де коефіцієнт кореляції цих ознак зазвичай є додатним та більший ніж 0,3—0,4 (Рогинский 1954). Для жіночих черепів він становить –0,24, що свідчить про наявність довгоголових низьколицих (поховання 2/2007) і мезокранних високолицих форм (поховання 3/2009). Своєю чергою, виявлено щільний додатний зв'язок (0,84) між поперечним діаме-

Таблиця 3. Коефіцієнти кореляції між ознаками в серії з чернігівського Передгороддя (над діагоналлю жіночі черепи)

Ознаки	1	8	17	45	48	55	54	75 (1)
1. Повздовжній діаметр	—	–0,32	0,43	–0,43	–0,24	–0,12	–0,02	0,27
8. Поперечний діаметр	0,21	—	0,45	–0,41	0,47	0,28	0,84*	0,23
17. Висотний діаметр (b-br)	0,67*	–0,28	—	–0,31	0,29	0,21	0,64*	0,20
45. Виличний діаметр	0,44	–0,15	0,24	—	0,05	0,35	–0,48	–0,87*
48. Верхня висота обличчя	0,33	0,78*	0,23	–0,40	—	0,83*	0,76*	–0,30
55. Висота носа	0,56*	0,60*	0,50*	–0,30	0,94*	—	0,49	–0,70*
54. Ширина носа	0,38	–0,59*	0,19	0,46	–0,69*	–0,46	—	0,22
75 (1). Кут випинання носа	0,54*	–0,04	–0,05	0,41	–0,34	–0,21	0,82*	—

* P < 0,05

тром черепа та шириною носа. Привертає увагу те, що в цілому в жіночій серії виличний діаметр знаходиться в п'яти випадках кореляції з іншими ознаками з від'ємним значенням і тільки у двох випадках (верхня висота обличчя та висота носа) — з додатним. Тільки одна з ознак має дуже велику від'ємну кореляцію ($-0,87$) виличної хорди до кута випинання носа. Загалом, враховуючи незначну кількість і жіночих, і чоловічих черепів (по чотири), які тут враховані, стверджувати, що до їхнього складу входять два морфологічні типи, не можна.

Ступінь зв'язку між окремою парою ознак навіть в однорідній серії не буває завжди строго постійною величиною та може коливатися в деяких межах. Постійнішою величиною є напрям зв'язку, який для більшості ознак в однорідних серіях є додатний (Денисова, Граудонис, Гравере 1985, с. 118).

Привертає також увагу і той факт, що зв'язок і за величиною, і за напрямом між одними й тими самими ознаками в чоловічій і жіночій серіях неоднаковий. Але частіше ця відмінність виражена не в напрямі, а величині кореляції. Слід відзначити, що ця ознака не вкладається в комплекс і тому є фізіологічна, а не історично-морфологічна. Це зумовлено переважно відмінностями в абсолютних розмірах ніж пропорціях.

Статевий диморфізм

Візуально чоловічі черепи не завжди значно відрізняються від жіночих розвитком скоподібних відростків, виразнішим рельєфом потиличної кістки і потиличного горбка. Жіночі черепи порівняно з чоловічими характеризуються меншим повздовжнім діаметром (в середньому на 13,2 мм) та, відповідно, однаковою мезокранією (черепний індекс 75,1). Однак основні відмінності виявляються у

висотно-повздовжньому та орбітному показниках, що є нормальним явищем. Якщо чоловічі черепи хамеконхні, то жіночі — мезоконхні, відтак, якщо чоловічі черепи середньовисокі, то жіночі мають високе склепіння (індекс 97,8).

Відповідно, в жіночих черепів значно вища морфологічна форма. Про це свідчать загальний лицевий (85,7) і верхньолицевий (52,9) показники, згідно яких жіночі черепи мають мезопрозопну та мезенну форму обличчя відповідно, лицева ж частина чоловічих черепів характеризується еуріпрозопною формою (78,3).

Щоб виявити напрями можливих відмінностей між чоловічими та жіночими черепами Передгороддя, були враховані коефіцієнти статевого диморфізму за основними ознаками мозкового відділу (Алексеев, Дебєц 1964, табл. 12—13, с. 123—124). Порівняння стандартних коефіцієнтів статевого диморфізму з аналогічними показниками з чернігівського Передгороддя демонструє значні його порушення в ознаках будови обличчя, потилиці, орбіт і носа. Здебільшого вони виходять за стандартні і завищені. Тільки чотири коефіцієнти з 22 (виличний діаметр, ширина носа, симотична та вушна висоти) занижені, що свідчить про те, що вказані жіночі розміри відносяться до класу більших величин ніж, відповідно, чоловічі.

Зіставлення матеріалів із могильників Чернігова та Чернігово-Сіверської землі

Щоб отримати уявлення про місце виявлення у Передгородді краніологічних комплексів серед антропологічних типів синхронних серій Чернігова та суміжних територій, проведено зіставлення, до якого залучені 10 чоловічих краніологічних серій II тис. Чернігівської зем-

Таблиця 4. Краніологічні серії, використані для порівняльного аналізу (♂ та ♀)

№ п/п	Група	Датування (ст.)
1	чернігівське Передгороддя	XI—XIII
2	чернігівський Дитинець	кінець XI — друга пол. XII
3	чернігівський некрополь	X—XIII
4	Чернігів (1973)	XI—XIII
5	збірна серія сіверян	XI—XIII
6	хут. Зелений Гай (в околицях м. Суми)	XI—XIII
7	Любеч	XI—XII
8	Шестовиця (курганний могильник)	IX—X
9	курганний могильник у с. Кам'яне	XI—XII
10	збірна серія полян чернігівських	X—XIII

лі, досліджені різними авторами. Це, зокрема, серія з дружинного поселення Шестовиця (Зіневич 1962), серії Любеч, Чернігів, добірка сільського населення полян чернігівських, збірна серія з сіверянських курганних могильників (Алексеева 1973, с. 122—123), з хут. Зелений Гай (Покас 1987), черепи з курганного могильника біля с. Кам'яне (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984), чернігівських некрополя (Долженко, у друці), Дитинця (Долженко, Потехіна, у друці) та Передгороддя (табл. 4).

Зіставлення провадилося методом канонічного аналізу за дев'ятьма важливими ознаками черепа, серед яких повздовжній, поперечний та висотний (*basion-bregma*) діаметри, виличний діаметр, висота обличчя, найменша ширина чола, кут випинання носа та його ширина і висота. Результати аналізу відображені в табл. 5. Комп'ютерна програма CANON—2,50 виконує канонічний аналіз, знаходить координати центроїдів груп у багатомірному просторі та вираховує попарні дистанції Махаланобіса, PCDENDU — кластерний аналіз незваженим парно-груповим методом.

Розглянемо мінімальні відстані Махаланобіса (D_c^2) серії Передгороддя до інших: Любеч (—0,90), чернігівський Дитинець (0,27), некрополь (2,02), сіверяни (1,79), Чернігів (3,29), поляни чернігівські (3,96), Шестовиця (5,09), Кам'яне (10,47). Таким чином, найближчою до Передгороддя за краніометричними ознаками виявилася доліхокранна та вузьколиця серія з Любеча. Найбільше віддалена від Передгороддя і від інших добірок доліхокранна серія з підвищеним лицевим індексом із курганних могильників біля с. Кам'яне, яка, за даними М.П. Покаса, ймовірно, увібрала іраномовний

компонент (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984, с. 23).

Згідно розподілу навантажень на перший канонічний вектор (КВ I), який відображає 45 % загальної мінливості, найзначимішими ознаками є кут випинання носа (додатні значення) та поперечний діаметр (від'ємні значення). Отже, полярні позиції займають групи, які, перш за все, відрізняються ступенем випинання носа і величиною поперечного діаметра черепної коробки, а саме, групи Кам'яне (—1,954) і поляни чернігівські (—0,834), з одного боку, та серії Шестовиця (2,268) і чернігівський некрополь (1,089), з іншого. Що стосується серії Передгороддя, то вона з додатним значенням канонічного вектора (0,992) знаходиться ближче до серії чернігівського некрополя (1,089).

На другий канонічний вектор (КВ II) припадає 26 % сумарної мінливості серій. Комплекс ознак, максимально значимих за КВ II, виражається в поєднанні тенденції до незначної висоти черепа з широким обличчям і невеликою висотою носа. Крайніми «північними» значеннями КВ II характеризується тільки Кам'яне (2,30), крайніми «південними» — дві чернігівські групи з від'ємними значеннями КВ II — Чернігів-73 (—0,89) і Дитинець (—0,41). Серія Передгороддя з додатним значенням канонічного вектора II (0,411) розмістилася безпосередньо перед міською серією Любеч (0,277) і віддалена від груп Чернігів-73 та Кам'яне.

Третій КВ (18 % мінливості) визначається висотними розмірами обличчя та повздовжнім діаметром черепа, а ширина носа не проявила себе як диференціююча ознака. За названими параметрами чернігівський некрополь з від'ємним значенням канонічного вектора

Таблиця 5. Елементи перших трьох канонічних векторів для десяти чоловічих груп Чернігово-Сіверської землі

Ознака	Чоловіки		
	C1	C2	C3
1. Повздовжній діаметр	0,02	—0,34	0,54
8. Поперечний діаметр	—0,57	0,04	—0,15
9. Найменша ширина чола	0,22	—0,42	0,01
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0,35	0,26	0,23
45. Виличний діаметр	0,36	0,52	—0,27
48. Верхня висота обличчя	0,09	—0,89	—0,61
55. Висота носа	0,20	0,44	0,55
54. Ширина носа	0,19	—0,06	0,11
75 (1). Кут випинання носа	0,66	0,08	0,16
Власні числа	11,23	9,92	5,93
Внесок у загальну дисперсію (%)	45,38	26,36	18,27

C3 — канонічні вектори 1—3.

(–1,35) і Зелений Гай з додатним значенням (1,49) опинилися на різних полюсах КВ ІІІ, а в центральній його частині — збірна серія сіверян (0,34). Серія Передгороддя з додатним значенням канонічного вектора ІІІ (0,574) знову розташована поряд із міською добіркою Любеч (0,734).

Канонічний аналіз розташування десяти чоловічих серій у просторі інтегральних КВ І і КВ ІІ показує близькість відразу трьох добірок: хут. Зелений Гай, збірна серія сіверян і міська група з Любеча. До них і до чернігівського некрополя морфологічно тяжіє і серія з Передгороддя. Віддаленими від названих груп лишилися Кам'яне, що не має аналогій серед представлених серій Чернігово-Сіверської землі за рахунок дуже великого повздовжнього діаметра черепної коробки (191,5) і водночас малого поперечного (134,1), як і значного висотного діаметра черепа (140,2), а також Чернігів-73 та Шестовиця, що має германський елемент (Санкіна 2008, рис. 1, с. 151).

Виходячи з порівняльного аналізу доступних з території Чернігівщини антропологічних матеріалів, можна зробити висновок, що міське чоловіче населення Чернігова з території Передгороддя, найвірогідніше, мало тісні зв'язки з мешканцями, що залишили чернігівський некрополь, і давньоруським міським населенням Любеча та сільським, яке репрезентує збірна серія сіверян і група хут. Зелений Гай, за рахунок морфологічної подібності, що особливо добре демонструє положення груп у площині, створеній КВ І і ІІ. Паралельно було проведено кластерний аналіз указаних чоловічих груп за допомогою програми Systat-10,2 методом Ward. Замість кута випинання носа та

його ширини і висоти були залучені носовий та орбітні індекси, але результат аналізу виявився ідентичним попередньому, що підтверджує об'єктивність обраних методів і правильність зроблених висновків.

Зіставлення жіночої групи з Передгороддя з серіями Чернігівської землі також здійснено за допомогою канонічного аналізу за описаною схемою. Для порівняння залучалися дані тих само краніологічних груп ІІ тис., що і при порівняльному аналізі чоловічих серій, крім групи з чернігівського некрополя. Результати подані в табл. 6. Вони свідчать про розподіл навантажень. Так, перший канонічний вектор (КВ І), який відображає 43 % загальної мінливості, визначається однією значимою ознакою — висотним діаметром черепної коробки (додатні значення). За рахунок цього полярні позиції займають групи, які відрізняються висотним діаметром черепної коробки (*b-br*), а саме, курганна серія Чернігів-73 з великим додатним значенням КВ І (1,430), у якій в середньому низькі черепи (127,9), і ґрунтовий могильник чернігівський Дитинець з від'ємним значенням першого канонічного вектора (–0,872), де спостерігається також мала категорія висотного діаметра черепа, але на межі з середніми розмірами (130,0). Не проявили себе такі ознаки як поперечний діаметр черепа та висота носа.

Другий канонічний вектор (26,8 % мінливості) описує наступний комплекс: найбільші значення КВ ІІ мають Кам'яне (–2,930) і знову ж чернігівський Дитинець (0,811). Цього разу серії роз'єднують дві ознаки: ширина носа та верхня висота обличчя (табл. 5).

І третій КВ (16,3 % мінливості) роз'єднав серії з хут. Зелений Гай з додатним значенням

Таблиця 6. Елементи перших трьох канонічних векторів для дев'яти жіночих груп Чернігівської землі

Ознака	Жінки		
	С1	С2	С3
1. Поздовжній діаметр	–0,34	0,20	–0,04
8. Поперечний діаметр	–0,01	0,22	0,56
9. Найменша ширина чола	–0,16	–0,06	0,02
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0,94	0,23	0,11
45. Виличний діаметр	–0,19	0,49	–0,59
48. Верхня висота обличчя	–0,31	0,75	0,31
55. Висота носа	0,06	–0,16	0,67
54. Ширина носа	0,17	0,88	0,08
75 (1). Кут випинання носа	–0,54	–0,03	0,65
Власні числа	13,19	11,09	7,62
Внесок у загальну дисперсію (%)	42,96	26,89	16,38

С3 — канонічні вектори 1–3.

(1,103) і збірну серію сіверян з від'ємним значенням КВ III ($-0,859$) за рахунок висоти та кута випинання носа.

Рис. 4 відображає позицію жіночих груп на площині, що утворилася за допомогою КВ I та II. Як бачимо, найбільш морфологічно близькими між жіночими групами виявилися дві сільські збірні серії: сіверяни та чернігівські поляни і міська добірка з чернігівського Дитинця. Не має аналогій жіноча група з могильника Кам'яне, яка, як вже було сказано, дуже віддалена від Передгороддя (11,0) і від решти серій Чернігівської землі так само, як і в попередньому випадку з чоловіками, і виявилася такою морфологічно своєрідною, що займає окреме місце. Це могло статися через генетичний внесок ірано-тюркомовного елемента (Сухобоков 1992, с. 110; Гравере 2002). Курганний могильник Чернігів-73, що репрезентує жіноче населення, відрізняється від Передгороддя абсолютними розмірами висотного діаметра черепної коробки, верхньою висотою обличчя та шириною носа. Найближчою серією до Передгороддя є чернігівський Дитинець, черепи з цього могильника за формою черепної коробки в середньому характеризуються мезокранією, обличчя вузьке візуально, але за середнім діаметром вилиць, який дорівнює 122 мм, потрапляє до категорії середніх величин.

За результатами порівняння матеріалу з території Чернігово-Сіверської Землі, можна зробити висновки, що жіноче населення Чернігова з території Передгороддя, найвірогідніше, має морфологічні зв'язки з сусіднім районом Чернігова, його Дитинцем і давньоруським сільським населенням, що представлене добірками з могильника поляни чернігівські, сіверяни та Зелений Гай, за рахунок морфологічної подібності, що особливо добре демонструє канонічний аналіз. За класифікацією антропологічних типів Т.О. Рудич, жіноча група потрапляє до сіверянських племен, що характеризуються доліхокранною черепною коробкою, середньою шириною обличчя і потужним випинанням мезорінного носа.

Своєю чергою, чоловіче населення Передгороддя за матрицею кластеризації міжгрупових кореляцій та канонічним аналізом також тяжіє спочатку до другого сусіднього району міста, некрополя та до міського населення, представленого серією Любеч, і це не несподівано, а також морфологічно подібне до збірної серії сільського населення сіверян і однаковою мірою до могильника хут. Зелений Гай. За класифікацією антропологічних типів Т.І. Алек-

сеевої, чоловіча добірка з Передгороддя належить до європеоїдного мезодоліхокранного типу з середньошироким обличчям.

Зіставлення добірки з Передгороддя та слов'ян Східної Європи

Другим етапом нашого дослідження є співставлення міських груп із Чернігова та населення доби Київської Русі. В основу порівняння добірок покладені середні розміри та індекси основних краніологічних вимірів.

Для порівняння залучені дані 40 чоловічих краніологічних серій II тис. (табл. 7). Північно-Східної Європи, досліджені різними вченими, з яких: 13 груп з давньоруських міст, що репрезентують території різних племен: чернігівських Передгороддя, некрополя (автор) і Дитинця (Долженко, Потехіна у друці), Возв'ягеля та Переяслава-Хмельницького (Рудич 1999; 2007; 2008, с. 100), Витачева, Любеча, Києва, Чернігова, Старої Рязані та Переяслава-Хмельницького-73 (Алексеева 1969; 1973, с. 122—125), Юр'єва (Орлов, Моця, Покас 1985), Новогрудка (Салівон 1971, с. 99), Верхнього Києва (Козак 2010, с. 40) і Старої Ладоги (Санкіна 2000, с. 84).

Сільське населення представлене матеріалами з 11 могильників: Шестовиця, Миколаївка, хут. Половецький (Зіневич 1962; 1967), Кам'яного (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984), хут. Зелений Гай, Монастирка (Покас 1987; 1988), Григорівки, Бучака (Козак 2000), Княжої Гори і Сагунівки (Алексеева 1973, с. 58), поляни чернігівські та переяславські (Алексеева 1969; 1973, с. 123). До них додані середньовічні могильники з території Нижнього Подніпров'я: ґрунтовий могильник Мамай-Сурка (Литвинова 2000), Кам'янка (Кондукторова 1956) і Каїри (Зіневич 1967).

Давньоруські групи Прутсько-Дністровського межиріччя представлені могильниками біля сіл Василів і Ханська — Лимбар і Бранешти (Великанова 1975, с. 111, 118). Давньоруські сільські групи Новгородської землі охоплюють: Которськ, збірну серію Південно-Східне Приладоща, що походить із численних могильників в басейнах річок Оять, Паш, Сясь і Тихвинка (Санкіна, Козинцев 1994; Санкіна 2000, с. 15—16), Ольгин Хрест (Алексеева 1963, с. 129—130), Лашковці та Бегунці (Хартанович, Чистов 1984).

Використано 14 важливих для расової діагностики ознак: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина чола, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ши-

Таблиця 7. Краніологічні серії, які використані для порівняльного аналізу (♂ та ♀)

№ п/п	Група	Датування (ст.)
<i>Давньоруські групи Чернігово-Сіверської землі</i>		
1	Любеч	XI—XII
2	Шестовиця	IX—X
3	чернігівський Дитинець	кінець XI — друга пол. XII
4	чернігівський некрополь	X—XIII
5	чернігівське Передгороддя	XI—XIII
6	Чернігів (1973)	X—XIII
7	поляни чернігівські (збірна серія, 1973)	
8	курганний могильник у с. Кам'яне (Камінне)	XI—XII
9	збірна серія сіверян	XI—XIII
10	хут. Зелений Гай	XI—XII
<i>Давньоруські групи Київської землі</i>		
11	Княжа гора та Сагунівка	XI—XIII
12	Київ (гора Щекавиця)	XI—XIII
13	Київ (цвинтарі, 1973)	XI—XIII
14	Верхній Київ (збірна серія)	XI—XIII
15	Київ (вул. Паторжинського, 14)	XI—XIII
16	Григорівка	X—XIII
17	Бучак (Бучаки)	X—XIII
18	Витачев	X—XIII
19	хут. Половецький	XI—XII
20	Миколаївка	XI—XII
21	Монастирок	X—XIII
22	Переяслав-Хмельницький та його околиці (2007)	друга пол. XI—початок XIII
23	поляни переяславські (збірна серія, 1973)*	X—XIII
24	Юр'їв	XI—XII
<i>Давньоруська група землі дреговичів</i>		
25	Новогрудка	XI—XII
<i>Давньоруська група древлянської землі</i>		
26	Возв'ягель	XII — середина XIII
<i>Осіле населення Нижнього Подніпров'я</i>		
27	Мамай-Сурка	друга пол. XIII, початок XV
28	грунтовий могильник біля м. Кам'янка-Дніпровська	X—XII
29	Каїри	XI—XII
30	Благовіщенка	XII—XIV
<i>Давньоруські групи Новгородської землі</i>		
31	Стара Ладога (Земляне городище)	XI—XII
32	Псков (Романова Горка)	XII
33	Которськ	XI—XIII
34	Півн.-Сх. Приладожья	XI—XIII
	(словени новгородські ?) збірна серія	
35	Ольгин Хрест (словени новгородські)	XI—XIII
36	Лашковці (Іжорське плато)	XII—XVI
37	Бегунці (Іжорське плато)	XII—XIII
<i>Давньоруські групи Смоленської землі</i>		
38	Стара Рязань I	XI—XII
39	Стара Рязань II	XII—XIII
40	Смоленськ	XII—XIII

№ п/п	Група	Датування (ст.)
<i>Могильники Прутсько-Дністровського межиріччя давньоруської доби</i>		
41	Василів	XII
42	Бранешти	X—XI
43	Лимбар	XII—XIV

* Поляни переяславські (36 чоловічих та 11 жіночих черепів) включають міське населення м. Переяслав-Хмельницький і сільське Переяслав-Хмельницького району, а також інші матеріали (див.: Алексеева 1973, с. 31—32).

рина носа, висота і ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, кут випинання носа та симотичний індекс.

У результаті канонічного аналізу навантаження на окремі ознаки у чоловіків та жінок у КВ I і II розподілились по-різному. Виняток є тільки в показниках повздовжнього діаметра черепа (від'ємні значення), і подібні дані спостерігаємо також в найменшій ширині чола (від'ємні значення) та носа (додатні значення). Решта ознак різняться. Виявилися майже подібними частини мінливості (сумарно на два перших КВ припадає 63,58 % і 59,57 %, відповідно). Різниця незначна — 4,01 %. Для класифікації чоловічих груп найзначніші, максимальні значення за КВ I мають такі ознаки, як кут випинання носа і виличний діаметр. Найменші значення спостерігаємо у верхній висоті обличчя, найменшій ширині чола та зигомаслярному куті.

Мінімальні значення в КВ II чоловічої групи відмічені у висоті носа, назо-малярному та зиго-маслярному кутах і найменшій ширині чола. Максимальні значення припадають на поперечний та висотний діаметри черепа.

Звернемося до скорегованих дистанцій Махаланобіса (D_c^2) між чоловічими групами. Чернігівське Передгороддя: Любеч (–0,95), чернігівський Дитинець (0,15), Миколаївка (0,16), Бранешти (0,21), Юр'їв (0,23), Григорівка (0,53), Новогрудка (0,65), Київ, вул. Паторжинського (0,98), Смоленськ (0,98), хут. Зелений Гай (1,01), Київ, гора Шекавиця (1,02), Возв'ягель (1,22), Бучак (1,37), сіверяни (1,75), Переяслав-Хмельницький-2007 (1,77), Бегунці (2,09), Лашковці (2,33), Верхній Київ (2,46), чернігівський некрополь (2,48), Василів (2,76), поляни переяславські (2,77), Чернігів-73 (3,22), Мамай-Сурка (3,45), Каїри (3,45), Рязань (3,87), поляни чернігівські (3,89), Благовіщенка (4,04), Княжа Гора і Сагунівка (4,27), Шестовиця (4,86), хут. Половецький (4,87), південно-східне Приладоща (5,31), Монастирок (6,00), Стара Ладога (6,09), Лимбар (6,33), Київ (6,32), Витачев (7,47), Ольгин Хрест (8,13), Кам'яне (10,23), Кам'янка (12,38).

Таким чином, виявилось, що чернігівські групи демонструють більшу подібність до різних добірок доби давньоруської держави ніж між собою (окрім чернігівських Передгороддя та Дитинця). Розглянемо отримані результати детальніше.

Виходячи з дистанцій Махаланобіса, найближче до Передгороддя опинилися сіверяни з Любеча, які характеризуються великим повздовжнім і помірним поперечним діаметрами черепної коробки (мезокранія), середньою шириною чола та висотою обличчя. Наступна група, яка також близька до Передгороддя на дистанції (0,15), це єдина з трьох чернігівських серій чоловічої добірки з Дитинця, яка за черепним показником у середньому характеризується мезокранією, тобто помірно широкою черепною коробкою за великої довжини та середньої ширини черепа (Долженко, Потехіна у друці). Також можна відмітити подібність до досліджуваної добірки за параметрами обличчя та меншою мірою черепа могильника Бранешти, що опинився на близькій дистанції (0,21).

Таким чином, розташування чоловічих серій визначається різницею в кутах випинання носа, виличного діаметра та меншою мірою повздовжнім діаметром черепної коробки. Це знайшло відображення і в розподілі груп уздовж КВ I (рис. 1). Цікаво, що максимальні значення на вказаному векторі має все залучене до аналізу осіле населення Нижнього Подніпров'я напередодні монгольської навали і крайнім тут є Кам'янка — 2,245. Разом з перерахованими серіями знаходиться добірка Лимбар (1,702), яку пов'язують з болгарами (Великанова 1975). Мінімальні значення КВ I, як і в першому дослідженні, відмічені в добірці Кам'яне (–2,421) і двох київських серіях: вул. Паторжинського (–1,524) та Верхній Київ (–1,521). Усі чернігівські серії, окрім міської добірки Чернігів-73, мають від'ємні значення КВ I.

Мінімальні значення КВ II мають групи з поєднанням вузької та невисокої черепної коробки і водночас малим випинанням носових кісток (рис. 2): Південно-Східне Приладоща

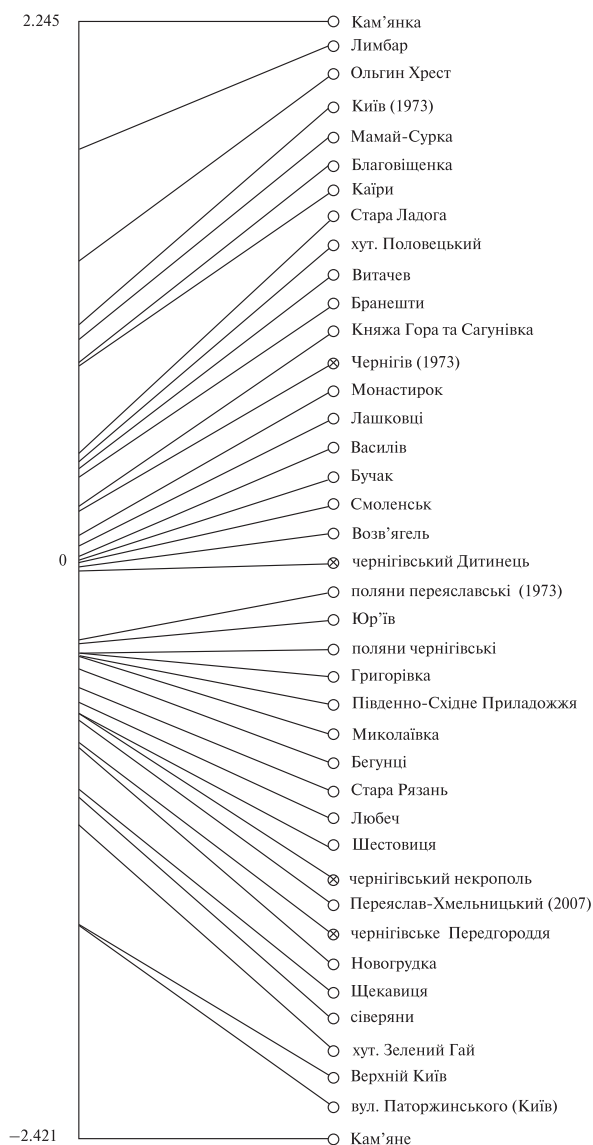

Рис. 1. Результати канонічного аналізу: розташування 40 чоловічих груп з Чернігова, Нижнього Подніпров'я та території Київської Русі вздовж КВ I

(-1,553), Шестовиця (-1,087) і чернігівський некрополь (-0,996). Відповідно, максимальні значення КВ II серії мають переважно через широкий поперечний та високий діаметри черепної коробки і водночас ті, в яких спостерігається значне випинання носових кісток: Стара Рязань (1,471), Стара Ладога (1,419), Василів (1,349), Юр'їв (1,291) і Витачев (0,992). Показовим є й те, що всі чернігівські серії, крім із Передгороддя (0,125), мають від'ємні значення КВ II (рис. 2): некрополь (-0,996), Чернігів-73 (-0,570) і Дитинець (-0,113).

І все ж досліджені чернігівські чоловічі кра-ніологічні серії з ґрунтових поховань у просторі КВ I і КВ II не дуже відокремились одна від одної (рис. 3).

Жіночі серії для порівняльного аналізу пред-ставлені: сільське населення — могильниками: Миколаївка, хут. Половецький (Зиневич 1964; 1967), Кам'яне (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984), хут. Зелений Гай, Монастирок (Покас 1987; 1988; 1988а), Григорівка, Бучак (Козак 2000; 2005), Лимбар (Великанова 1975, с. 118), Княжа Гора і Сагунівка, поляни чернігівські, поляни переяславські (Алексеева 1973, с. 125), дружинне поселення Шестовиця (Зиневич 1962, с. 43), Південно-Східне Приладоща (Санкіна 2000), Лашковці, Бегунці (Хартанович, Чистов 1984), Ольгин Хрест (Марк 1956; 1956а; Алек-сеева 1973). До аналізу також додані добірки осілого населення Нижнього Подніпров'я на-

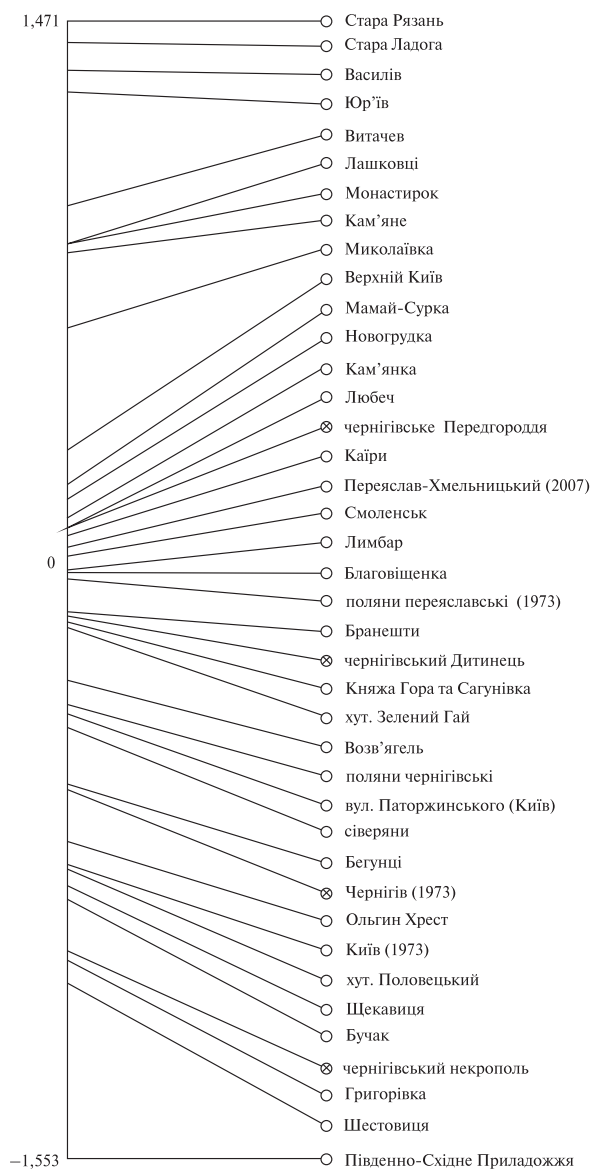

Рис. 2. Результати канонічного аналізу: розташування 40 чоловічих груп з Чернігова, Нижнього Подніпров'я та території Київської Русі вздовж КВ II

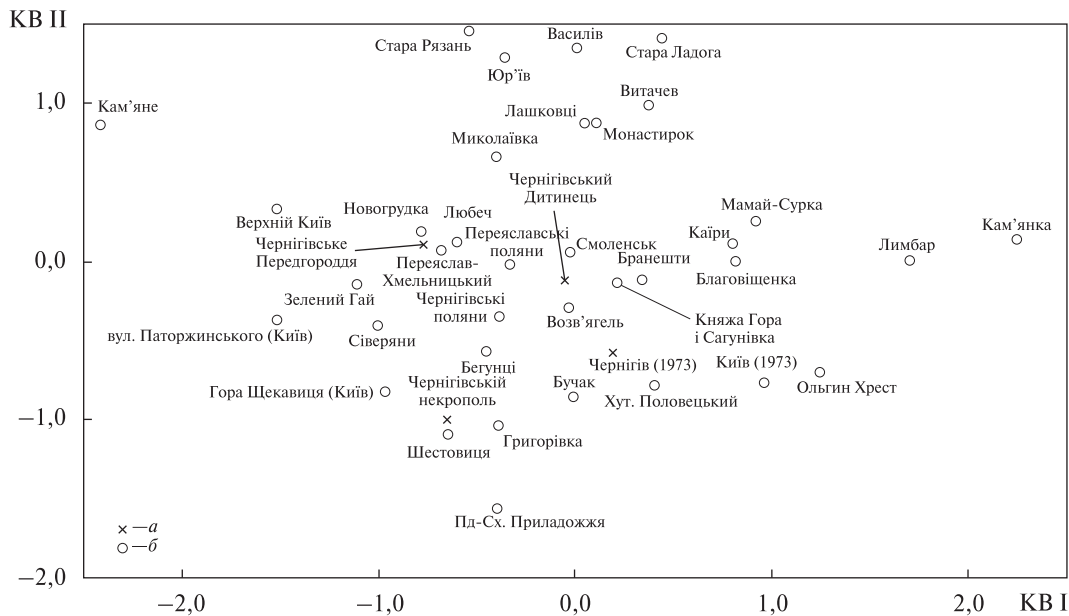

Рис. 3. Результати канонічного аналізу: розташування 40 чоловічих груп з Чернігова, Нижнього Подніпров'я та території Київської Русі на площині, утвореній I і II КВ: а — чернігівські серії; б — решта серій

передодні монгольської навали: Кам'янка (Кондукторова 1957), Каїри (Зіневич 1960), Благовіщенка (Круц, Литвинова 2002), Мамай-Сурка (Литвинова 2000).

Міське населення представлене серіями: чернігівський Дитинець (Долженко, Потехіна у друці), Передгороддя (автор), Витачев, київські цвинтарі, Любеч, Рязань 2 і Чернігів, досліджені Т.І. Алексеевою (Алексеева 1973), Возв'ягель, Переяслав-Хмельницький, вул. Патержинського (Рудич 1999; 2000; 2007а), Псков і Стара Ладога (Санкина 1995; 2000; 2008), Новогрудка (Саливон 1971), Верхній Київ (Козак 2010).

Розташування жіночих серій уздовж КВ I (37 % мінливості) визначається різницею в поперечному діаметрі черепної коробки та меншою мірою шириною орбіт. Так, максимальні величини КВ I (1,697) припадають на брахікранну з великим поперечним діаметром черепної коробки, відносно низьким черепом, високим прогнатним обличчям, потужним горизонтальним профілюванням та низькими середньоширокими орбітами групу Стара Ладога. Близькі результати мають групи: Кам'янка (1,599), Ольгин Хрест (1,234), Мамай-Сурка (1,180), Лашковці (1,153) і Благовіщенка (1,036). Мінімальні значення КВ спостерігаються в семи групах. Шість представляють Чернігівсько-Сіверську землю: сіверяни (−1,497), які характеризуються доліхокранією і середньошироким добре профільованим обличчям; чернігівське Передгороддя

(−1,303), що характеризується мезокранією та також середньошироким добре профільованим обличчям; хут. Зелений Гай (−1,273), Кам'яне (−0,965), поляни чернігівські (−0,936), чернігівський Дитинець (−0,796), а ще три — Київську землю: вул. Патержинського (−1,394), Переяслав-Хмельницький (−1,378) і Верхній Київ (−1,190).

На верхньому північному полюсі КВ II (22,6 % мінливості) знаходиться добірка з Кам'яного за рахунок великих додатних значень КВ (1,966). Це обумовлено поєднанням високого обличчя та низьких орбіт і найголовніше — дуже малого висотного діаметра черепа, який, за даними В.Д. Дяченка і М.П. Покаса, дорівнює 118 мм, виміряним тільки на одному жіночому черепі з кургану ІІ (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984, с. 7). Нижній, південний полюс КВ II представляє добірка Ольгин Хрест зі значним від'ємним значенням (−1,640), що репрезентує словенів новгородських, які характеризуються брахікранією, приплюснутим обличчям на верхньому рівні та малим випинанням носових кісток.

На рис. 4 показане розміщення груп у просторі двох КВ. Нижній лівий кут займає міська добірка з Переяслава-Хмельницького, що репрезентує літописних полянок разом із двома сіверянськими групами: сільською збіркою серією сіверянок і досліджуваною групою з Чернігова. У нижньому правому куті опинилися переважно серії черепів зі Смоленської та Новгородської земель, куди потрапив і Ка-

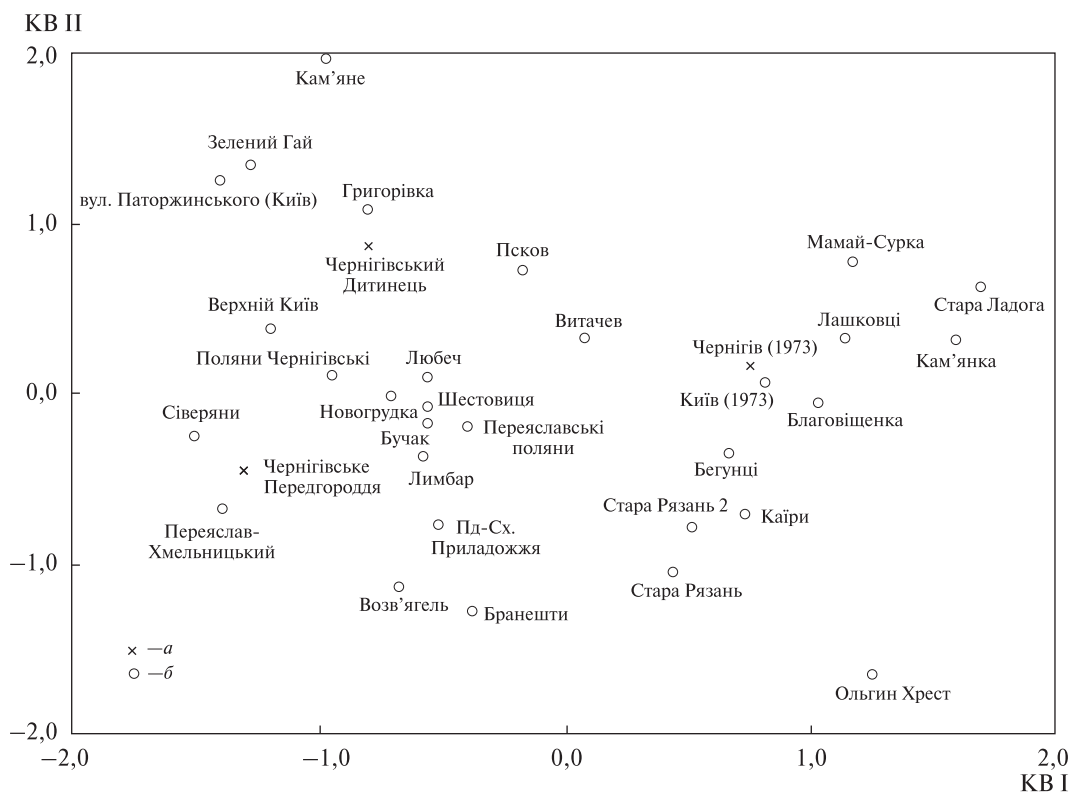

Рис. 4. Результати канонічного аналізу: розташування 32 жіночих груп епохи Київської Русі на площині, утвореній I і II KV: *a* — чернігівські серії; *b* — решта серій

ірський могильник. Не має аналогій добірка Ольгин Хрест. Жіноче населення чернігівського Передгороддя проявило найбільшу морфологічну подібність до населення з Переяслава-Хмельницького та збірної сіверянської серії. Також порівняно недалеко знаходиться збірна група «полянок» чернігівських. Дослідження в 1973 р. Т.І. Алексеєвою решток міського населення Чернігова показало їхнє тяжіння до київської серії. В цілому чернігівські жіночі групи мало роз'єднані, виняток становить тільки курганний могильник, що має у своєму складі більшість брахікранних черепів.

Таким чином, за канонічним аналізом у жіночій групі з чернігівського Передгороддя проявляється морфологічна подібність до збірної сіверянської серії, що репрезентує сільське населення, і до доліхокранної добірки із південно-східних околиць Переяслава-Хмельницького-2007 яка, своєю чергою, за дослідженнями Т.О. Рудич, виявляє більшу подібність до низки лівобережних серій сіверянсько-радимичського кола (Рудич 2007, с. 56). Друга чернігівська серія, яка репрезентує населення Дитинця, наближається до полянської сільської серії — Григорівки (0,16). Курганний могильник Чернігів-1973, який досліджувала Т.І. Алексеєва, проявив близькість до київської серії (0,33), сільської до-

бірки — Благівішенка на дистанції (0,24) та жіночої групи XII—XVI ст. Лашковці з Іжорського плато (0,09).

Отже, всі жіночі серії Чернігова морфологічно тяжіють до полянок трохи більше ніж до сіверянок, якщо не дотримуватися визначення істориків, які вважали Переяслав-Хмельницький сіверянською територією (Голубовський 1881; Барсов 1885; Середонин 1916; Грушевський 1992, с. 45, 313). Такий результат настановує на нові дослідження із залученням тільки двох літописних племен Київської Русі та збільшенням чернігівських серій за рахунок Окольного міста.

Виходячи із доступного для порівняння матеріалу з території Правобережжя та Лівобережжя Дніпра, можна зробити висновки, що за даними міжгрупового аналізу міське чоловіче населення Чернігова з Передгороддя, найпевніше, мало тісні зв'язки з нащадками сіверян через морфологічну подібність, що особливо добре демонструє канонічний аналіз. З'ясувалося, що чоловічі чернігівські групи демонструють більшу подібність між собою ніж жіночі серії. Чоловіча серія також найближча до могильників з околиць Переяслава-Хмельницького та однаковою мірою до міських серій, що репрезентують населення Лю-

беча і Новогрудки. Можна припустити, що чоловіки з вказаних міст могли по черзі нести службу в кожному з пунктів призначення, а до них із сільської місцевості рекрутувалися новобранці, що проживали поблизу хут. Зелений Гай і навколишніх сіл.

Своєю чергою, також за даними міжгрупового аналізу, жіноче населення чернігівського Передгороддя на першому етапі дослідження при залученні груп з території Чернігово-Сіверської землі за матрицею кластеризації міжгрупових кореляцій та канонічного аналізу тяжіє до двох сільських груп: збірної серії з

Чернігівщини і сіверянок, також до хут. Зелений Гай, а при залученні решти слов'янських груп давньоруської доби — до жіночого населення Переяслава-Хмельницького та збірної сіверянської серії з ґрунтових могильників. Слід підкреслити, що і чоловіча, і жіноча серії Передгороддя близькі до збірної сіверянської серії та могильника з Переяслава-Хмельницького. Тобто в них дійсно є спільний компонент, близький до вказаних груп. Також можна відмітити, що інші компоненти різні, у жінок — близький до полянок чернігівських, а в чоловіків — до Любеча.

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1966.

Алексеев В.П. Избранное. Происхождение народов Восточной Европы. — М., 2008. — Т. 4.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964.

Алексеева Т.И. Некоторые материалы по краниологии северо-западных областей Восточной Европы в эпоху средневековья. — М., 1963 (Антропологический сборник. — IV; ТИЭ, нов. сер. — Т. 82).

Алексеева Т.И. Антропологічний склад населення давньоруських міст // Матеріали з антропології України. — 1969. — 4. — С. 73—86.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. — М., 1973.

Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География Начальной (Нестеровой) летописи. — Варшава, 1885.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

Веремейчик Е.М. Отчет об охранных археологических исследованиях в г. Чернигове по ул. Коцюбинского, 52 // НА ІА НАНУ. — 1990/150.

Веремейчик Е.М. Отчет об охранных археологических исследованиях в г. Чернигове по ул. Коцюбинского, 32 // НА ІА НАНУ. — 1991/104.

Голубовский Т. История Северной земли. — К., 1881.

Гравере Р.У. Одонтология восточнославянских народов // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 2002. — С. 205—218.

Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. 2.

Денисова Р.Я., Граудонис Я.Я., Гравере Р.У. Кивуткалнский могильник эпохи бронзы. — Рига, 1985.

Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1983.

Дерябин В.Е. О методах многомерного таксономического анализа в антропологии // Вестник антропологии. — 1998. — 4. — С. 30—68.

Долженко Ю.В. До антропології похованих у Чернігівському некрополі Х—ХІІІ ст. // Наукові записки з української історії. — 26 (у друці).

Долженко Ю.В., Потехіна І.Д. Мешканці Чернігівського дитинця: Антропологічне дослідження // Казаков А., Моця О. Середньовічний Чернігів (у друці).

Дяченко В.Д., Покас П.М., Сухобоков О.В. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. — К., 1984. — С. 4—26.

Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Исследования на территории древнего Чернигова // Сайт «Археология Чернигова», 2001 (<http://archeology.narod.ru>).

Звягин В.Н. Исследование толщины слоев костей свода черепа в области швов у мужчин и женщин // Вопросы антропологии. — 1975. — 49. — С. 108—115.

Зіневич Г.П. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів Каїрського могильника ХІ—ХІІІ ст. // Матеріали з антропології України. — 1960. — 1. — С. 98—101.

Зіневич Г.П. До антропології Шестовицького могильника // Матеріали з антропології України. — 1962. — 2. — С. 37—47.

- Зиневич Г.П. Антропологические особенности древнего населения Украины. Автореф. дис. ... канд. истор. наук — К., 1964.
- Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. — К. 1967.
- Казаков А.Л. О локальных группах погребений Черниговского некрополя // Проблемы археологии Сумщины. — 1988. — С. 86—87.
- Казаков А.Л. О локальных группах погребений Черниговского некрополя // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. — Чернігів, 1992. — С. 76—77.
- Казаков А.Л., Сытый Ю.М. Охранные археологические работы на Черниговском посаде (ул. Чернышевского, 15) // НА ІА НАНУ. — 1989/129.
- Коваленко В.П. До вивчення чернігівського передгороддя // Слов'яно-Руські старожитності Північного Лівобережжя. — Чернігів, 1995. — С. 40—45.
- Козак О.Д. Антропологічний склад та морфологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 67—80.
- Козак О.Д. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника // Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка. — К., 2005. — С. 226—241.
- Козак О.Д. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. — К., 2010.
- Кондукторова Т.С. Материалы по палеоантропологии Украины // ТИЭ. — 1956. — 33. — С. 57—91.
- Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника // СА. — 1957. — № 1. — С. 55—59.
- Круц С.І., Литвинова Л.В. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Благовіщенка) // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 115—117.
- Литвинова Л.В. Население нижнего Поднепровья в XIII—XIV вв. по материалам могильника Мамай-Сурка // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 369—379.
- Марк К.Ю. Вопросы этнической истории эстонского народа в свете данных палеоантропологии // Вопросы этнической истории эстонского народа. — Таллин, 1956. — С. 219—242.
- Марк К.Ю. Палеоантропология Эстонской ССР // Балтийский этнографический сборник — М., 1956а. — С. 170—228 (ТИЭ. — Т. XXXII).
- Моця О.П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. — К., 1987.
- Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського «Передгороддя» в 2007 році (вул. Горького, 34) // НА ІА НАНУ. — 2007.
- Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О. Охоронні археологічні дослідження в Чернігові в 2003 р. // АДУ. — К., 2006. — С. 293—295.
- Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О. Археологічні дослідження на території Чернігова у 2006 р. // АДУ. — К., 2007. — С. 299—300.
- Мудрицкий Г.А. Отчет об охранных археологических раскопках на Черниговском посаде (ул. Коцюбинского, 52) за 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/97.
- Никитюк Б.А. Определение возраста человека по скелету и зубам // Вопросы антропологии. — 1960. — 3. — С. 118—129.
- Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 30—62.
- Пащикова В.И. Определение пола и возраста по черепу. — Севастополь, 1958.
- Пащикова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии. — М., 1963.
- Покас П.М. До антропології середньовічного населення р. Псел // Археологія. — 1987. — 58. — С. 94—98.
- Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений // Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 135—138.
- Покас П.М. Средневековое население Среднего Подесенья — по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988а. — С. 118—127.
- Рогинский Я.Я. Величина изменчивости измерительных признаков черепа и некоторые закономерности их корреляции у человека // Ученые записки Московского университета. — 1954. — 166. — С. 57—92.
- Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Антропология. — М., 1978.
- Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення України X—XIII ст. (за матеріалами розкопок міста Возвягель) // Народознавчі зошити. — 1999. — 6. — С. 794—803.
- Рудич Т.А. К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI—XVII вв. // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 381—392.

- Рудич Т.А. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) // Вестник антропологии. — 2007. — Ч. 2. — № 15. — С. 400—406.
- Рудич Т.О. Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України другої половини I — початку II тис. н. е. // Археологія. — 2007а. — № 3. — С. 47—58.
- Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення Лівобережної України давньоруської доби (за матеріалами з могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького) // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — 20. — С. 96—103.
- Саливон І.І. Краніологічна характеристика середньовічного населення м. Новогрудка // Матеріали з антропології України. — 1971. — 5. — С. 92—110.
- Санкина С.Л. Антропологический состав и происхождение средневекового населения Новгородской земли. — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — СПб., 1995.
- Санкина С.Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. — СПб., 2000.
- Санкина С.Л. Скандинавская проблема в свете антропологических данных: группы русского севера и северо-запада эпохи средневековья (XI—XIII века) // Археология, этнография и антропология Евразии. — СПб., 2008. — 33. — С. 142—156.
- Санкина С.Л., Козинцев А.Г. Антропологические материалы эпохи средневековья из Приладожья // Тез. докл. Междунар. конф. к 100-летию В.И. Равдоникса. — СПб., 1994. — С. 57—60.
- Середонин С.М. Историческая география. — Пг., 1916.
- Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.). — К., 1992.
- Фрицци Е. Антропология. — Берлин; Рига, 1922.
- Хартанович В.И., Чистов Ю.К. Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато (применение двух моделей факторного анализа в краниометрическом исследовании) // проблемы антропологии древнего и современного населения севера Евразии. — Л., 1984. — С. 74—105.
- Чадько Ю. Новий давньоруський могильник на чернігівському Передгородді // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. — Чернігів, 2002. — С. 106—109.
- Brothwell D.R. Digging up Bones. — London, 1972.
- Buikstra J., Ubelaker D. Standards for Data Collection From Human Skeletal Remains // Arkansas Archeological Survey Research Series. — 1994. — No. 44. — P. 85—94.
- Burkhardt L., Fischer H. Pathologische Anatomie des Schädels in seiner Beziehung zum Inhalt spezielle Pathologie des Schädelskelets // Handbuch der speziellen pathologischen Anatomie und Histologie. — 1970. — Bd. 9. — T. 7.
- Buxton L.H.D., Morant G.D. Essential Craniological Technique // J. Roy. Anthropol. Inst. — 1933. — 63. — P. 19—47.
- Dwight T. The Size of the Articular Surface of the Long Bones as Characteristics of Sex. An Anthropological Study // American Journal of Anatomy. — 1905. — 4. — P. 19—32.
- Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. — Jena, 1928.
- Nemeskür J., Harsönyi L., Acsüdi Gy. Methoden zur Diagnose, des Lebensalters von Skelettfunden // Anthropologischen Anzeigen. — 1960. — 24. — S. 70—95.
- Ortner D.J. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. — San Diego; California, 2003.
- Rightmire G.P. On the Computation of Mahalanobis Generalized Distance (D_c^2) // American Journal of Physical Anthropology. — 1969. — Vol. 30. — № 1. — P. 157—160.
- Ubelaker D.N. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. Albine Manuals on Archaeology. 3rd ed. — Chicago, 1989.
- Vallois H.V. La duree de la vie chez l'homme fossile // L'Anthropologie. — 1937. — 47. — P. 499—532.

Надійшла 16.09.2010

Ю.В. Долженко

НАСЕЛЕНИЕ ЧЕРНИГОВСКОГО ЛЕТОПИСНОГО ПЕРЕДГОРОДЬЯ XI—XIII вв. ЗА КРАНИОЛОГИЧЕСКИМИ ДАННЫМИ

По материалам раскопок 1986—2009 гг. проанализирован антропологический состав населения черниговского Передгородья, которое упоминается в летописи под 1152 г. как один из районов большого Посада.

Согласно данным межгруппового анализа, городское мужское население из Передгородья, скорее всего, имело тесные связи с древнерусским племенем северян, что особенно хорошо демонстрирует канонический анализ. Мужские черниговские группы демонстрируют более значительное сходство между собой, чем женские серии, исследуемая

серия наиболее близка к материалам могильников из окрестностей Переяслава-Хмельницкого и в равной степени — к городским сериям, которые представляют население Любеча и Новогрудки. Можно предположить, что мужчины из указанных городов поочередно несли службу в каждом из пунктов назначения, а к ним из сельской местности рекрутировались новобранцы, которые проживали неподалеку от хут. Зеленый Гай и окрестных сел.

По данным межгруппового анализа, женское население черниговского Передгородья по матрице кластеризации межгрупповых корреляций и канонического анализа тяготеет к двум сельским группам: сборной серии с территории Черниговщины и северянок, также к хут. Зеленый Гай, а при привлечении остальных славянских групп древнерусской эпохи — к женскому населению Переяслава-Хмельницкого и сборной северянской серии из грунтовых могильников. Нужно сказать, что и мужская, и женская серии Передгородья близки к сборной северянской серии и могильнику у Переяслава-Хмельницкого. Из этого следует, что у них действительно есть общий компонент, близкий к указанным группам. Также можно отметить, что другие компоненты разные, у женщин — близкий к полянкам черниговским, а у мужчин — к Любечу.

Yu. V. Dolzhenko

POPULATION OF CHERNIHIV ANNALISTIC PEREDHORODDYA OF THE 11th—13th CENTURIES BY CRANIOLOGICAL DATA

Anthropological structure of population of Chernihiv Peredhoroddy («Suburb») mentioned in the chronicle of 1152 as one of regions of big Posad (trading quarter) is analyzed by the materials of excavations since 1986 till 2009.

According to the data of intra-group analysis, urban male population of Chernihiv from Peredhoroddy was apparently tightly related to the Siveryans, an Ancient Rus tribe, which is especially well demonstrated by canonical analysis. Chernihiv male groups show more significant similarity than female series; the series under the study is the closest to the materials from the burial grounds in suburbs of Pereyaslav-Khmelnytskyi, and at the same degree is close to urban series representing population of Lyubech and Novohrudka. It is possible to suppose that men from these cities served alternately in each of destination stations and that they were supplemented by recruits living not far from Zelenyi Hai hamlet and neighbouring villages.

Based on the data of intra-group analysis, female population of Peredhoroddy in Chernihiv according to matrix of clusterization of intra-group correlations and canonical analysis is close to the two rural groups: to the combined series from the territory of Chernihiv region and of the Siveryans, and also to Zelenyi Hai hamlet; and when other Slavonic groups of Ancient Rus period are considered they are close to the female population of Pereyaslav-Khmelnytskyi a combined Slavonic series from the burial grounds. It should be noted that both male, and female series of Peredhoroddy are close to a combined series of the Siveryans and to the burial ground near Pereyaslav-Khmelnytskyi. Consequently, they have indeed common component close to the groups mentioned. It is also should be noted that other components are different: in female series it is close to the Polyans of Chernihiv, while in male series it is close to Lyubech.

О.М. Купченко-Гринчук

СПОРЯДЖЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ АРМІЇ В РОКИ СТОЛІТНЬОЇ ВІЙНИ (1337—1453)

На ґрунті іконографічних джерел розглядається спорядження англійської армії в роки Столітньої війни, простежується його еволюція та встановлюються особливості обладунку воїнів різних родів військ. Підкреслюється роль артилерії при облозі укріплень.

К л ю ч о в і с л о в а: Англія, Столітня війна, обладунок, спорядження, лицар, піхотинець, лучник, зброя, металеві машини.

Питання спорядження англійської армії в роки Столітньої війни у вітчизняній та зарубіжній історіографії хоча й розглядалося, але вивчене недостатньо. Головним чином привертала увагу проблеми, пов'язані з історією лицарства та військо-

вого мистецтва (Контамин 2001; Gravett 2002). Що стосується праць зброєзнавчого характеру, то в них подано загальні процеси еволюції обладунку та спорядження по всій Європі (Бехайм 1995; Окшотт 2004). Проблема спорядження важлива, оскільки поряд з іншими чинниками (спішування лицарів, уміле командування) оснащення ан-

© О.М. КУПЧЕНКО-ГРИНЧУК, 2011

глійської піхоти луками дало блискучі результати на полі бою (Дельбрюк 1996, с. 240). А на прикладі лицарства Англії можна побачити, як війна збагачувала переможців. Щоб краще дослідити озброєння і оснащення англійського війська, на наш погляд, варто розглянути еволюцію лицарського обладунку, спорядження піхоти та засобів ведення облоги.

Оскільки лицарство становило основу майже всіх середньовічних армій, то розпочнемо з розгляду обладунку та озброєння цього війська. Жан Ле-Бель близько 1330 р. відзначав, що англійці ще не використовували ні пластинчастих лат, ні басінет (фр. *bacinet*) з підборідником, ні сітчастої броні, ні панцирів з дрібних лусок. У них були лише великі гауберки, рукавиці, підбиті повстю, а на голові вони носили великі шапелі з заліза чи вивареної шкіри (*«ne ilz ne se sçavoient armer de plates, ne de bachinès à barbiere, ne de colerete, ne de menus fers, fors que de grans haubers et de grands baligaus armoyez de leurs armes et de mites de toile costonnées, et par dessus ung grand chappel de fer ou de cuir bouilli»*: Le Bel 1904, р. 156). Порівняно з континентальним озброєнням, зокрема французьких воїнів (Nicolle, McBride 2000, р. 14–15), це видається дещо застарілим і свідчить про гірший матеріальний стан англійського лицарства. Адже обладунок у середньовіччі коштував чимало (Флори 2006, с. 129–131).

З початком війни англійці у Франції отримували перемогу за перемогою, що позитивно впливало на матеріальний стан війська, оскільки переможцям діставалася здобич. Унаслідок цього поступово покращується спорядження та обладунок вояків. Одним з найкращих джерел для вивчення цього питання є лицарські надгробки та мініатюри.

Перед війною, як уже зазначалося, спорядження англійців порівняно з французами було дещо застаріле. Приміром, на надгробку сера Роджера де Трампінгтона 1326 р. (Gravett 2002, р. 10) бачимо лицаря (рис. 1) в кольчугі з кольчужними панчохами та капюшоном (гауберт — нім. *haubert*). Під головою — шолом типу топхельм (нім. *topfhelm*), причеплений до паска ланцюгом, на лівій руці — щит (щити у той період були трикутні, а згодом, з появою повного обладунку, вони вийшли з ужитку практично повністю), на паску — перев'яз з мечем, поверх кольчуги — гербова котта.

Суспільний статус воїна теж впливав на якість спорядження. Що вищий він був, то кращий був обладунок, це й зрозуміло — знатні особи мали більший статок. На мініатюрі із зображенням вручення щита Св. Георгієм ко-

Рис. 1. Надгробна плита сера Роджера де Трампінгтона (1326 р.)

ролю Едварду III (1327 р.) (Gravett 2002, р. 12), бачимо двох воїнів, споряджених у кольчугу, поверх якої гербова котта. На головах лицарів — шоломи-басінети, до пасків прикріплені мечі (рис. 2). На ногах у короля видно латні поножі, руки захищені кольчугою. У святого, вочевидь через вищий статус, руки захищені латними наручами-вомбрасами (англ. *vambraces*). Шолом на голові короля увінчаний короною — знаком влади. В руці монарх тримає спис.

На зображенні батальної сцени з Ілюстрованої Біблії Холкхема (Holkham Bible 1326, fol. 40) бачимо кінних воїнів у кольчугах. Іноді кольчуги посилені металевими накладками. На голові воїнів — шолом із забралом, шапель (фр. *chapel* —

Рис. 2. Вручення щита та списа Св. Георгієм королю Едварду III. Мініатюра (1327 р.)

так називали шолом, за формою схожий на капелюх, звідси й назва). Шолом короля має металеву підборідну дугу (фр. *barbriere*), що була характерною деталлю тогочасних шоломів.

Доволі тривалий час у спорядженні лицаря використовувалася кольчуга. За зразок можна навести надгробок сера Роберта де Барса 1331 р. (Gravett 2002, р. 20). Але поступово набуває поширення пластинчастий обладунок. Продовжують носити кольчугу, але все частіше використовується захист рук із суцільних металевих пластин — наручі-вомбраси — та поножі. Кольчужна бармиця-авентейл (англ. *aventail*) прикріплена до шолома. Приклад — надгробна плита сера Роберта де Кріка 1340—1345 рр. Крім того, на цьому ж надгробку бачимо спереду трапецієподібний клин (на справжньому обладунку він є і ззаду). Це свідчить про те, що на той час лицарство могло битися пішим, бо ці клини забезпечують кращий захист саме в пішому строю, а такий «фартух» ліпше захищав живіт (Блэр 2006, с. 58).

У середині XIV ст. пластинчастий захист рук та ніг стає вже більш поширеним (Окшотт 2004,

с. 329—330). Причиною того була й еволюція обладунку, і покращення матеріального стану лицарства через успішне ведення бойових дій на території супротивника. На тогочасних надгробках — сера Вільяма Кердістона 1361 р., сера Роберта Хітона 1372 р., Едварда Плантагенета принца Уельського «Чорного Принца» 1376 р. (Gravett 2002, р. 5) — бачимо суцільно-металевий захист рук та ніг, шолом-басінет із прикріпленою бармицею-авентейлом (рис. 3). Спочатку басінет був, імовірно, допоміжним шоломом ніж основним, а на нього в бою лицарі зазвичай одягали топхельм. Меч і кинджал прикріплені до паска ланцюжком, щоб не загубити в розпалі бою. Цей лицарський пасок зберігся як статусна річ у англійців набагато довше ніж на континенті. У Едварда План-

Рис. 3. Надгробна плита Едварда Плантагенета принца Уельського «Чорного Принца» (1376 р.)

тагенета під головою великий шолом із гербовою фігурою, на руках — латні рукавиці.

Інколи ланцюжок, до якого прикріплювали меч, шолом і кинджал, приєднували не до паска, а до нагрудної пластини через декоративну розетку. Це видно на надгробку сера Джона де Нортвуда (Gravett 2002, р. 51). На ньому ж бачимо і наручі з металевих лусочок (рис. 4).

Доволі популярна була бригадина — обладунок у вигляді металевих пластин, прикріплених до шкіри чи тканини. Зображення такого обладунку є на церковній лаві в соборі в Лінкольні (Gravett 2002, р. 42). На рельєфі (рис. 5) добре видно кріплення та металеві пласти-

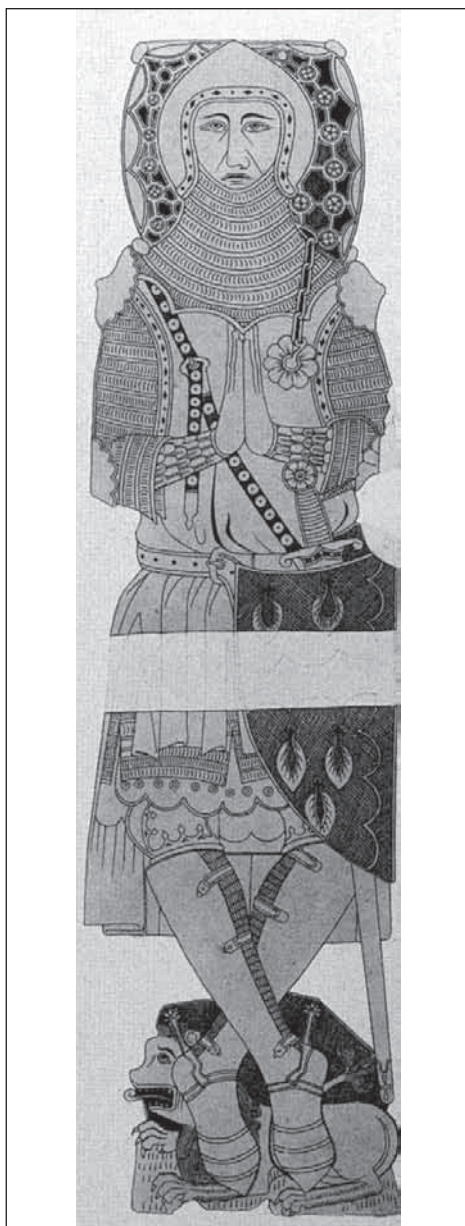

Рис. 4. Надгробна плита сера Джона де Нортвуда (1340 р.)

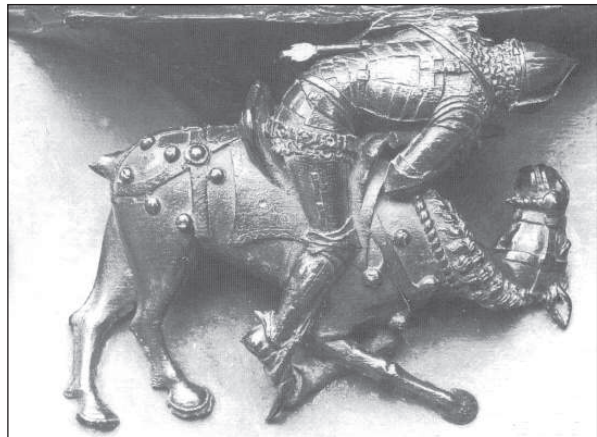

Рис. 5. Зображення пораненого воїна на церковній лаві собору в Лінкольні

ни. Бригадина була поширена не лише серед простих воїнів, але й серед знаті і використовувалася достатньо довго.

У XV ст. в Західній Європі поступово формується зовнішній образ лицаря в повному, так зв. «білому», металевому обладунку (Окшотт 2004, с. 334—335). Як буде показано нижче, Англія не була винятком. Основними елементами такого обладунку є пластинчасті наручі, поножі, металеві черевики — саботони, шоломи різних зразків (найпопулярнішими були шоломи типу бацинет і гранд-бацинет) і кіраса. Вона складалася з двох пластин — на груди та спину, а в другій половині XV ст. — вже з чотирьох пластин (так зв. «міланський» тип кіраси) і стала доступною не тільки лицарству. Тобто, тіло лицаря фактично повністю покривали металеві пластини. Під обладунком носили ще й кольчугу. Ці тенденції озброєння добре простежуються на одному з експонатів колекції замку Чурбург в Італії (Wackernagel 1996, р. 77).

Під обладунок одягали армідублет — куртку з двох-трьох прошитих шарів тканини. Це було особливо важливо для кольчуги, оскільки вона могла вціліти від удару, але не вберегти від перелому кісток, тож армідублет слугував своєрідним амортизатором (Gravett 2001, р. 8—9).

На надгробку леді Маргарет Голланд та обох її чоловіків — Томаса, герцога Кларенса 1421 р. та сера Джона Б'юфорта, графа Сомерсета 1410 р. (Gravett 2001, р. 18) добре видно повний обладунок, поверх якого одягнене сюрко. Пізніше сюрко та гербові котти перестали носити (Вейс 2007, с. 701), і це певною мірою призводило до проблем на полі бою, оскільки розпізнати своїх і ворогів без гербів досить важко. Щити теж вийшли з ужитку через те, що повний обладунок давав надійний захист і

Рис. 6. Мідний надгробок сера Жиля Добені (1446 р.)

без щита, натомість набула розвитку дворучна зброя: бойовий молот, алебарда та її вкорочені варіанти — полекси, дворучний меч тощо. Така зброя наносила значно більше пошкоджень (Gravett 2001, р. 17). У XIV ст. та ще більшою мірою в XV ст. лицарський меч потіснили бойова сокира та палиця (Флори 2006, с. 121).

Мідний надгробок сера Жиля Добені 1446 р. (Gravett 2001, р. 13) є яскравим прикладом повного обладунку (рис. 6). Металеві пластини повністю вкривають тіло. Меч на паску лицаря дещо звужений та гостріший порівняно з попередніми. Це пояснюється тим, що тогочасний обладунок добре захищав господаря від рублених ударів. Саме через це мечі стають гостріші та довші, щоб можна було вразити супротивника у вузькі щілини обладунку в місцях суглобів. Окрім зміни форми меча, вдосконалюється і техніка фехтування, що почала від-

ходити від звичних рублених та колотих ударів (Окшотт 2004, с. 348).

Не можна оминати увагою і обладунок лицарських коней. На вже згаданих малюнках в Ілюстрованій Біблії Холкхема (Holkham Bible 1326, fol. 40) бачимо коней у шалфронах (налобних пластинах) і пополах, а на зображенні пораненого вершника в соборі в Лінкольні досить чітко передані деталі зброї. Нерідко коней покривали гербовими накидками, хоча, як відзначав тогочасний хроніст, «коні, покриті геральдичними пополами, ...відійшли в минуле» (Le Bel 1904, р. 126—127). Зазвичай коней не переобтяжували обладунками, обмежуючись попоною чи зрідка кольчугою. Повне спорядження для захисту бойового коня — дестрієра — було доволі дорогим, і не всі могли собі дозволити таку розкіш, тож задовольнялися попоною. Цим можна, зокрема, пояснити успіх англійців у багатьох битвах — погано захищені коні французів швидко виходили зі строю після декількох поранень. Не обов'язково смертельно поранити коня — варто лише зачепити його, і безлад у лавах атакуючих гарантовано (Уваров 2003, с. 25—26).

Дещо складніше описати спорядження простих воїнів — лучників та піхотинців. Це доволі легко зробити для XV ст., оскільки на мініатюрах з «Хронік» Фруассара, присвячених Столітній війні, прості піхотинці зображені достатньо чітко. Але для XIV ст. ці мініатюри не є достовірними джерелами. Адже воїни зображені такими, якими їх бачив автор кінця XV ст., навіть для раніших епізодів. Військо часів Троянської війни зображене як і солдати Хлодвіга та Карла Мертела (Чернова 1960, с. 96, 98, 113).

Деяку інформацію можна почерпнути з літературних творів. Це, зокрема, «Кентерберійські оповіді» Джефрі Чосера, а саме момент, коли автор описує одного із супутників — йоменалучника. Солдат, найвірогідніше, зображений у похідному одязі: зелена куртка та худ (головний убір, подібний до капюшона, що надягався через голову), великий лук, пучок стріл, на руці — браслет, що захищав сухожилля воїна від удару тятиви, щит, меч, кинджал і мисливський ріг (Chaucer, Coghill 2003, р. 5—6). Зважаючи на той факт, що Чосер сам двічі брав участь у війні з Францією, навіть побував у полоні (Гарднер 1986, с. 173—176), цей опис можна розглядати як свідчення очевидця.

У XV ст. спорядження простого піхотинця складалося з жака (фр. *jack* — багатошарова, від дев'яти і більше, прошита куртка-дублет до колін), шолому, кольчуги та бригадини (Бехаїм

Рис. 7. Рештки стріл і наручі лучника з корабля «The Mary Rose»

1995, с. 282). Латний захист ніг могли носити ветерани кампаній та кінні лучники як статусну річ (Bartlett 1995, р. 58). Однак деякі автори (Bartlett 1995, р. 20) ставлять під сумнів те, що лучники під час стрільби були споряджені в обладунок, оскільки це могло заважати. Вони були екіпіровані великими англійськими луками, мечами та кинджалами. Решта ж піхоти мала на озброєнні практично будь-яку можливу зброю — спис, сокиру, булаву тощо.

Практично на всіх мініатюрах, присвячених Столітній війні, англійські піхотинці зображені здебільшого з великими луками. Такий лук набув значного поширення завдяки своїм властивостям: він був порівняно дешевий, а скорострільність значно перевищувала можливості арбалета. Їх постачали в армію централізовано і виготовляли зі спеціальної деревини — переважно з іспанського тису (Bartlett 1995, р. 25). Реконструювати великий лук ми можемо не лише за численними його зображеннями, але й за знахідками із затонулого корабля «Мері Роуз», що перевозив партію такої зброї. Незважаючи на те, що корабель відноситься до пізнішого періоду, знайдені на «Мері Роуз» луки аналогічні тим, що використовувалися англійцями під час битв із французами в Столітній війні. Адже великий лук тривалий час був на озброєнні англійської армії поряд із вогнепальною зброєю. Крім того, там знайшли і рештки стріл та наконечників до них, а також наручі лучників, що захищали зап'ясток воїна від удару тятиви (Фонди музею...; рис. 7).

Щодо ранішого періоду, то на одній з мініатюр XIV ст., присвяченій пограбуванню міста вояками (рис. 8), бачимо солдат у гамбезонах (фр. *gambeson*) — одязі з кількох шарів тканини, між якими набивалась підкладка, інколи з кольчужними вставками — та шоломах з кольчужними бармицями-авентейлами, а на деяких воїнах — шолом та бармиця з металевих плас-

тин. Озброєні вони мечами, списами та алебардами. У вже згадуваній Ілюстрованій Біблії Холкхема (Holkham Bible 1326, fol. 40) є зображення битви піших воїнів: солдати здебільшого захищені гамбезонами (лише один у кольчужі), в шкіряних рукавицях (у одного з металевими накладками) та зі щитами-баклерами в руках, на голові — металевий шолом. Вони озброєні мечами, сокирами та луками. Однак Жан Ле-Бель (близько 1330 р.) відзначав з певним сумом, що *«тепер будь-який жалюгідний слуга може бути озброєний так само добре й гарно, як і благородний лицар»* («*Aussy bien et aussy noblemen est maintenant armé ung povre garchon, qu'est ung noble chevaliers*»: Le Bel 1904, р. 127).

Розглядаючи оснащення та спорядження піхотинців, не можна оминати увагою «уніформу» цих солдатів, того, що різнило їх від війська супротивника. Найпоширенішим знаком був прямий червоний хрест (що був взятий у війська Св. Георгія). Слід однак зазначити, що такі знаки були поширені і за межами військового середовища: вони свідчили про «політичну» належність, тому й ті, хто не воював, могли або зобов'язані були їх носити. Приміром, у 1416 р. Генріх V вимагав, щоб усі нормандці носили хрест Св. Георгія як знак підданства (Контамин 2001, с. 209).

Окрім того, королі, знатні сеньйори, капітани та міста нерідко давали однаково екіпіровку більш-менш значним корпусам своїх військ. Наприклад, приблизно від середини XIV ст. вояки родом з Чешира, Уельсу та Флінтширу вдягалися в зелено-білі котти та шапки (Nicolle, McBride 2000, р. 8). За уніформу правили також лівреї з кольорами сеньйора, що набуло особливого поширення після війни.

Нерідко англійці (а почасти і їхні супротивники) використовували всілякі засоби для покращення обороноздатності своїх військ та захисту позицій. Це і різноманітні вовчі ями, і

Рис. 8. Пограбування міста войсками. Мініатюра XIV ст.

використання «вагенбургів», і загострені кілки (піхотинці інколи повинні були мати їх із собою як необхідну екіпіровку), а також дерев'яні щити, з яких стирчали залізні шипи, прикриті для маскуванню тканиною (*«el avoient par devant eux mis breques qui avoient grandes broelies de fer et estoient couvertes de loile, par quoy on ne les aperclieust»*: Istore... 1879, p. 388).

Розглядаючи питання озброєння та оснащення англійської армії в період Столітньої війни (1337—1453), слід зазначити, що англійці практично нічим не відрізнялися від своїх колег на континенті. Та й взагалі в Західній Європі чіткої регіональної специфіки у військовому спорядженні не простежується, можна говорити лише про певні його елементи, приміром, шолом із клапвізором — особливою формою забрала, що кріпився на вузькій смужці металу, прикріпленій до шолома у тому місці, де має бути наносник, який був поширений лише в Німеччині (Блэр 2006, с. 69), а в пізніший період — готичний та міланський обладунки і, звичайно, гербові котти. Винятком може слугувати лише великий лук, що прижився та набув значного поширення лише в Англії.

Щоб довершити картину оснащення англійської армії в роки Столітньої війни, варто згадати і про тогочасну артилерію. Середньовічні війни переважно являли собою не польові баталії, а облогу і захист фортець, замків та інших укріплень. Столітня війна не була винятком, адже, щоб забезпечити контроль над завойованою територією та тил, потрібно було захопити центр регіону — зазвичай місто (зо-

крема облога Кале в 1347 р., що проводилася за всіма правилами: Виоле-ле-Дюк 2007, с. 152—153). Через це англійці часто і брали міста в облогу, особливо на другому етапі конфлікту.

Щоб захопити укріплення супротивника, використовували різні методи — від прямого протистояння (штурм) до пасивного ведення бойових дій (власне облога). І в штурмі, і в облозі були активно задіяні різні металеві машини та перші зразки порохової артилерії. «Хроніка облоги Турне» рясніє згадками про «машини» (*engiens*), які будували і англо-фламандські війська для обстрілу міста, і оборонці Турне. В облозі цього міста застосовували і вогнепальну артилерію — у захисників міста було вісім машин, що метали каміння, не рахуючи гармат, яких тут теж було в достатку (*«et avoient ceulx de Tournay wit engiens jettans sans les canons, et se y en y avoit encore assés en la ville»*: Oeuvres... 1867—1877, p. 354).

У цій же хроніці детально описані «артилерійські дуелі», наприклад, коли машина англійців зламала важільну балку однієї з машин оборонців. Потім ще одна машина була обстріляна, і камінь влучив у короб-противагу, але не заподіяв іншої шкоди (*«Item l'engien des Anglois rompit le flegue de l'engien du Marquet-aux-Vaques, mais on le refist, et encore l'engien de le Val rejetta après celluy du Marquet-aux-Vaques, et entra le pierre en la huge de celluy dudit marchiet, mais il ne fist aultre mal. Et fut encorre attains parmy le hen de celluy de le Val, mais n'y fist mal.»*: Oeuvres... 1867—1877, p. 355).

Англійці в облозі Турне використовували спрінгалди та мангонелі (*springals et magnels*), які кидали величезні камені, та гармати (*engyns*),

що стріляли порохом і вогнем (Croniques... 1844, р. 79).

Гармати виготовляли з міді, латуні або заліза. Вони зазвичай були невеликі. Пізніше, в XV ст., набувають поширення великі гармати для облоги міст — близько 4,0 м завдовжки та діаметром ствола 50,0—70,0 см, що стріляли кам'яними ядрами вагою 150—350 кг (Smith 1994, р. 158).

Крім облоги, металеві машини використовували і для бойових дій на морі. У «Французській хроніці Лондона» в описі морського бою при Слейсі є згадка про інженерів, які кидали каміння. Зрозуміло, що вони робили це не руками, бо напевно тоді б «французи не могли підняти свої голови й поглянути догори» (Croniques... 1844, р. 77). А в Генріха V з 30 кораблів, що брали участь у бойових діях 1416 та 1417 рр., 15 мали вогнепальну зброю (Friel 1994, р. 186).

Та все ж слід зазначити, що артилерія ще не набула такого вирішального і важливого значення, як це станеться пізніше. Вже битва при Кастильоні (16 липня 1453 року) показала, яким важливим стало використання вогнепальної зброї. По суті, французи повторили Азенкур навпаки: заманивши англійців на добре укріплені позиції, вони нанесли їм нищівного удару, що призвело до непоправних втрат (зокрема загинув командувач армії, на якого поклали великі надії не лише на ратному поприщі, — граф Джон Толбот). Загалом французька армія вигнала англійців не лише завдяки феномену Жанни д'Арк, але й широкому ви-

користанню артилерії, що значно спрощувало і скорочувало терміни облоги (Виоле-ле-Дюк 2007, с. 164—165).

Протягом війни обладунків і озброєння змінювалися та вдосконалювалися. Також варто зазначити, що на це значно впливав матеріальний стан лицарства та армії загалом. І якщо на початок війни англійський обладунок поступався континентальному, то впродовж неї ця різниця зникла. Помітні були відмінності і в спорядженні піхотинців. Вони носили легше та простіше спорядження. Основні розбіжності озброєння полягали в тому, що переважна більшість піхотинців була лучниками, озброєними великим англійським луком. Натомість лицарі здебільшого мали зброю для прямого контакту з супротивником: мечі різних типів, сокири та булави, алебарди тощо. Це пояснюється тактикою англійського командування: на полі бою головним завданням було нанести якомога більших втрат супротивнику в дистанційному бою, що й робили лучники. Натомість спішені лицарі ставали підтримкою піхоти, коли супротивнику вдавалося добратися до англійських позицій, та для кавалерійських контратак. Значну роль у веденні бойових дій і на суходолі, і на морі відводили артилерії. Нею оснащували кораблі та польові армії для здійснення облоги, зрідка використовували на польових баталіях. Варто зазначити, що французи перевершили англійців у застосуванні вогнепальної артилерії, що значно прискорило звільнення території французького королівства від англійської армії.

Бехайм В. Энциклопедия оружия (Руководство по оружейведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в.). — СПб., 1995.

Блэр К. Рыцарские доспехи Европы. Универсальный обзор музейных коллекций. — М., 2006.

Вейс Г. Всеобщая история мировой культуры. — М., 2007.

Виоле-ле-Дюк Э.Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в средние века. — М., 2007.

Гарднер Дж. Жизнь и время Чосера. — М., 1986.

Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. — СПб., 1996.

Контамин Ф. Война в Средние века. — СПб., 2001.

Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса. — М., 2004.

Уваров Д.И. Битва при Креси и военное дело первой фазы Столетней войны (1337—1347 гг.) // Воин. — 2003. — 14. — С. 23—39.

Флори Ж. Повседневная жизнь рыцарей в Средние века. — М., 2006.

Фонди музею «The Mary Rose». — Режим доступа: <http://www.maryrose.org/ship/bows2.htm>

Чернова Г.А. Миниатюры «Больших французских хроник». — М., 1960.

Bartlett C., Embleton G. English Longbowman 1330—1515. — Oxford, 1995.

Chaucer G., Coghill N. The Canterbury tales. — London, 2003.

Croniques de London. Ed. G.A. Aungier — London, 1844.

Friel I. Winds of Change? Ships and the Hundred Years War // Arms, Armies and Fortifications in the Hundred Years War. — Woodbridge, 1994. — P. 183—193.

- Gravett C.* English Medieval Knight 1400—1500. — Oxford, 2001.
Gravett C. English Medieval Knight 1300—1400. — Oxford, 2002.
Holkham Bible. Holkham Ms. 666, 1326.
Istore et croniques de Flandres. Ed. K. de Lettenhove. — Bruxelles, 1879. — Vol. 1.
Le Bel Jean. Chronique. Ed. J. Viard, E. Déprez. — Paris, 1904. — Т. I.
Nicolle D., McBride A. French Armies of the Hundred Years War. — Oxford, 2000.
Oeuvres de Froissart. Chroniques. Ed. K. de Lettenhove. — Bruxelles, 1867—1877. — Т. 25.
Smith R.D. Artillery and the Hundred Years War: Myth and Interpretation // *Arms, Armies and Fortifications in the Hundred Years War.* — Woodbridge, 1994. — P. 151—160.
Wackernagel R.H. The Armory of the Castle of Churburg. — Ucline, 1996.

Надійшла 15.06.2010

А.Н. Купченко-Гринчук

СНАРЯЖЕНИЕ АНГЛИЙСКОЙ АРМИИ В ГОДЫ СТОЛЕТНЕЙ ВОЙНЫ (1337—1453)

На основании иконографических материалов (рыцарских надгробий и миниатюр) рассматривается вооружение и снаряжение английских войск, их эволюция на протяжении конфликта.

Основу средневековых армий любой страны Западной Европы составляли рыцари. Англия не была исключением. Снаряжение английского рыцаря на протяжении всего конфликта менялось в соответствии с различными факторами. Это, в первую очередь, общее развитие защитного и наступательного вооружения в Европе. Кроме того, на начальных этапах войны английское рыцарство отличалось несколько старомодным снаряжением, что отмечали и хронисты того времени (например, Жан ле Бель). Это видно и из рыцарских надгробий, которые весьма подробно представляют нам облик знатного воина-англичанина от начала и до конца войны.

Основу защитного вооружения составляли кольчуга, горшкovidный шлем и треугольной формы щит. Однако, со временем, после ряда побед (например, при Креси 1346 г.) благосостояние английских воинов улучшилось, что в свою очередь сказалось на вооружении. К середине XIV в. пластинчатая защита рук и ног становится все более популярной. В обиход входит шлем-басинет. Популярной остается бригандина — доспех из металлических пластин на тканевой или кожаной основе.

С начала XV в. постепенно преобладает полный, или так наз. «белый», доспех — металлические пластины покрывают тело воина практически полностью.

Конь как спутник рыцаря также имел некоторое защитное снаряжение: от простой попоны до кольчуги и металлических пластин.

Что касается оружия, то оно было самым разнообразным. Это и копьё, и мечи различной формы (меч также имел свою эволюцию), секиры, булавы и кинжалы.

Относительно вооружения и снаряжения незнатных воинов — лучников и копейщиков — следует отметить, что источники разнообразны, однако большая часть их посвящена XV в. В целом образ солдата-пехотинца английской армии ассоциируется с большим луком. Кроме того, на вооружении пехоты также были мечи, секиры, булавы, копьё с алебардами. Защитное вооружение составляли гамбезон (стеганая куртка), кольчуга, шлем, иногда бригандина. В качестве отличительных знаков использовались гербовые котты (накидки), нашивался красный крест воинов Св. Георгия.

Завершая обзор оснащения английских войск периода Столетней войны, следует отметить наличие и активное использование метательных орудий и пороховой артиллерии, которые использовались как на суше, так и начинали применяться на море. Также применялись различного рода приспособления для защиты осаждавших солдат (щиты-мантелеты, инженерные сооружения и т. п.).

Следует отметить, что какой-либо специфики в вооружении англичан не наблюдалось — развитие защитного и наступательного вооружения проходило приблизительно одинаково с континентальными образцами. Однако наблюдаем массовое использование большого лука, которое нигде больше не прижилось. Таким образом, в оснащении английские солдаты и рыцари практически не отличались от континентальных воинов, за исключением некоторых деталей.

О.М. Купченко-Гринчук

EQUIPMENT OF ENGLISH ARMY IN TIME OF THE HUNDRED YEARS' WAR (1337—1453)

Based on iconographic materials (knights' gravestones and miniatures), armament and equipment of English forces and their evolution over the conflict are considered.

Knights presented the base of mediaeval armies of any Western European country. England was not an exception. Equipment of an English knight during the whole conflict changed according to various factors. This is, first of all, a general development of defensive and offensive armament in Europe. Furthermore, at the initial stages of the war English chivalry dis-

tinguished by somewhat outmoded equipment which was also mentioned by chroniclers of that time (for instance, by Jean Le Bel). This is seen on knights' gravestones which present the appearance of the noble warrior-Englishman quite in detail from the beginning to the end of the war.

The base of the defensive arms consisted of mail, pot-shaped helmet, and triangular shield. However, with time, after a series of victories (for example in the battle of Crécy in 1346) English warriors' welfare improved, which influenced their armament in its turn. By the middle of the 14th c., a lamellar defence of arms and legs becomes increasingly popular. Helmet-bascinet comes in use. Brigandine, armour made of metal scales on textile or leather warp.

Since the beginning of the 15th c. full or so-called «white» armour gradually prevail, which included metal scales covering the warrior's body in fact entirely.

Horse as a knight's companion also had certain defensive equipment: from ordinary horsecloth to mail and metal scales.

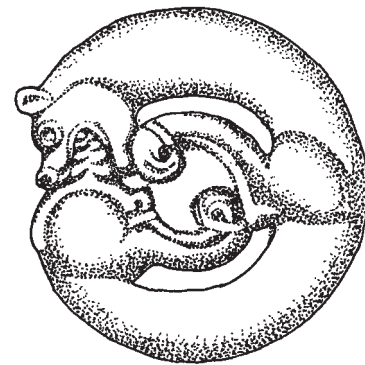
Concerning weapons, they were various. There were spears, swords of different form (sword also came through its evolution), axes, mauls, and poniards.

As for the plain warriors', armament and equipment i.e. bows and spearmen, it should be noted that sources are various, but most of them concern the 15th c.

In general, an image of soldier-infantryman of English army is associated with a big bow. In addition, swords, axes, mauls, spears with halberds were also popular in infantry arms. Defensive armament consisted of gambeson (quilted jacket), mail, helmet, and sometimes brigandine (armour made of metal flat bars attached to textile or leather warp). Emblematic cottas (cloaks) or sewed-on red crosses of St. George's soldiers were used as distinguishing marks.

Finishing the review of equipment of English forces during the Hundred Years' War it should be noted that there were metal pieces of ordnance and gunpowder artillery which were both actively used overland, and started to be used at sea. Various types of devices for defence of besieging soldiers were used: shields-mantlets, artificial obstacles, etc.

It should be noted that there were not any specifics in armament of Englishmen: development of defensive and offensive equipment was approximately identical with continental examples. However, mass use of a large bow is seen, which have not got rooted anywhere else. Consequently, English soldiers and knights in fact did not differentiate from continental warriors, except of certain details.

Разумов С.М., Хохлов М.В., Кравченко Е.А.

КРЕМ'ЯНИЙ НІЖ-КИНДЖАЛ ДОБИ БРОНЗИ З ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРИМУ¹

Йдеться про підводну знахідку крем'яного ножа-кинджала доби бронзи, що є реплікою металевого виробу.

Ключові слова: доба бронзи, Крим, підводна знахідка, ніж-кинджал.

Випадкові знахідки виробів з кременю доби палеометалів, як правило, малоінформативні. Їхня культурно-хронологічна атрибуція, за поодиноких винятків, може бути лише доволі приблизна. Така ситуація пояснюється, перш за все, тією обставиною, що протягом практично всієї доби бронзи технологія обробки кременю майже не змінюється, морфологія знарядь переважно та сама, що й за кам'яної доби, коли були напрацьовані їхні найоптимальніші форми, зменшується лише кількість категорій і загальна кількість виробів на пам'ятках, що пов'язано з розвитком металургії. Але серед крем'яних виробів доби бронзи виділяються й такі, своєрідні параметри яких дозволяють робити висновки щодо їхньої культурно-хронологічної належності попри те, що вони знайдені поза комплексом. Такий артефакт розглядається в цій публікації.

Умови знахідки. Крем'яний виріб, що представляє собою двобічно оброблений ніж-кинджал, був знайдений у ході тренувального занурювання дайверів біля узбережжя Чорного моря — у верхів'ях Козачої бухти, біля східного її берега (м. Севастополь). Він був перекритий верхнім шаром придонного ґрунту (пісок) на рівні 0,3 м від рівня донної поверхні, глибина бухти в цьому місці близько 3,5 м. Нижче піску зафіксовано скупчення невеликих каменів і гальки. У цьому скупченні і був знайдений

ніж-кинджал, затиснутий між двома крупнішими каменями. Ймовірно, через це на ньому відсутні сліди абразивної дії морської води. На момент знахідки він був вкритий тонким шаром вапняних відкладень.

Опис виробу. Ніж-кинджал (фонди К.О. № 12/37543, НЗХТ) виготовлений з плиткової конкреції або масивного відщепу якісного темно-сірого крейдового кременю. Залишки жовтової кірки повністю зняті сплюсуючими сколами. Сировина за своїми характеристиками в цілому відповідає крейдовому кременю з родовищ передгір'їв Кримського півострова, довізне її походження малоімовірне. Своєрідна морфологія виробу (рис. 1, 1, 2): видовжений підтрикутний черешок виділений невеликим уступом, потім листоподібне лезо розширюється, а на середині довжини його лезова частина відділена дугоподібними боковими западинами. Розміри: довжина 12,0 см (вістря обламане), максимальна ширина 2,8 см, довжина черешка 3,0 см, ширина черешка від 0,5 до 0,9 см. Параметри черешкової частини, а також заглаженість і заполірування граней черешка, що виступають, вказують на наявність руків'я (вочевидь, зі шкіри чи дерева) й тривале інтенсивне використання виробу саме як ножа-кинджала, а не, наприклад, вістря дротика. Робочі частини леза також мають сліди поправлення та тривалого застосування. Поза тим, спроби поправити зламане вістря не здійснювалися, що може свідчити про виведення ножа-кинджала з ужитку після (внаслідок?) пошкодження.

Час найінтенсивнішого використання біфасіальних ножів-кинджалів і наконечників дротиків на території Північного Причномор'я припадає на добу ранньої та середньої бронзи. За нашими підрахунками, тільки з поховальних комплексів цього часу походить не менше ніж 140 таких виробів (Разумов 2010, с. 10), значна

¹ Ця стаття — посмертна публікація автора знахідки ножа-кинджала М.В. Хохлова (1967—2010). Статтю ми починали писати всі разом і будували плани для подальшого дослідження ділянки дна, де був знайдений ніж. Але доля розпорядилася так, що остаточного тексту Міша вже не побачив. Його друзі назавжди зберуть пам'ять про цю дивовижну сміливу людину.

їхня кількість відома також за матеріалами поселень та як випадкові знахідки. Варто зазначити, що переважна більшість біфасів представлена листоподібними формами різноманітних варіацій. Такі форми відомі ще у верхньому палеоліті й існували аж до ранньої залізної доби включно. Вочевидь, листоподібні біфаси були найраціональніші з огляду і виробництва, і використання, що зумовлено фізичними властивостями сировини. Окрім того, у комплексах бронзової доби відомі й екземпляри з чітко виділеним черешком і лезом переважно підтрикутної форми — п'ять із ямних і сім із катакомбних поховань. Подібні крем'яні вироби могли копіювати металеві ножі аналогічної морфології. Підкреслимо, що ніж-кинджал з Козачої бухти відмінний від них за абрисом, хоча, на нашу думку, також є відтворенням у кремені металевого виробу.

У пошуках аналогій ми звернулися до матеріалів доби, перехідної від середнього до пізнього бронзового віку. Саме в цей час були поширені типи бронзових ножів, морфологічно близькі до того, що нами розглядається, вочевидь, з поправкою на пластичні якості крем'яної сировини порівняно з металевою (рис. 1, 3—5). Вони відомі у найпізніших катакомбних (Кульбака, Качур 2000, с. 47; рис. 1, 3), а також бабинських (Литвиненко 2009, с. 545, 560; рис. 1, 4) поховальних комплексах. Деяка подібність простежується і з ножами з поховань покровської зрубної культури (Отрощенко 2001, с. 119; рис. 1, 5; Дьяченко, Кривошеев, Шинкарь 2006, с. 108, рис. 12, 2), переважно з Волго-Донського регіону. Відповідно, попередньо знахідку можна датувати перехідним періодом від середньої до доби пізньої бронзи, приблизно XVIII—XVII ст. до н. е. Зазначимо, що безпосередньо в Криму знахідки подібних бронзових ножів невідомі (Тошев 2007).

Ясна річ, що з огляду на відірваність цього ножа-кинджала від археологічного контексту, викладені вище висновки носять попередній характер. Підтвердити або заперечити ці припущення можуть лише подальші дослідження на місці знахідки. Скупчення каменів, у якому був знайдений ніж-кинджал, може мати і штучний характер. Тут можна згадати поселенські пам'ятки цього часу, що пов'язуються різними авторами з кам'яньсько-левенцівською, кам'яньською, кам'яньсько-планерською культурою, а також розташований біля Севастополя могильник Штурмове з кам'яними конструкціями (Тошев 2007, с. 141—162). Таким чином, ми припускаємо, що місце знахідки було затоплене. Тут слід нагадати про те, що саме час переходу від катакомбних до посткатакомбних культурних утворень збіга-

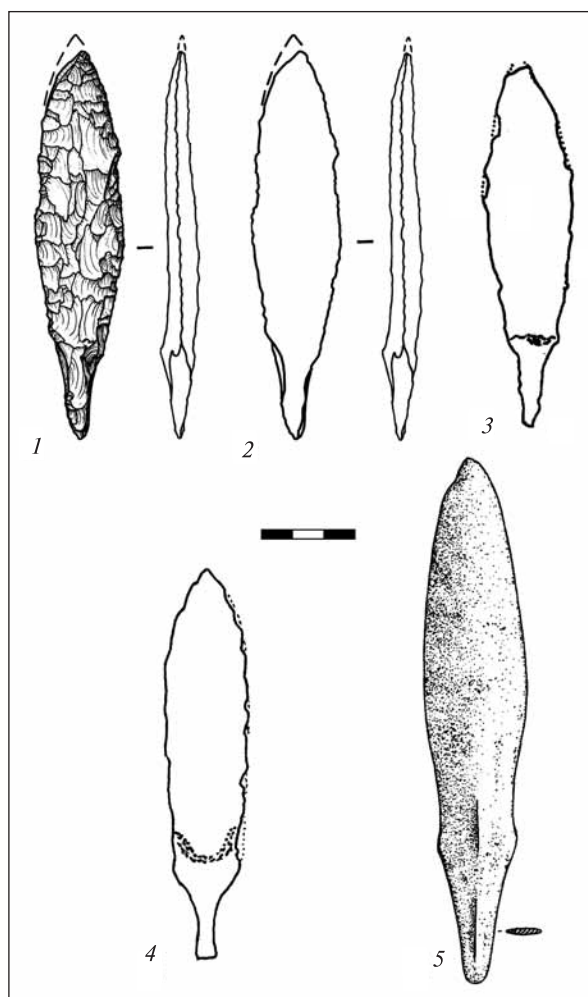

Рис. 1. Крем'яний ніж та його бронзові аналогії: 1, 2 — Козача бухта; 3 — пізньокатакомбний комплекс Кондратівка 3/4 (Кульбака, Качур 2000); 4 — бабинський комплекс Пологи 1/2 (Литвиненко 2009); 5 — покровський комплекс Неткачево 6/2 (Дьяченко, Кривошеев, Шинкарь 2006)

ється зі значними кліматичними змінами початку середньосуббореального періоду, які супроводжувалися аридизацією і континенталізацією (Литвиненко 2009а, с. 24—25). Відповідно, рівень моря був нижче сучасного. На жаль, археологічні дослідження околиць Козачої бухти аж до тепер були ускладнені через дислокацію тут військових об'єктів. Окрім того, є дані про знахідки в цьому районі фрагментів кераміки доби середньої—пізньої бронзи (підйомний матеріал у пониззі Стрілецької балки на місці будівництва дороги, крім кераміки, був представлений овальною пряжкою з великої мушлі морського молюска). Отже, наявність поселень або поховань цього часу тут аж ніяк не виключена.

Тільки подальші дослідження можуть дати відповідь на запитання, чи ми маємо справу з випадково втраченим предметом, чи то з прихованою під водами бухти пам'яткою доби бронзи.

- Дьяченко А.Н., Кривошеев М.В., Шинкарь О.А. Раскопки курганного могильника Неткачево в Котовском районе Волгоградской области // Материалы по археологии Волго-Донских степей. — Волгоград, 2006. — 3. — С. 105—163.
- Кульбака В., Качур В. Индоевропейські племена України епохи палеометалу. — Маріуполь, 2000.
- Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). Рукопис дис. ... докт. істор. наук // НА ІА НАНУ. — 2009/879.
- Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). — Автореф. дис. ... докт. істор. наук. — К., 2009а.
- Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.
- Разумов С.М. Крем'яні вироби населення Надчорномор'я доби ранньої та середньої бронзи (за матеріалами поховань). — Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2010.
- Тоцев Г.Н. Крым в эпоху бронзы. — Запорожье, 2007.

Надійшла 18.02.2010

С.Н. Разумов, М.В. Хохлов, Э.А. Кравченко

КРЕМНЕВЫЙ НОЖ-КИНЖАЛ ЭПОХИ БРОНЗЫ С ЮГО-ЗАПАДНОГО КРЫМА

На дне Казачьей бухты в г. Севастополь в результате тренировочного дайверского погружения был найден кремневый нож очень хорошей сохранности. Ножи этого типа распространены в переходное время от средней к поздней бронзе, но представлены металлическими изделиями. Этот, вероятно, является репликой такого изделия, сделанной из местного крымского сырья. В Крыму находки таких ножей до сегодняшнего времени известны не были. Учитывая условия его залегания на дне, возможно, речь идет о прибрежном затопленном памятнике этого времени, однако без проведения дальнейших подводных исследований последнее является лишь предположением.

S.M. Razumov, M.V. Khokhlov, E.A. Kravchenko

FLINT KNIFE-PONARD OF THE BRONZE AGE FROM THE SOUTH-WESTERN CRIMEA

A very well preserved flint knife was found at the bottom of the Cossack Bay in Sevastopol after the training submergence of divers. Knives of this type are common in the period of transition from the Middle to the Late Bronze Age; however, they are presented by metal finds. This one is probably a reply to such item made of local Crimean raw material. Finds of these knives have not been known in the Crimea by the present day. Taking into account its place of find at the bottom, probably, it is a matter of a flooded coastal site of this period; however, without the further underwater research this can only be an assumption.

Л.І. Бабенко

КУРГАНИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПІВНІЧНО-СХІДНІЙ ОКОЛИЦІ ХАРКОВА

Подано матеріали трьох курганів IV ст. до н. е., розкопаних на північно-східній околиці Харкова.

К л ю ч о в і с л о в а: скіфська доба, східна Україна, сіверськодонецький регіон, курган, поховання.

Попри суттєве поповнення останнім часом відомостей про курганні старожитності скіфської доби сіверськодонецького регіону, певна частина досліджених пам'яток ще не введена до наукового обігу. До таких належать і три кур-

гани, розкопані в 1977 і 1979 рр. на північно-східній околиці Харкова експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна (Бородулін 1977; 1979).

Розкопки передували будівництву Салтівського трамвайного депо. В зоні новобудови опинилася група з п'яти курганів. Насип най-

© Л.І. БАБЕНКО, 2011

більшого, що мав назву «Вовча гора» (висота 3,5—4,0 м), на час розкопок був майже повністю зруйнований скотомогильником. Тут було зафіксоване одне поховання зрубної культури. Ще один курган, за 150,0 м на схід від Вовчої гори, був повністю засипаний чорноземом, вивезеним з території будівництва, що завадило його дослідженню. На південний схід від Вовчої гори була група з трьох курганів, розкопаних протягом двох польових сезонів (два у 1977 р. і один у 1979 р.). Наведемо їх опис.

Курган 2 (номер 1 отримав курган Вовча гора). Висота близько 1,0 м, діаметр по лінії північ—південь 16,0 м, схід—захід — 18,0 м (рис. 1, 1). Насип розорювався. Він складався зі щільно злежаного чорнозему. Глиняний викид, максимальної товщини 10,0—12,0 см, оточував могилу з усіх боків¹. На глибині 0,9 м зафіксовані рештки перекриття з вкладених поперек і просілих у могилу колод діаметром 15,0—17,0 см. Довжина перекриття 3,5 м, ширина — 2,5 м.

Могила прямокутної в плані форми з заокругленими кутами (3,4 × 2,2 м) була орієнтована по лінії схід—захід. Глибина її 2,85 м від вершини кургану. На дні зафіксовані сліди дерев'яної гробниці у вигляді дев'яти стовпових ям діаметром 0,27—0,28 м і завглибшки 0,45—0,65 м (окрім центральної, завглибшки 0,75 м) — чотири кутових, чотири бокових і центральна. По периметру ями, вздовж трьох стін (окрім східної), був ровик завширшки 7,0—10,0 см і завглибшки 18,0—20,0 см для закріплення дерев'яної обшивки (рис. 1, 2).

Дно могили було вистелене тонким шаром деревного тліну (кори?), вздовж східної стіни зафіксовані зітлілі рештки тонких пластинчастих брусків. У центрі могили простежена ділянка білого тліну (1,25 × 0,60 м), інтерпретована В.Г. Бородуліним як залишки тканини, на яку поклали небіжчика. Цікаво, що пляма тліну перекривала центральну яму, заповнення якої складалося з чорнозему та шматків обгорілої деревини, а на дні був шар золи завтовшки 12,0—15,0 см. За припущенням автора розкопок, яма могла бути спустошеним тайником, що мало ймовірно. Однак перекриття її білим тліном свідчить, що вона не призначалася для встановлення центрального стовпа, тож його в цій гробниці не було. Мабуть, яма використовувалася під час проведення певного по-

ховального ритуалу з застосуванням вогню, що передував укладанню небіжчика в могилу.

Поховання пограбоване. Кістки небіжчика, більшість яких знаходилася на 0,10—0,25 м вище дна могили, були безладно розкидані вздовж південної стіни (таз, нижні кінцівки, декілька хребців та ребер). Чотири хребці та променеві кістки знаходилися поряд з північною стіною. Череп лежав на дні за 0,35 м від східної стіни, однак через спустошливе пограбування могили не можна впевнено стверджувати східну орієнтацію небіжчика.

На залишках білого тліну безладно лежали золоті бляшки-гудзики (1), у північно-західному кутку — уламок клинка залізного меча чи кинджала (2), місце знахідки кістяної шпильки (3) не вказане.

1. Бляшки-гудзики золоті (35 екз.) напівсферичної форми з припаяною зсередини дріткою петелькою. Діаметр 0,3—0,6 см (рис. 1, 5). Подібні бляшки-гудзики мали в скіфський час широке розповсюдження, лише в сіверськодонецьких пам'ятках вони виявлені в низці поховань Пісочинського та Старомерчанського могильників, кургані 4 біля с. Веселе (Шрамко 1992, рис. 2, 4; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 101, рис. 5, 6; 10, 9; 19, 21; Бабенко 2005, с. 142, рис. 4, 18; 34, 8). О.Д. Могилов бляшки з кургану біля с. Веселе відніс до прикрас кінського спорядження (Могилов 2008, с. 57), що, однак, не однозначно.

2. Меч або кинджал репрезентований уламком двосічного клинка завдовжки близько 5,0 см (рис. 1, 3). Мечі в похованнях сіверськодонецького регіону становлять нечисленну, але доволі стійку категорію інвентарю. Їх виявлено в трьох похованнях Пісочинського могильника (Бабенко 2005, рис. 7, 2; 20, 7; 29, 5) і двох — Старомерчанського (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 8, 8; 20, 1), а також у похованнях пограбованого кургану Люботинського могильника (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 76), курганах біля с. Санжари (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 61, 24), кургані 5 Великогомольшанського могильника (Шрамко 1983, рис. 2, 1), кургані 2 біля с. Мала Рогозянка (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 33, 10), біля сіл Циркуни (Шрамко 1956, рис. 48, 1), Сніжки (Шрамко 1983, рис. 2, 2), Волоська Балаклія (Шрамко 1983, рис. 2, 3). Серед перелічених комплексів у двох також були виявлені лише уламки клинка меча — кургани 9 Пісочинського могильника та 2 біля Малої Рогозянки. Подібний стан меча в похованнях може мати кілька пояснень: або він був наслідком дій грабіжника, якого, на-

¹ На кресленнях плану курганів 2 і 3 глиняний викид не вказаний.

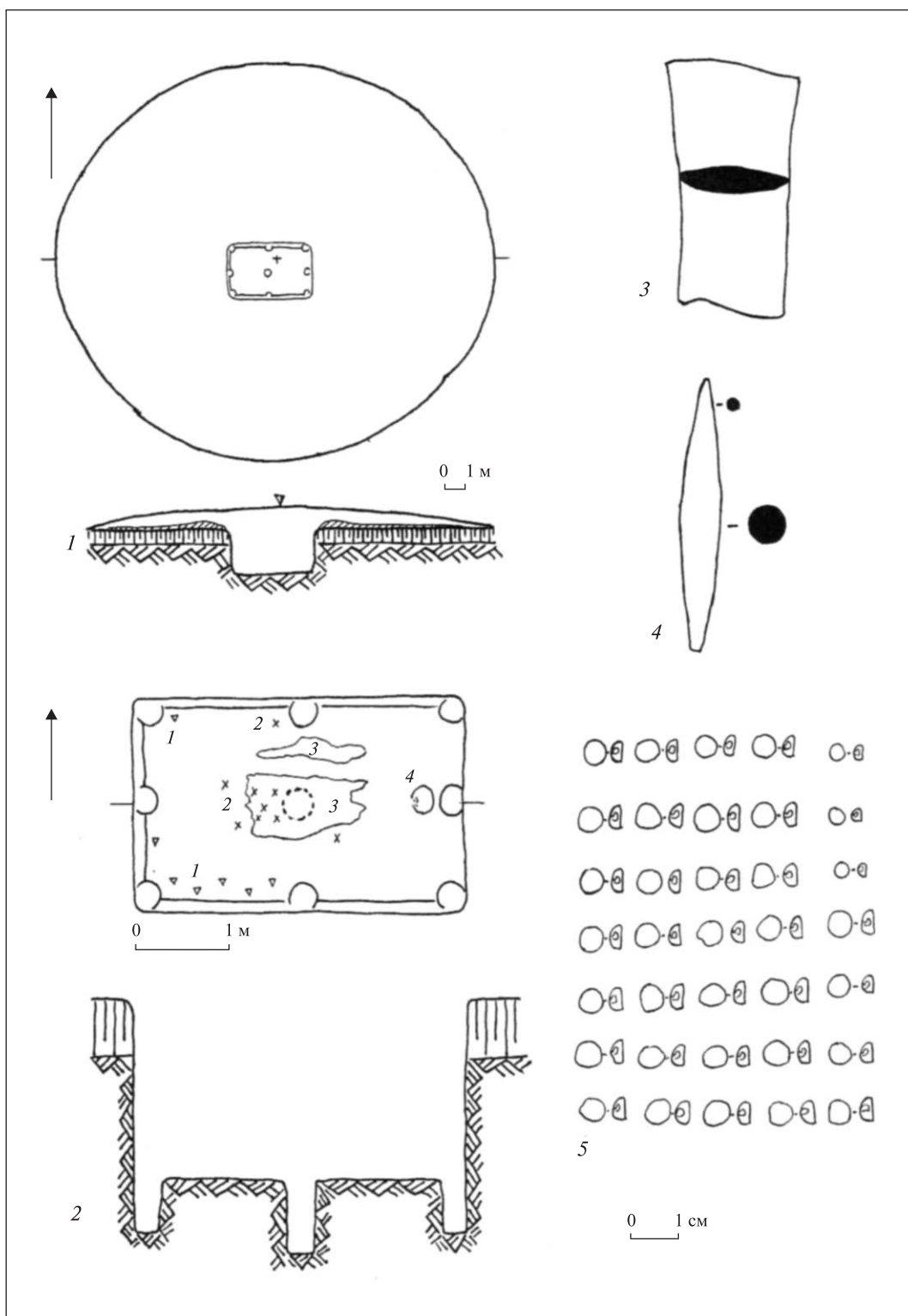

Рис. 1. Курган 2: 1 — план і профіль кургану; 2 — план і профіль поховання (1 — обгоріла деревина; 2 — золоті бляшки-гудзики; 3 — рештки зіглілої тканини; 4 — череп); 3 — уламок леза залізного меча; 4 — кістяна проколка; 5 — золоті бляшки-гудзики

самперед, цікавило руків'я, можливо, прикрашене золотою обкладкою на зразок добре відомих мечів так зв. чортмлицької серії, або це було пов'язане з особливостями поховального обряду. В останньому випадку маємо справу з

уявленням про відповідність частини цілому, коли в могилу клали частину пошкодженого, можливо в бою, клинка.

3. Кістяна проколка у вигляді продовгуватого круглого в перетині стрижня, розшире-

ного посередині та звуженого на кінцях. Один кінчик відламаний. Довжина 5,5 см, діаметр середньої частини 0,8 см (рис. 1, 4). Проколка занесена до польового і колекційного описів, інвентарної книги та зберігається в музеї серед інших предметів цього комплексу, але чомусь не згадується у звіті про розкопки. Подібні знаряддя рідко входять до складу поховального інвентарю і частіше трапляються на поселеннях. Дуже схожа проколка знайдена на Люботинському городищі (Шрамко 1998, рис. 13, 5). Уламок подібної виявлений у насипі кургану 10/1962 Люботинського могильника, однак Б.А. Шрамко пояснює це, як і наявність різноманітних кісток, точильного каменя та уламків бондарихинської кераміки, тим, що ґрунт для спорудження насипу брали з розташованого поблизу поселення бондарихинської культури (Шрамко 1983, с. 60, рис. 3, 3I).

Курган 3. Висота близько 1,0 м, діаметр 14,0—15,0 м (рис. 2, 1). Насип з однорідного чорнозему. Глиняний викид залягав на давньому горизонті навколо могили по всій площі кургану. Могила прямокутної в плані форми (3,2 × 2,1 м), орієнтована по лінії схід—захід. Глибина її 2,2 м від вершини кургану. На дні сліди дерев'яної гробниці у вигляді дев'яти ям — центральної, кутових і бокових — діаметром 0,26—0,27 м і завглибшки 0,5—0,6 м (рис. 2, 2). Своєрідність конструкції гробниці полягає в розташуванні східного ряду стовпів не впритул до стіни, а за 0,6 м від неї. Вздовж стін по периметру могили був ровик завширшки до 0,1 м для закріплення дерев'яного облицювання. Гробниця була частково спалена — фрагменти обгорілої деревини траплялися в заповненні могили та на її дні, але в стовпових ямах і ровику збереглися залишки деревного тліну без слідів вогню.

Поховання пограбоване. Декілька кісток небіжчика виявлено в засипці могили, в південно-східному кутку на глибині 1,55—1,60 м. Решта кісток були розкидані по всій могилі. Шість хребців і декілька зламаних трубчастих кісток виявлені у невеликій ніші, виритій у північно-східному кутку.

Вздовж східної стіни, в шарі обгорілої деревини та попелу, знайдене різне намисто (1). Поряд з центральною стовповою ямою, під обгорілою дерев'яною плахою, виявлені дві золоті намистини і золота нашивна бляшка-гудзик (2). Поряд з південною стіною, серед зсунутих грабіжниками кісток тазу, нижніх і верхніх кінцівок, зафіксовані уламки залізного браслета (3).

1. Намистини репрезентовані виробами зі скла, бронзи, золота й кістки:

а) дрібні кулясті намистини та бісер у вигляді дрібних кілечок з синього скла діаметром 0,4—0,7 см і завтовшки 0,2—0,5 см, 8 екз. (рис. 2, 4). Серед сіверськодонецьких пам'яток подібний бісер найкраще репрезентований у похованнях Пісочинського та Старомерчанського могильників (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 106; рис. 14, 15; 17, 2; Бабенко 2005, с. 147, рис. 4, 10; 17, 12; 26, 9a; 32, 5);

б) намистини бронзові (попередньо визначені як срібні, але пробірний аналіз не підтвердив це) у вигляді порожнистих кульок, що складаються з двох спаяних півкульок, 9 екз. (рис. 2, 5);

в) дві намистини золоті порожнисті еліпсоподібної форми, прикрашені повздовжніми рубчиками — гладенькими та у вигляді ланцюжка опуклих перлин, що поперемінно чергуються. Діаметр 0,8 см, довжина 1,0 см (рис. 2, 6). Подібні відомі в кургані Малий Чортмлик (Мозолевский 1987, рис. 6, 32), кургані 3 біля с. Богданівка (Битковский, Полин 1987, рис. 9, 2), а також в багатьох лісостепових курганах Правобережжя (Петренко 1967, табл. 18, 13; 19, 2, 5, 12; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, рис. 30, 20, 26; 41, 36, 45) і Лівобережжя (Ильинская 1968, табл. VIII, 5; Кулатова, Луговая, Супруненко 1993, рис. 19, 4; Супруненко 1996, рис. 10, 4; Бойко, Берестнев 2001, рис. 4, 2, 3). Вкажемо також на знахідку шести аналогічних намистин у кургані 10 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, с. 142—143, рис. 22, 12);

г) намистина кістяна у вигляді продовгуватої еліпсоподібної трубочки (рис. 2, 7). Різні за формою кістяні пронизки знайдені в кургані в уроч. Дар'ївка (Петренко 1967, табл. 23, 23), Мелітопольському кургані (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 84, рис. 86, 5) і кургані 25 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, с. 147—148; рис. 34, 9e).

2. Бляшка-гудзик золота, за зовнішнім виглядом аналогічна знайденим у попередньому кургані (рис. 2, 8).

3. Залізний браслет з тонкого круглого (діаметр 0,4 см) в перетині дроту (рис. 2, 3). За класифікацією В.Г. Петренко, він належить до першого варіанту шостого типу, найчастіше репрезентованого серед таких прикрас скіфського часу. Браслети цього типу з'являються в VI і побутують до IV ст. до н. е. Однак цей тип значно краще представлений бронзовими браслетами, а залізні трапляються значно рідше і вирізняються більшою масивністю дроту (Петрен-

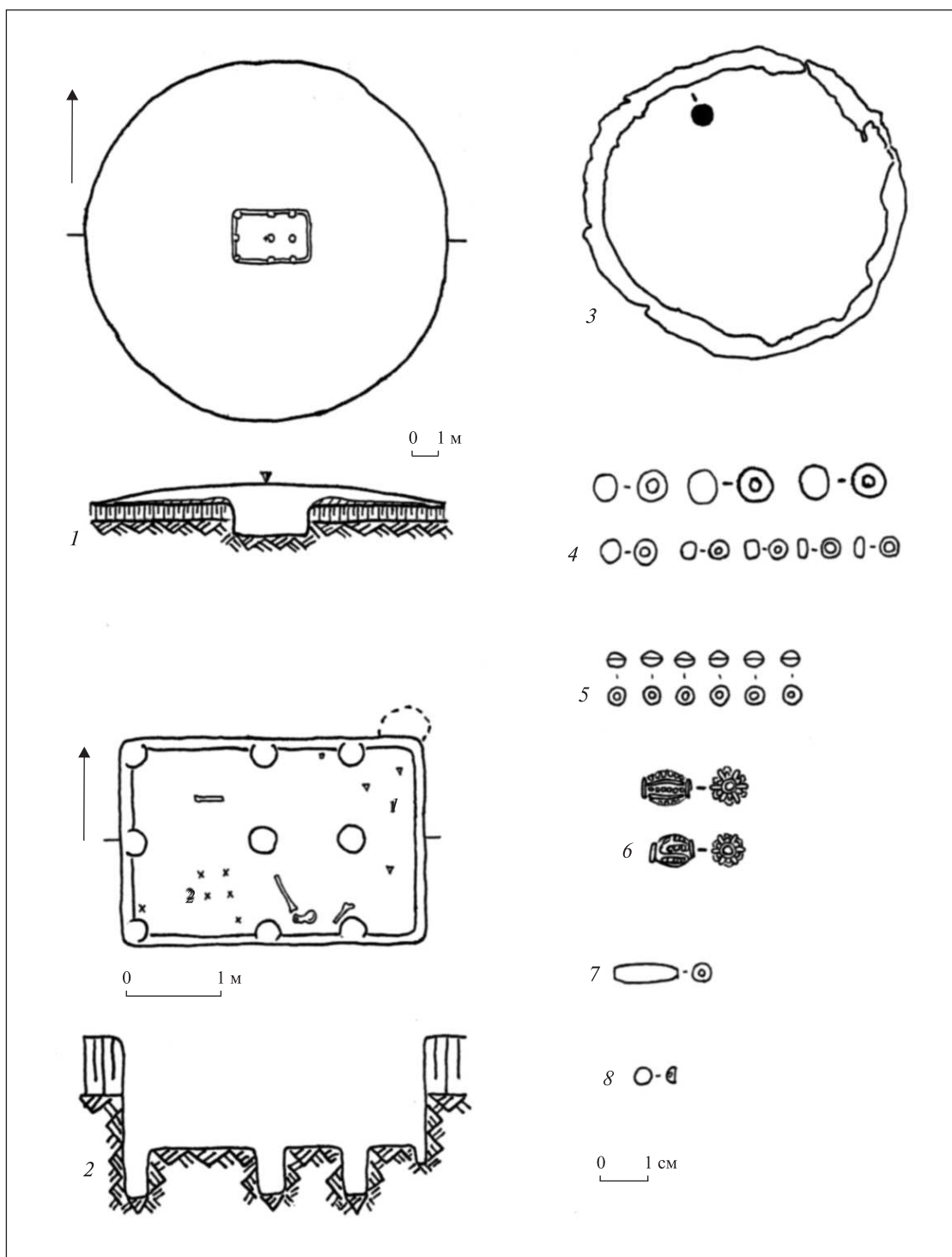

Рис. 2. Курган 3: 1 — план і профіль кургану; 2 — план і профіль поховання (1 — обгоріла деревина; 2 — намісто); 3 — залізний браслет; 4 — скляні намистини; 5 — бронзові намистини; 6 — золоті намистини; 7 — кістяна намистина-пронизка; 8 — золота бляшка-гудзик

ко 1978, с. 54, табл. 42, 11, 14, 23; 43, 7). Схожий браслет з тонкого залізного дроту входив до складу інвентарю поховання скіфського часу в катакомбі поблизу смт Коротич Харківського р-ну (Аксьонов, Бабенко 2008, с. 12, рис. 2, 3), а також поховання 2 кургану 47 біля с. Гришківка на Харківщині (Гречко 2007, с. 156).

Курган 4 (1979 р.)². Висота 0,4 м, діаметр 12,0 м (рис. 3, 1). Насип з однорідного чорно-

² У звіті за 1979 р. (Бородулін 1979, с. 47—48) цей курган чомусь фігурує також під номером 3. Щоб запобігти плутанини з курганом з аналогічним номером, розкопаним у 1977 р., тут йому присвоєно наступне число.

зему. Глиняний викид оточував могилу з усіх боків, займаючи площу $4,2 \times 3,0$ м. Могила мала прямокутну в плані форму з заокругленими кутками ($2,6 \times 1,6$ м) і була орієнтована по лінії схід—захід. В засипці могили виявлені залишки дерев'яного перекриття у вигляді тліну. Глибина могили 0,9 м від рівня давнього горизонту (рис. 3, 2).

Поховання пограбоване. Кістки небіжчика та фрагменти ліпного горщика (1) траплялися в засипці могили. Більшість кісток знаходилася вище дна вздовж східної стіни могили, на глибині 0,55—0,80 м. Уламки черепа лежали впритул до південної стіни, поряд знаходилася стегнова кістка. У північно-західному кутку могили зафіксовані фрагменти роздавленого ліпного горщика (1) і залізний вток дротика (2). Наконечник дротика (3) лежав у протилежному, північно-східному кутку, вістря до східної стіни, поряд з ним — три залізні ворварки (4). Виходячи з того, що глиняний посуд ставили зазвичай в ногах небіжчика, а наконечники дротиків та списів — у головах (Бабенко 2005, с. 62, 64), можна стверджувати, що похований був орієнтований головою на схід.

1. Знайдено близько двох десятків фрагментів різних частин неорнаментованого ліпного горщика, але без дна та вінець. У фондах музею вони відсутні.

2. Вток має так зв. чаркоподібну форму. Довжина 5,8 см, діаметр 1,8—2,0 см (рис. 3, 4). Втоки подібної форми були надзвичайно широко розповсюджені в пам'ятках Середнього Дону і розглядаються дослідниками як одна з локальних особливостей предметів озброєння населення цього регіону (Мелюкова 1964, с. 45; Либеров 1965, табл. 18, 13—15, 17—21; Пузикова 1969, рис. 5, 12, 15; Савченко 2001, рис. 23, 22, 29—31; 27, 3; 31, 7—10; Ворошилов 2004, с. 37—38). Чотири подібні втоки виявлені в кургані 6 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, с. 86—87, рис. 9, 13—16).

3. Наконечник дротика з конічною втулкою, що переходить у короткий круглий у перетині стрижень, і видовженим пером підтрикутної форми з гострими жалами. Край втулки стягнутий залізним кільцем. За 2,6 см вище краю втулки — наскрізний отвір діаметром 0,1 см. Всередині втулки є залишки деревини від держака. Загальна довжина дротика 26,6 см, пера — 8,3 см, зовнішній діаметр втулки 2,3 см, внутрішній — 1,6—1,7 см (рис. 3, 3). Серед сіверськодонецьких пам'яток наконечники дротиків репрезентовані в похованнях Пісочинського (кургани 6, 9 і 18), Ста-

ромерчанського (кургани 3, 11 і 12) та Гришківського (курган 26) могильників (Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 8, 2, 4, 5; 20, 2, 3; 22, 1; Бабенко 2005, рис. 9, 8, 9; 20, 2; 26, 4, 5; Гречко 2007, рис. 2, 31), хоча наявність у шести пограбованих комплексах Пісочинського могильника втоків за відсутності наконечників списів чи дротиків свідчить про ймовірне значніше представництво цього виду озброєння. В цілому найбільшого розповсюдження дротики набули в середньодонського населення, де їх виявлено в 31 похованні (а, враховуючи втоки, — ще в 14), що становить 27 % від загальної кількості досліджених поховань скіфського часу і значно перевищує аналогічні показники для пам'яток Середнього Подніпров'я, Степової Скіфії та Криму (Савченко 2004, с. 171).

4. Три залізні ворварки зрізаноконічної форми з ледь опуклими боками. Висота 1,0 см, нижній діаметр 1,5 см; верхній — 0,7—1,0 см (рис. 3, 5—7). Подібні вироби досить добре репрезентовані як деталь кінського та військового спорядження. За підрахунками О.Д. Могилова, в лісостепових пам'ятках виявлено щонайменше 140 зрізаноконічних ворварок, найбільше (80 екз.) — у середньодонському регіоні, зокрема в сіверськодонецькому — 16 (Могилов 2008, с. 80). Розташування ворварок у могилі поряд з наконечником дротика може свідчити про їхнє можливе використання, а саме, для фіксації вузлів ремінців чохла для дротика.

Зупинимось на деяких особливостях поховального обряду. Поховальні споруди у вигляді дерев'яної гробниці стовпкової конструкції з ровиком по периметру досить добре відомі в пам'ятках сіверськодонецького регіону, найкраще серед поховань Пісочинського могильника, де виявлено шість подібних споруд, з яких три відрізнялися кількістю чи розташуванням стовпів (кургани 8/2, 9 і 18/2), а решта мали схожу конструкцію — з дев'ятьма стовпами (кургани 6, 29 і 32). Відомі такі гробниці і на інших пам'ятках регіону — кургани 1/1973 Протопопівського та 3 Старомерчанського могильників, курган 5 біля с. Веселе тощо (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 35).

Розташування стовпів гробниці на відстані від стіни могили в кургані 3 має численні аналогії серед поховань Старомерчанського могильника, де дев'ять (2, 4—9, 11 і 12) мали подібну особливість у конструкції поховальної споруди (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 36).

Відсутність з одного короткого боку гробниці в кургані 2 ровика для закріплення обли-

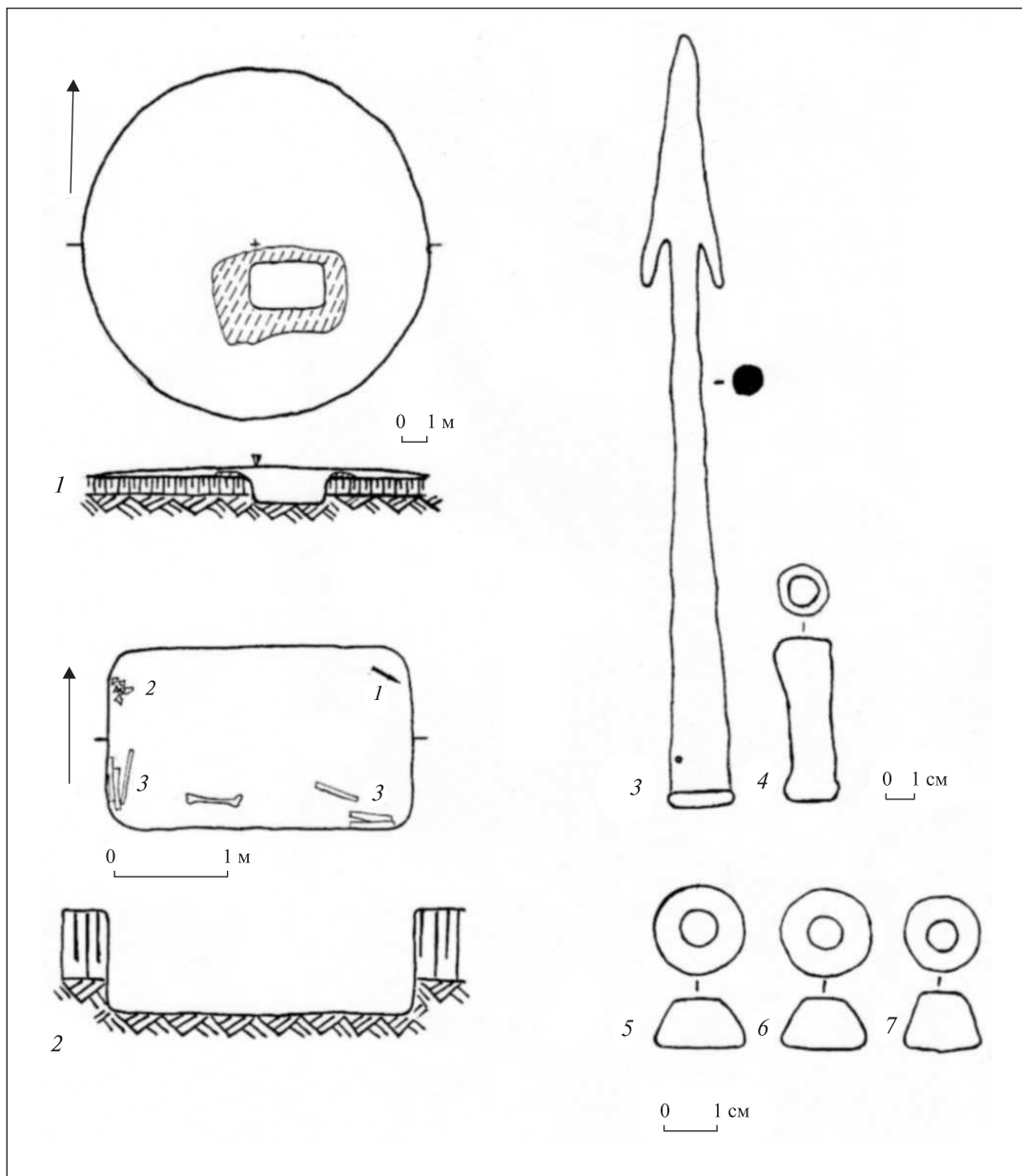

Рис. 3. Курган 4: 1 — план і профіль кургану; 2 — план і профіль поховання (1 — наконечник дротики; 2 — розвал ліпного горщика; 3 — рештки деревини); 3 — наконечник дротики; 4 — вток; 5 — ворварки

цювання наближає її до поховальної споруди поховання 2 кургану 8 Пісочинського могильника, де ровик був відсутній з короткого північного боку (Бабенко 2005, с. 20—21).

У двох курганах зафіксовані різноманітні випадки застосування вогню. Заповнення центральної ями шаром золи в могилі кургану 2 має аналогії в поховальній споруді кургану 9 Пісочинського могильника, де на дні такої само центральної ями був виявлений шар обгорілої деревини завтовшки 0,06—0,08 м (Бабенко 2005, с. 22, 52). Таким чином, у обох випадках були зафіксовані сліди схожих ритуальних дій, при проведенні яких у центральній

ямі було розведене вогнище або ж туди були зсіпані рештки вогнища. Подібні ями наближаються до так зв. бофрів, найкраще репрезентованих на середньодонських поховальних пам'ятках — щонайменше 11 випадків (Городцов 1947, с. 18—19; Либеров 1965, с. 13; Медведєв 1999, с. 98—99), хоча відомі вони і поза межами цього регіону (Ольховський, Шилов 1995, с. 111).

У кургані 3 фрагменти обгорілої деревини траплялися в заповненні могили та на її дні, хоча в стовпових ямах були зафіксовані залишки деревного тліну без слідів вогню. Ймовірно, в цьому випадку наявність у могилі обгорілої

деревини слід пов'язувати з розповсюдженням обрядом розведення вогню на перекритті могили, що згодом просіло донизу.

Зауважимо, що різні прояви застосування вогню добре відомі в поховальному обряді сіверськодонецького населення. Найбільше розмаїття вони репрезентовані в курганах Пісочинського некрополя: спалення дерев'яної гробниці, розведення вогнищ на поховальній поверхні, золисті плями в могилах і насипах, використання перепаленої глини при спорудженні насипу (Бабенко 2005, с. 37—39, 51—53), а також серед поховань Люботинського, Протопопівського, Старомерчанського, Черемушанського, Нижньогіївського та низки інших могильників регіону (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 45—46).

Часткове або повне спалення гробниці фактично відносять до загальноіранських традицій поховального обряду, пов'язуючи його з долученням до вогняної стихії небіжчика, а також можливим виконанням ним за життя різноманітних ритуальних функцій (Бессонова 1990, с. 25).

Значне розповсюдження серед поховальних пам'яток сіверськодонецького регіону, від архаїчної доби до пізньоскіфського часу, мали й ніші-схованки. Так, у добре відомому Люботинському кургані в схованці зберігалися речі культового призначення (Бандуровский, Буйнов, Дегтярь 1998, с. 144—150; Бандуровский, Черненко 1999; Черненко 2000). Схованка в кургані поблизу с. Коротич була порожня, але на її дні збереглися відбитки залізних іржавих предметів, вилучених, імовірно, грабіжниками. Три ніші зафіксовані в курганах Протопопівського могильника (у двох нішах в кургані 3 виявлені глечик і предмети кінської вузди; в кургані 5 — предмети кінського спорядження), ще чотири — в могилах Пісочинського некрополя (Бабенко 2005, с. 51). У схованці поховання в кургані 9 знаходилася голова загнуданого коня, решта ніш були порожні (кургани 3, 4 і 25). Порожня, можливо через пограбування, була ніша в кургані 11 (Горішок) Великогомольшанського могильника (Шрамко 1983, с. 57, рис. 4, Г-3).

Заслужує на увагу відсутність серед інвентарю наконечників стріл — найрепрезентативнішого елемента озброєння населення скіфської доби. Це стосується передусім комплексів, де були виявлені значно менше розповсюджені категорії озброєння — меч і наконечник дротики з втоком. Показово, що в усіх сіверськодонецьких похованнях разом з мечем

були виявлені і наконечники стріл. Пояснити це лише діяльністю грабіжників не можна, адже навіть у вщент пограбованих могилах нерідко знаходять хоча б декілька наконечників стріл.

Водночас за низкою інших ознак кургани вирізняються на загальному тлі поховальних пам'яток сіверськодонецького регіону, насамперед, переважанням широтної орієнтації поховальної споруди та можливою східною орієнтацією основних (єдиних?) небіжчиків. Могили з широтною орієнтацією серед сіверськодонецьких пам'яток доволі рідкісні — по декілька таких поховань виявлено в Пісочинському, Великогомольшанському та Черемушанському могильниках, а також в кургані 5 біля с. Веселе, курганах 1 поблизу с. Рідний Край і 2 біля с. Санжари тощо. У багатьох могильниках вони невідомі (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 41).

Відсоток поховань зі східною орієнтацією небіжчиків у сіверськодонецьких пам'ятках теж незначний — 7,5 % (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 42). Цікаво, що майже всі небіжчики з такою орієнтацією виявлені в парних і колективних похованнях Пісочинського та Старомерчанського могильників і були соціально залежними від основного небіжчика особами (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 44; Бабенко 2005, с. 56). На схід з незначним відхиленням до півночі був орієнтований небіжчик у кургані 5 поблизу с. Веселе (Шрамко 1992, с. 116).

Впадає також в очі територіальне розташування курганів осторонь основного масиву пам'яток скіфського часу з найбільшою концентрацією в межиріччі Мжі та Уди і тяжінням до головної торгової артерії — Муравського шляху. В північно-східному напрямку від цього масиву, крім розглянутих курганів, відомі й інші пам'ятки, зокрема Циркунівське городище та могильник, кургани біля с. Веселе тощо. Подібне відгалуження в напрямку пам'яток середньодонського регіону дає підставу для розгляду питання про можливий їхній взаємозв'язок.

Поховання в катакомбі в кургані 4 поблизу Веселого Б.А. Шрамко за формою могили, деформацією черепа одного з небіжчиків і крейдяною підсипкою вважав пізньосавроматським, порівнюючи його з комплексами Складківського та Шолохівського курганів (Шрамко 1992, с. 112—115, 119). Однак слід зауважити, що поховальні споруди вказаних пам'яток мають зовсім іншу конструкцію і репрезентовані великими чотирикутними яма-

ми з дромосами (Смирнов 1984, рис. 9; Максименко и др. 1984, рис. 54). Взагалі поховання в катакомбах (переважно підбійного типу) у савроматів значного поширення не набули (Смирнов 1964, с. 82—84). Безперечно, підстави для визнання савроматської належності вказаного комплексу є, як визнається й теза про глибоке взаємопроникнення культур середньодонського та савроматського населення, а, отже, контакти останнього з сіверсько-донецькими племенами могли бути опосередковані саме через середньодонське населення. Показова знахідка в цьому комплексі сагайдачного гачка на пасок — категорії військового спорядження, визнаної за локальну особливість культури саме середньодонського населення (Гуляев 1969; Савченко 2004, с. 229—241, 251). Загалом поховальний комплекс кургану 4 біля с. Веселе унікальний через переплетіння різних етновизначальних ознак. Поховання здійснене в межах території сіверськонецького локального варіанту в поховальній споруді, характерній для степового населення, з елементами савроматського поховального обряду та предметами інвентарю, етномаркувальними для середньодонського населення. Так в одному комплексі віддзеркалилася строката етнічна ситуація в регіоні, що був на перехресті кількох торговельних шляхів.

Поховання в кургані 6 поблизу с. Веселе за формою поховальної споруди та складом інвентарю (переважання залізних наконечників стріл і характерна бронзова бляшка з зображенням хижака) має найповнішу відповідність саме серед середньодонських пам'яток (Пузікова 1980, рис. 5, 11; Савченко 2004, с. 194—209, 250). На близькість цього комплексу до поховальних пам'яток середньодонського регіону, зокрема поховання в кургані 4 біля хут. Дубовий, звернув увагу Д.С. Гречко (Гречко 2007, с. 156). До цього слід додати, що поховання в кургані 5 могильника поблизу с. Веселе за типом поховальної споруди та орієнтацією небіжчика головою на схід наближається до курганів Салтівського житломасиву.

Привертає увагу і знахідка в ямі 5 на Циркунівському городищі трьох глечиків, орнаментованих наліпними пружками, появу яких, на думку деяких дослідників, слід пов'язувати з агресією в сіверськонецький регіон савроматсько/сірматських племен (Гречко 2006). Однак на Середньому Дону виявлена значна кількість глечиків подібної форми — одно- та дворучних (Либєров 1965, табл. 9, 1, 2; Медведєв 1999, рис. 58, 1—4; Пузікова 2000, рис. 4, 1—5;

Гуляев, Савченко 2004, рис. 10, 7). Від циркунівських вони різняться відсутністю орнаменту з наліпних пружків, що, однак, добре відомий на середньодонському посуді дещо іншого типу (Либєров 1965, табл. 10, 32, 37; 11, 13).

При порівнянні поховань Салтівського житломасиву з курганами середньодонського регіону можна також знайти чимало відповістей. Провідним типом поховальної споруди в середньодонського населення були саме каркасно-стовпові гробниці, що становлять 50 %, а разом з дромосними — 63 % (Медведєв 1999, с. 93). В тамтешніх могилах домінує орієнтація небіжчиків головою на південний захід, північний схід і південь. Частка поховань, орієнтованих на північний схід, становить 34 % від кількості комплексів зі встановленою орієнтацією. На думку О.П. Медведєва, це є наслідком сезонного зимового відхилення від східного напрямку. Незначну кількість похованих головою власне на схід (всього чотири) та південний схід (один) дослідник пояснює відкочовуванням навесні, влітку та восени середньодонського населення за межі регіону (Медведєв 1999, с. 100—101)³. Викладені вище міркування сповна стосуються і поховальних споруд. У цьому випадку широтна орієнтація могил і східна небіжчиків у курганах Салтівського житломасиву може цілком свідчити про їхню належність представникам середньодонського населення, похорони яких відбулися за межами регіону в період весняно-осінніх міграцій. Правомірність подібного припущення підтверджує нечисленність Салтівського «мікромогильника», що є свідченням нетривалого чи спорадичного його функціонування. Могильники місцевого населення, як правило, вирізняються більшими розмірами і нараховують від одного—двох десятків до кількох сотень курганів (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 28).

Спроба пов'язати поховання в курганах Салтівського житломасиву саме з середньодонськими племенами не видається неймовірною, якщо зважити на визнання дослідниками тісних контактів і взаємопроникнення культур населення обох регіонів, що знайшло яскраве

³ Правомірність подібного припущення певним чином підтверджують розміри насипів середньодонських курганів, що навіть над могилами з дуже престижним інвентарем не перевищують 2,0 м, поступаючись низці пам'яток сусідніх регіонів (зокрема, Пісочинському могильнику). Подібне явище можна пояснити труднощами спорудження насипу значних розмірів узимку.

віддзеркалення в широкому спектрі складових культурної характеристики місцевих племен — від поховальних пам'яток до окремих категорій матеріальної культури: залізні гачки для виймання м'яса з казана, пряжки-сюльгами, чаркоподібні втоки дротиків та списів тощо (Бабенко 2001; 2005; Медведев 2006). На користь подібного припущення можуть свідчити виявлені саме на північно-східній периферії сіверськодонецького локального варіанту неодноразові випадки інфільтрації в місцеве середовище іноетнічних елементів: Веселе, Циркунівське городище (Шрамко 1992; Гречко 2006). І опубліковані кургани є черговим свідченням етнічної строкатості регіону, чому сприяло транзитне розташування останнього на різноманітних торговельних шляхах.

Датування комплексів ускладнене відсутністю серед поховального інвентарю предметів з більш-менш вузькими хронологічними позиціями. Більшість золотих намистин, прикрашених гладенькими та рубчастими смугами (курган 3), знайдена в пам'ятках другої половини, навіть останньої чверті V ст. до н. е. — Малий Чортотлик, Богданівка, Більск, Куп'єваха (Мозолевский 1987, с. 73; Битковский, Полин 1987, с. 83—84; Супруненко 1996, с. 105; Бой-

ко, Берестнев 2001, с. 49 і ін.), хоча вони відомі й у деяких курганах IV ст. до н. е.

За спостереженнями О.М. Ворошилова, еволюція форми наконечників дротиків була спрямована від ранніх коротких з масивним пером і нерозвиненим стрижнем до пізніх — з продовгуватими стрижнями-втулками та вузьким жалоподібним пером (Ворошилов 2007, с. 20). Наконечник дротика з кургану 4 за морфологічними прикметами більше відповідає першій групі, однак слід вказати наконечник з практично ідентичними параметрами з поховання 1 кургану 18 Пісочинського могильника, що за античним імпортом впевнено датується третьою чвертю IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 165, рис. 26, 5). Показово й те, що цей вид озброєння в сіверськодонецькому регіоні поки що відомий лише виключно в пам'ятках IV ст. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 81—82). Саме тоді тут набули значного розповсюдження поховальні споруди у вигляді дерев'яної гробниці з дев'ятьма стовпами (кургани 2 і 3), хоча в інших регіонах вони добре відомі й значно раніше.

Таким чином, найбільше прийнятною датою для цих курганів слід вважати IV ст. до н. е., хоча не можна виключати й попереднє століття.

Аксёнов В.С., Бабенко Л.И. Катакомбные похоронения IV ст. до н. е. поблизу снт Коротич // Проблемы археологии Восточной Европы. — Харьков, 2008. — С. 7—18.

Бабенко Л.И. О характере погребений с вещами скифского типа в донецко-донской лесостепи // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2001. — С. 42—43.

Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005.

Бабенко Л.И. Прояви іноетнічних елементів серед матеріалів Пісочинського курганного могильника // Десяті Сумцовські читання. — Харків, 2005а. — С. 82—85.

Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). — К., 2000.

Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 143—182.

Бандуровский А.В., Черненко Е.В. Ахеменидские вещи из Люботинского могильника // ПССАСП. — Запорожье, 1999. — С. 27—30.

Бессонова С.С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 17—40.

Битковский О.В., Полин С.В. Скифский курган у с. Богдановка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 74—85.

Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. Погребения VII—IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Куп'єваха (Ворсклинский вариант скифского времени). — Харьков, 2001.

Бородулин В.Г. Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея и Областного общества охраны памятников истории и культуры в 1977 году // Архів ХІМ.

Бородулин В.Г. Отчет о раскопках Песочинского курганного могильника в 1979 г. // НА ИА НАНУ. — 1979/112.

Ворошилов А.Н. Копья в системе вооружения населения Среднего Дона в скифское время (VI — начало III вв. до н. э.) // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2004. — С. 37—38.

Ворошилов А.Н. Вооружение населения Лесостепного Подонья в скифское время (акинаки, копья, дротики). — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Воронеж, 2007.

Городцов В.А. Раскопки «Частых курганов» близ Воронежа в 1927 г. // СА. — 1947. — IX. — С. 9—50.

- Гречко Д.С. Некоторые вопросы этнокультурной истории северскодонецкой Лесостепи конца скифского периода // Археологическое изучение Центральной России. — Липецк, 2006. — С. 222—227.
- Гречко Д.С. Раскопки курганного могильника скифского времени у с. Гришковка на Харьковщине // Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр. — К.; Запоріжжя, 2007. — С. 152—157.
- Гуляев В.И. Зооморфные крючки скифского периода // МИА. — 1969. — 151. — С. 109—127.
- Гуляев В.И., Савченко Е.И. Новый памятник скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2004. — С. 35—52.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К., 1968.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.
- Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — М.; Полтава, 1993.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону. — М., 1965 (САИ. — Вып. Д1-31).
- Максименко В.Е., Смирнов К.Ф., Горбенко А.А., Лукьяшко С.И. Курган у пос. Шолоховский // Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М., 1984. — С. 124—141.
- Медведев А.П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э. — М., 1999.
- Медведев А.П. О новом аспекте проблемы будинов и меланхленов (в свете последних публикаций могильников скифского времени на Северском Донце) // АЛЛУ. — 2006. — 1. — С. 21—33.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Вып. Д1-4).
- Могилев О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лисостепу Східної Європи. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008.
- Мозолевский Б.Н. Малый Чертомлык // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 63—74.
- Ольховський В.С., Шилов Ю.А. Скифский погребально-культовый комплекс кургана Цыганка // РА. — 1995. — № 4. — С. 103—113.
- Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — М., 1967 (САИ. — Вып. Д1-4).
- Петренко В.Г. Украшения Скифии VII—III вв до н. э. — М., 1978 (САИ. — Вып. Д4-5).
- Пузикова А.И. Раскопки могильника скифского времени у села Дуровка в 1965 г. // Население Среднего Дона в скифское время. — М., 1969. — С. 82—95.
- Пузикова А.И. Вуздечкові набори з Воронезьких курганів // Археологія. — 1980. — 35. — С. 38—52.
- Пузикова А.И. Городища и курганные могильники Среднего Подонья: к вопросу о их этнокультурном единстве // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 258—267.
- Савченко Е.И. Могильник скифского времени «Терновое I—Колбино I» на Среднем Дону (погребальный обряд) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2001. — С. 53—143.
- Савченко Е.И. Вооружение и предметы снаряжения населения скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2004. — С. 151—277.
- Смирнов К.Ф. Савроматы: ранняя история и культура сарматов. — М., 1964.
- Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М., 1984.
- Супруненко О.Б. Розкопки курганного некрополя «Б» // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 88—120.
- Теренозжкін А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988.
- Черненко Е.В. Люботинский курган // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 297—303.
- Шрамко Б.А. Курган и городище у села Циркуны // КСИИМК. — 1956. — 63. — С. 103—108.
- Шрамко Б.А. Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині // Археологія. — 1983. — 43. — С. 54—61.
- Шрамко Б.А. Курганы у с. Веселое в Харьковской области // ВХУ. — 1992. — 25. — С. 110—119.
- Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 9—131.

Надійшла 19.11.2009

Л.И. Бабенко

КУРГАНЫ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ НА СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ОКРАИНЕ ХАРЬКОВА

Публикуются три кургана, раскопанные в 1977 и 1979 гг. экспедицией Харьковского исторического музея. Каждый курган содержал по одной могиле: в двух зафиксированы остатки деревянной гробницы столбовой конструкции с ровиком по периметру могилы, еще одно погребение было совершено в яме. Могилы имеют нехарактерную

для памятников северскодонецкого региона широтную ориентировку при восточной (в определяемых случаях) — покойника.

В двух курганах зафиксированы разнообразные случаи применения огня в погребальном обряде — в кургане 2 заполнение центральной ямы в могиле состояло из чернозема и кусочков обгорелой древесины, а на дне находился слой золы толщиной 12,0—15,0 см. В кургане 3 фрагменты обгорелой древесины отмечены в заполнении могилы и на дне. В северо-восточном углу этой могилы обнаружена небольшая ниша, оказавшаяся пустой.

Погребения ограблены, сохранившийся инвентарь представлен предметами вооружения и воинского снаряжения (обломок меча; наконечник дротика и вток; ворворки), украшениями (железный браслет; стеклянные, золотые, бронзовые и костяные бусины; золотые бляшки-пуговицы), глиняной посудой и костяной проколкой.

Некоторые черты погребального обряда, прежде всего, широтная ориентировка могилы при наиболее вероятной восточной ориентировке погребенного, наличие ямки-«бофра» с остатками кострища, тип погребального сооружения и, наконец, краткосрочность функционирования могильника и его территориальная отдаленность от основного массива северскодонецких древностей скифского времени в сторону среднедонского региона, позволяют предположить возможную принадлежность могил не местному, а среднедонскому населению, что является еще одним свидетельством этнической пестроты северскодонецкого региона в позднескифское время.

По предметам погребального инвентаря комплексы можно датировать IV в. до н. э., хотя не исключено и предыдущее столетие.

L.I. Babenko

BARROWS OF THE SCYTHIAN PERIOD AT THE NORTH-EASTERN OUTSKIRTS OF KHARKIV

Three barrows excavated in 1977 and 1979 by the expedition of the Kharkiv Historical Museum are published in the paper. There was one grave in each barrow: the remains of wooden tombs of pillar structure with small ditches around the grave were found in two graves, the last burial was made in a pit. Graves are latitude oriented which is not common for the sites of the Siverskyi Donets River region whereby the deceased (when it is possible to define) are oriented to the east.

In two barrows, various ways of use of the fire in funeral custom are traced: in barrow 2, the filling of the central pit in a grave consisted of black earth and pieces of burnt wood, and there was a layer of ashes 12,0—15,0 cm thick on the bottom. In barrow 3, fragments of burnt wood are found in the filling of a tomb and in the bottom. A small niche which appeared to be empty was discovered in the north-eastern corner of barrow 3.

Graves are robbed; the remaining inventory is presented by arms and arming elements (sword element, javelin tip and butt-weight, and conical tubes), adornments (iron bracelet, glass, golden, bronze and bone beads, golden plates-buttons), ceramic pottery, and a bone piercer.

Some elements of funeral rite, first of all, latitude orientation of a grave with the most probable eastern orientation of a deceased, existence of a pit-«bofr» with remains of a fireplace, the type of funeral structure, and finally a short term of functioning of a burial ground and its territorial remoteness from the main mass of the Siverskyi Donets River region antiquities of the Scythian period towards the Don River middle region, allow the author to presume the probable belonging of the graves not to the local, but to the Don River region population, which is another evidence of ethnic variety of the Siverskyi Donets River region in the Scythian period.

By the grave goods, complexes can be dated by the 4th c. BC, however, the previous century is not excluded.

КЕЛЬТСЬКИЙ МЕЧ З РОЗКОПОК О.В. БОДЯНСЬКОГО

Здійснена спроба розкрити обставини появи у Північному Причорномор'ї комплексу з середньолатенським мечем з Вищетарасівки, а також інших мечів латенських типів.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, латенські імпорти, кельтський меч

Знахідки мечів латенських типів відомі від Британських островів до Малої Азії, тобто на всіх землях, які так чи інакше зазнали впливу міграцій давніх кельтів у V—III ст. до н. е. Високі бойові якості цього виду зброї сприяли значному поширенню латенського меча далеко за межами кельтського ареалу, зокрема серед військової еліти племен Північної та Центрально-Східної Європи. Військові традиції германців, гето-даків, скіфів первинно не передбачали використання довгого меча, тож поширення зброї цього типу під кельтським впливом сприяло адаптації нових тактичних прийомів та елементів воїнської культури. У Європі традиція виготовлення довгого меча, форма та спосіб використання якого сформувалася за латенської доби, продовжувала існувати та удосконалюватися й після сходження кельтів з історичної арени. Зрештою, саме кельтський довгий меч вважається предтечею середньовічної лицарської зброї (Oakeshott 2007, p. 53).

В античній історіографії не існувало єдиного терміну для позначення кельтського меча. Значна частина авторів застосовувала щодо нього звичні для грецької військової культури слова *ζίφος* (Plut. De Cam. XXVII) та *μάχαира* (Dion. Hal. 14.9. 13; Paus. X. 32). Цими термінами в елліністичному світі найчастіше називали короткий меч прямої чи викривленої форми. Лише Посідоній (бл. 135—51 рр. до н. е.), який безпосередньо був знайомий з життям кельтських племен і, зокрема, їхньою військовою сферою, прямо протиставляв поширеним серед багатьох народів ксіфосам кельтські «великі спати» (*μάκρας σπάθας*) (Diod. Sic. V. 30. 3). В епоху Римської імперії термін *spatha* закріпився за довгим мечем, який первинно використовувала римська допоміжна кавалерія і який генетично був пов'язаний саме з кельт-

ським довгим мечем. Водночас у творах римських авторів, які були сучасниками війн римлян з кельтами, щодо мечів останніх звично застосовувався узагальнений термін *gladius*.

Недостатня обізнаність греко-римського світу зі зброєю варварів спричинила появу низки міфів про неї. Автором найпоширенішого з них був Полібій, який, описуючи битву римлян з коаліцією північноіталійських кельтів під Теламоном у 225 р. до н. е., зауважив, що кельтський меч позбавлений вістря і тому придатний для нанесення виключно рублених ран, менш небезпечних порівняно з колотими. Крім того, кельтський меч погано загартований і тому легко гнеться; його доводиться випрямляти, впираючи в землю ногою вже після першого удару (Polyb., II. 28. 30, 33). Майже теж саме, слідом за Полібієм, повторив згодом і Тит Лівій (Liv. XXII. 46; XXXVIII. 21).

Уявлення про те, що «гальський меч був із м'якого заліза, і воїну доводилося після декількох ударів випрямляти його ногою» (Монгайт 1974, с. 255), міцно укорінилося у багатьох наукових працях новітньої доби. Лише останнім часом металографічні та експериментальні дослідження довели безпідставність цього міфу, засвідчивши дуже високий технологічний рівень виготовлення більшості латенських мечів. Так, за даними Р. Плейнера, який використав у своєму дослідженні 122 латенських меча з усієї території Європи, не більше ніж 35,6 % з них були виготовлені з сирцевого заліза або дуже м'якої сталі, решта — з якісної сталі зі вмістом вуглецю 0,3—0,8 %. У виробництві понад двох третин мечів була використана технологія ковальського зварювання. Для виготовлення клинка широко застосовувалося комбінування м'якого заліза, а також сталі з низьким і високим вмістом вуглецю, що забезпечувало високі бойові якості зброї (Pleiner 1993, p. 134—156, tab. 9). Більшість досліджених Р. Плейнером латенських мечів

мала вістря, які дозволяли використовувати їх для нанесення колотих ран. Експериментальним шляхом доведено, що навіть простий латенський меч з м'якої сталі можна було використовувати досить енергійно в ході тривалого рукопашного бою, ризикуючи лише пошкодити його гостру кромку. Проте й у цьому випадку меч становив серйозну загрозу для супротивника (Pleiner 1993, p. 164).

У III—I ст. до н. е. мечі латенських типів починають потрапляти на територію України разом із кельтами або носіями латенізованих культур, що призвело до поширення цього виду зброї серед місцевого населення. Всього на території України знайдено близько двох десятків мечів латенських типів, серед яких є власне кельтські вироби і місцеві наслідування. Водночас поки що не створено єдиного зведення пам'яток, і не всі вони досліджені однаковою мірою.

Найбільше мечів, які однозначно можна вважати продукцією кельтських майстерень, знайдено на території Закарпаття. Серед них один ранньолатенський і два середньолатенські мечі з кельтського оппідуму Галіш-Ловачка (Бідзіля 1971, с. 72—74), а також сім пізньолатенських зразків з комплексів дакійського могильника біля городища Мала Копаня (Kotigorosko 2009, p. 34). Чотири латенських мечі завдовжки 75,0—92,0 см походять з пшеворського могильника Гринів рубежу ер у Верхньому Подністров'ї (Козак 2008, с. 120, рис. 1—2, 8). Ритуально пошкоджений меч пізньолатенського типу був виявлений серед інвентарю нещодавно опублікованого поховального комплексу рубежу ер із с. Мутин у басейні р. Сейм. Комплекс відносять до культурної групи Харівка, а його появу пов'язують з проникненням в ареал зарубинецької культури певних воїнських груп північно-західного (ясторфського або пшеворського) походження (див.: Терпиловський, Білинська 2010). Як люб'язно повідомив автору Р.В. Терпиловський, зараз біля с. Мутин виявлені й інші подібні поховання. Серед їхнього інвентарю представлені численні предмети озброєння та воїнського спорядження, зокрема кілька пізньолатенських мечів.

Попри невирішеність деяких окремих питань, загалом причини й обставини потрапляння латенських мечів на територію Закарпаття, Верхнього Подністров'я та в лісову зону сучасної України зрозумілі. Зовсім інша ситуація з тими зразками мечів латенських типів, які виявлені на території степової Скіфії і Таврики. Це, зокрема, стосується найранішого

латенського меча у Північному Причорномор'ї, який походить з розкопок О.В. Бодяньського біля с. Вищетарасівка Тамаківського р-ну Дніпропетровської обл. (Бодянский 1962).

Унікальний характер пам'ятки для цього регіону та обставини його виявлення змушують надзвичайно уважно поставитися до неї. Меч з Вищетарасівки був виявлений 1957 року експедицією Інституту археології АН УРСР під час розвідок на березі Каховського моря. Різноманітні матеріали звітні, зокрема й з Вищетарасівки, передані О.В. Бодяньським до фондів Інституту археології, однак виявити серед них латенський меч або інші предмети з поховання, яке нас цікавить, автору не вдалося. Не дало позитивних результатів і звернення до музеїв Запоріжжя та Дніпропетровська, куди дослідник також передавав свої знахідки. Отже, на превеликий жаль, доводиться констатувати, що меч з Вищетарасівки можна вважати втраченим.

Згідно неопублікованого звіту автора розкопок, поховання з латенським мечем було виявлене в уроч. Парк на південному схилі лесової тераси. Воно описане наступним чином: *«поховальна яма оваловидної форми довжиною 2,2 м, ширина 0,9 м, видовжена з півночі на південь. Поховання, яке можна приблизно встановити по бровці розмиву, залягало на глибині 1,6 м. Поховання випростане, орієнтоване головою на південь. В головах його лежав невеликий окатаний камінь, з боку біля кисті правої руки лежала купка кісток тварини, ближче до руки — ніж (насправді кинджал — Г.К.). З лівого боку — меч. Меч рівний, довгий, з потовщенням до краю. Лезо — двосхиле. Довжина меча — 0,83 м, довжина леза — 0,74 м, ширина — 5,0 см, товщина — 2,4 см»* (Шапошникова, Бодянский, Щепинський 1957, арк. 34—35).

З якихось причин О.В. Бодяньський не включив до звіту деякі суттєві подробиці, які згодом потрапили на сторінки його публікації. У ній, зокрема, повідомляється, що меч мав дерев'яне руків'я й перебував у залізних піхвах, нижня частина яких була оправлена шкірою. *«Як видно на зламі меча, він зроблений з великого й тонкого розклепаного листа заліза, згорнутого в рулон і прокованого, від чого лезо стало особливо міцним і не гнулося»*, — зазначав О.В. Бодяньський. Меч лежав руків'ям до черепа, а на його вістрі знаходилася купка стріл (27 наконечників скіфських типів). Поряд із мечем був наконечник списа завдовжки 40,0 см, виготовлений, за словами О.В. Бодяньського, тим само способом, що й меч. На грудях скелета лежали уламки фібули та намистина з

вічками, біля черепа знаходився глек (Бодянский 1962, с. 273).

Наприкінці своєї статті О.В. Бодянский повідомляв, що в с. Велика Хортиця на великому скіфському курганному некрополі під час земляних робіт було зруйноване ще одне поховання з уламком латенського меча й скіфськими наконечниками (Бодянский 1962, с. 276). На жаль, жодних подробиць щодо цієї пам'ятки автору відшукати не вдалося.

Оскільки латенський меч із Вищитарасівки був і досі залишається єдиним предметом цього типу, виявленим на території степової Скіфії, він майже одразу привернув увагу дослідників латенської культури. Першим до нього звернувся В.І. Бідзіля, який працював з латенськими матеріалами Закарпаття. У його роботі місце знахідки поховання з мечем по-

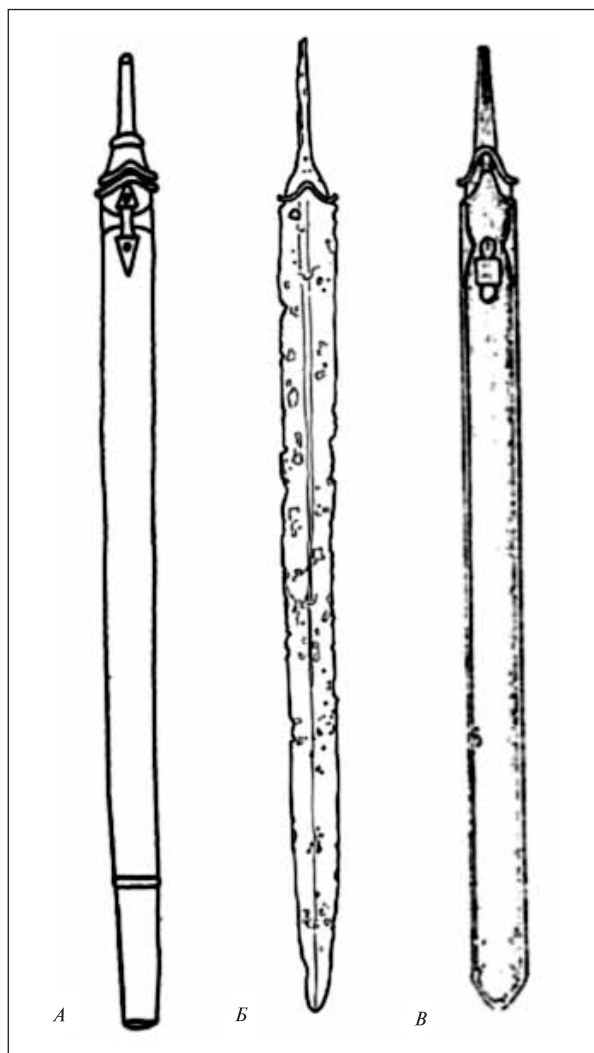

Рис. 1. Латенські мечі: А — реконструкція меча з Вищитарасівки (за: Бідзіля 1971); Б — меч періоду LT C з Дужниці (за: Knežević-Jovanović 2003); В — меч з комплексу рубежу II—I ст. до н. е. могильника Кугір (за: Sirbu, Arsenescu 2006)

милково вказане як с. Скельки Василівського р-ну Запорізької обл. Користуючись системою хронології Я. Філіпа, що нині вважається застарілою, В.І. Бідзіля датував меч і фібулу з Вищитарасівки «самим кінцем латенського періоду» (Бідзіля 1971, с. 156). На чому базувався висновок дослідника щодо датування фібули сказати важко, адже опубліковані О.В. Бодянським фрагменти такі невиразні, що визначити за ними її тип неможливо. Оскільки наконечники скіфських стріл з поховання датуються часом не пізніше V—IV ст. до н. е., В.І. Бідзіля дійшов висновку, що насправді О.В. Бодянский натрапив на два різночасові поховання, які сприйняв за єдиний комплекс. Достовірно латенськими В.І. Бідзіля визнав лише меч та фібулу (Бідзіля 1971, с. 156).

Практично одночасно з В.І. Бідзілею до матеріалів поховання з Вищитарасівки звернувся З. Возняк. Польський дослідник звернув увагу на тупе закінчення залізних піхов, а також, «імовірно, заокруглене вістря» і на цій підставі також датував меч з Вищитарасівки ранньою фазою пізньолатенського часу, хоча надійної аналогії йому відшукати не вдалося. На жаль, польського дослідника ввела в оману ілюстрація, яка була вміщена у доступній йому публікації О.В. Бодянского. Малюнок меча, що згодом відтворюватиметься в роботах багатьох авторів, які зверталися до вивчення пам'ятки, насправді являє собою реконструкцію і не досить точну. На ній нижня частина піхов має нехарактерну для латенських мечів майже прямокутну бутероль (рис. 1, А). Водночас на фотографії меча, яка вміщена лише в неопублікованому звіті експедиції (рис. 2, 3), видно, що нижня частина піхов меча збереглася погано (ця особливість притаманна більшості знахідок латенських піхов: Rapin 1999, р. 33—34, fig. 66), а сам клинок звужується донизу, тобто на відміну від пізньолатенських мечів має вістря. Тож, схоже, ця частина реконструкції пам'ятки не відповідає дійсності. З. Возняк не критично сприйняв також інформацію О.В. Бодянского про наявність в одному комплексі з мечем наконечників скіфських стріл і головним чином на цій підставі зробив висновок про те, що меч з Вищитарасівки становить виразно чужоземний елемент у скіфському похованні (Woźniak 1974, s. 153).

Уточнити датування меча з Вищитарасівки вдалося В.Г. Єременку. На відміну від З. Возняка, у визначенні дати пам'ятки він відштовхнувся від складного оформлення руків'я меча та відсутності кульки на наверші. Ці особ-

ливості дозволили досліднику дійти висновку щодо ранньо- або середньолатенського часу виготовлення меча. «Такі мечі, — зазначає В.Г. Єременко, — найбільше характерні для часу існування горизонту бойових поясів з вибитим орнаментом, тобто для ступенів B2—C1 і C1a». Цим же часом, на думку дослідника, датується і наконечник списа, знайдений разом із мечем (Єременко 1997, с. 44). З цією думкою можна в цілому погодитися, хоча запропоновані дослідником хронологічні межі видаються дещо завищеними. Пропонуючи їх, В.Г. Єременко відштовхувався від своєї гіпотези про появу ранніх латенських імпорту в Північному Причорномор'ї у зв'язку з ймовірними кельтоскіфськими контактами наприкінці IV ст. до н. е. Автор цих рядків вже мав можливість наголосити на недостатній аргументованості цієї тези (Казакевич 2009, с. 22—23), тому до висловленого раніше залишається додати лише те, що найближчі аналогії мечу з Вищетарасівки походять з кельтських анклавів Подунав'я (рис. 1, Б), де вони датуються періодом LT C (Кнежевіч-Јовановіч 2003, р. 303, т. II, 3). При цьому, приміром, в Олтенії мечі з руків'ями, форма яких нагадує вищетарасівську (рис. 1, В), подекуди трапляються до рубежу нашої ери (Sîrbu, Arsenescu 2006, р. 167, fig. 6, 3). Однак, враховуючи помірну довжину клинка й середньолатенську конструкцію піхов, слід вважати, що час виготовлення меча з Вищетарасівки не виходить за межі другої половини III — перших десятиліть II ст. до н. е.

Меч середньолатенського типу міг потрапити до регіону Нижнього Подніпров'я двома шляхами. По-перше, він міг з'явитися тут разом із кельтами або певним латенізованим населенням, присутність якого під збірним терміном «галати» зафіксована у Північному Причорномор'ї, найімовірніше, в другій половині III ст. до н. е. ольвійським декретом на честь Протогена. По-друге, меч міг бути предметом обміну, який опинився у вказаному регіоні внаслідок контактів місцевого населення з кельтами, але без їхньої безпосередньої присутності.

Слід зазначити, що абсолютно всі дослідники, які так чи інакше згадували у своїх працях латенські знахідки з Вищетарасівки, навіть прямо не наголошуючи на цьому, приймали висновок про те, що їх треба розглядати як імпортовані елементи в інвентарі скіфського поховання. Така точка зору не позбавлена підстав, оскільки достовірних археологічних слідів розселення кельтів у регіоні немає, якщо не вважа-

ти за такі знахідки окремих предметів латенських форм, які виявлені випадково або в складі комплексів місцевих культур. У причорноморському регіоні відомі випадки наявності середньолатенських мечів у складі інвентарю поховальних комплексів, які принаймні гіпотетично належали автохтонному населенню. Так, біля с. Паволче у Північно-Західній Болгарії кельтський меч у декорованих піхвах періоду LT C1 виявлений у підкурганному тілоспащенні разом із речами фракійського походження. Припускають, що меч міг належати фракійському воїнові з племені трибаллів або, що менше ймовірно, кельтові, похованому згідно місцевого обряду (Theodossiev 2005, р. 89—90). Ще один середньолатенський меч разом із македонським шоломом типу Пілос походить з ґрунтового поховання на північній околиці м. Казанлик (Emilov 2010, р. 76—77). Кілька середньолатенських мечів виявлено також у воїнських похованнях могильника Кальново у Північно-Східній Болгарії поряд із іншими предметами побуту, воїнського та кінського спорядження латенського та елліністичного кола (Emilov 2007, р. 65—66). Знахідки військового спорядження середньолатенських типів (насам-

Рис. 2. Знахідки з Вищетарасівки (за: Шапошникова, Бодянский, Щепинский 1957)

перед, мечів та умбонів від щитів) у поховальних комплексах припонтійських районів Фракції розглядаються як прояв процесу формування нового типу воїнської ідентичності у місцевому середовищі під впливом кельтів (див.: Emilov 2010, р. 67).

Але деякі обставини дозволяють поставити під сумнів правомірність думки про належність меча з Вищетарасівки до інвентарю саме скіфського поховання. Насамперед слід взяти до уваги той факт, що у Північному Причорномор'ї відсутні скіфські поховання, надійно датовані III ст. до н. е. Цей час вважається своєрідною лакуною, яка відділяє класичну скіфську культуру від пізньоскіфської (Зайцев 2003, с. 42). Скіфських речей, синхронних опублікованому О.В. Бодянським латенському мечу, в комплексі немає. Кинджал та наконечники стріл, як вже зазначалося, були виготовлені значно раніше. Що стосується наконечника списа, то його зі значною ймовірністю слід визнати латенським. Уже О.В. Бодянський відмітив, що меч і наконечник виготовлені за однією технологією (Бодянский 1962, с. 273). Зовнішня схожість обох предметів і водночас чіткий контраст між ними та залізним скіфським кинджалом з Вищетарасівки візуально помітні навіть на фото (рис. 2, 1). Наконечники списів завдовжки 40,0 см і більше використовувалися скіфами (Мелюкова 1964, с. 36), однак їх відносно небагато. Водночас для кельтської паноплії такі наконечники є цілком звичним явищем, і для латенських воїнських поховань одночасна присутність наконечника ударного списа й меча є типова, не кажучи вже про наявність у похованні уламків фібули, латенське походження якої, попри типологічну невизначеність, не викликає сумнівів у дослідників.

Пролити світло на походження вищетарасівської пам'ятки може її зіставлення з іншими знахідками латенських мечів на території Скіфії. Свого часу З. Возняк долучив до списку латенських імпортів на схід від Карпат три мечі з пізньоскіфського могильника Золота Балка (Woźniak 1974, s. 152). Усі вони походять з цілком типових для регіону групових катакомбних поховань. Однак перевірка опублікованих матеріалів цього могильника ставить під сумнів думку, висловлену польським дослідником, щодо латенської належності знайдених там мечів. Так, довгий (85,0 см) дволезовий меч з поховання 1 могили 8 має характерне для сарматських мечів перехрестя, форма якого в латенській культурі невідома. Щонайменше сумнівна ла-

тенська належність фрагментованого меча з поховання 3 могили 51, адже його руків'я, яке дозволило б більш-менш достовірно робити висновки щодо його походження, не збереглося. Виразні латенські риси простежуються лише на дволезовому мечі з похилими плічками й довгим руків'ям, що завершується наверх у вигляді невеликої мідної пластинки квадратної форми (Вязьмитина 1972, с. 63, рис. 28, 10). Меч, виявлений у похованні 2 могили 59, справді візуально нагадує кельтські зразки пізньолатенського часу, що було відзначено ще автором розкопок (Вязьмитина 1972, с. 232). Однак його незначна довжина (загальна 68,0 см, довжина клинка 52,5 см) і своєрідна форма навершя не мають аналогій серед витворів кельтського зброярства. Тож, найвірогідніше, в цьому випадку можна говорити лише про засвоєння деяких латенських традицій місцевими майстрами з виготовлення мечів. Це цілком логічно, адже пізньоскіфська культура Нижнього Подніпров'я, представлена городищами й могильниками типу Золотої Балки, включала помітний компонент латенізованого населення (там само 1972, с. 227—233).

Нині, крім вищетарасівської пам'ятки, у Північному Причорномор'ї знайдено лише два мечі, латенське походження яких не викликає сумнівів. Обидва походять з царського мавзолею Неаполя Скіфського, де також знайдено фібули зарубинецького, неапольського та ольвійського типів. Один меч виявлений у багатому похованні скіфського воєначальника та членів його родини (скриня 2). Він дволезовий, типової пізньолатенської конструкції, завдовжки 102,0 см, з дзвоноподібною гардою, в деяких ранніх роботах помилково фігурував як середньолатенський, хоча був знайдений в одному комплексі з пізньоевстрійським дзеркалом (Шульц 1953, с. 31—32). Його датування періодом LT D1 сумнівів не викликає (див.: Казакевич 2009, с. 21—22).

Значний інтерес становить контекст знахідки другого пізньолатенського меча з мавзолею Неаполя. Він походить з кам'яної гробниці, яка, ймовірно, належала царю Скілуру і містила значну кількість різноманітної зброї. Меч знаходився в ногах покійного разом із кількома наконечниками довгих списів та іншими предметами (Зайцев 2003, с. 55, рис. 79, 1). Той факт, що перед вміщенням до могили меч був навмисно розламаний навпіл, не може не викликати асоціацій з добре відомим у латенській та латенізованих (особливо у пшеворській) культурах звичаєм ритуального псування зброї,

призначеної для поховання. Щоправда, у похованнях латенізованих культур мечі, як правило, знаходять ретельно зігнутими. Але така процедура потребувала часу й певних навичок ковальського ремесла, тоді як поховання в кам'яній гробниці за багатьма ознаками було здійснене поспіхом. Слід зазначити, що звичай класти до могил воїнів, особливо високого соціального статусу, два та більше комплекти зброї, також добре засвідчений у культурах латенського кола (див.: Czarneska 2007). З огляду на це, можна припустити, що зразки озброєння латенських типів потрапили до Неаполя Скіфського разом із кельтськими або германськими найманцями, які, ймовірно, служили скіфській царській династії в період Мітридатових війн і могли привнести певні традиції зі своєї батьківщини до місцевого поховального обряду.

Певний схожий шлях проникнення у Нижнє Подніпров'я можна було б запропонувати й для меча з Вищетарасівки. Однак останній щонайменше на сто років молодший за зразки з неапольського мавзолею. Синхронне йому у Північному Причорномор'ї лише зображення меча на мідній монеті боспорського царя Левкона II, який правив десь між 225 та 215 рр. до н. е. Враховуючи, що на реверсі монети виکارбоване зображення цілком типового овального щита-фірея, М.Ю. Трейстер свого часу висловив припущення, що зображення на аверсі відтворює кельтський антеноподібний меч і знаходить аналогії на монетах кельтського карбування (Treister 1993, p. 790). Загалом, зображення на монеті Левкона II недостатньо чітке, що й спричинило жорстку критику цієї гіпотези (Фролова 1999, с. 313—315). Слід однак зазначити, що візуально воно дійсно нагадує відомі в античному мистецтві зображення кельтських

антеноподібних мечів (див., напр.: Bienkowski 1927, fig. 112a). Тому зовсім відкидати припущення М.Ю. Трейстера не варто, монета Левкона II дійсно може віддзеркалювати якісь військово-політичні події за участю кельтів у Північному Причорномор'ї у другій половині III ст. до н. е., але які саме — невідомо.

Таким чином, критичний аналіз наявної інформації про вищетарасівський комплекс не дозволяє атрибутувати його як скіфський або пізньоскіфський. З іншого боку, виявлення середньолатенського меча, уламків фібули та наконечника довгого списа в складі одного комплексу є, безперечно, одним із проявів процесу проникнення у Нижнє Подніпров'я певного латенізованого населення, яке долучилося до творення пізньоскіфської культури. Слід взяти до уваги також і той факт, що у власне латенізованих культурах знахідки мечів середньолатенської схеми велика рідкість. В ареалі поєнешти-лукашівської культури, носіїв якої найбільше можна було б «підозрювати» в причетності до вищетарасівських знахідок, виявлений один такий меч. Як відомо, в цій культурі суцільно панував обряд кремації без супроводу зброї (Каспарова, Максимов 1993, с. 89). З огляду на це, вищетарасівські знахідки слід розглядати в контексті інших аналогічних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я та пов'язувати їхню появу з проникненням у Нижнє Подніпров'я певних кельтизованих воїнських груп зі східнобалканського ареалу, найпевніше, в другій половині III ст. до н. е.

Дослідження виконане за фінансової підтримки Американської ради наукових товариств (ACLS). Автор висловлює подяку Р.М. Рейді за деякі матеріали, надані для підготовки статті, а також Р.В. Терпиловському та Ю. Емілову за цінні консультації.

Бідзіля В. Історія культури Закарпаття на рубежі н. е. — К., 1971.

Бодянский А.В. Скифское погребение с латенским мечом в Среднем Поднепровье // СА. — 1962. — № 1. — С. 273—275.

Вязьмитина М.И. Золотобалковский могильник. — К., 1972.

Еременко В.Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III—I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе. — СПб., 1997.

Зайцев Ю.П. Неаполь Скифский (II в. до н. э. — III в. н. э.). — Симферополь, 2003.

Казакевич Г.М. Про етруссько-італійські та кельтські шоломи у Північному Причорномор'ї // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 19—25.

Каспарова К.В., Максимов Е.В. Вещевой инвентарь. Культура Поянешти-Лукашевка // Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э. — М., 1993. — С. 88—90.

Козак Д.Н. Венеди. — К., 2008.

Мелюкова А.И. Вооружение скифов — М., 1964 (САИ. — Вып. Д 1—4).

Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. — М., 1974.

- Терпиловський Р.В., Білинська Л.І. Тілоспалення знатного воїна рубежу ер на Сеймі // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 81—88.
- Фролова Н.А. Об изображении щита и меча на одном типе монет боспорского царя Левкона II (вторая половина III в. до н. э.) // Проблемы истории, филологии, культуры. — М., 1999. — VII. — С. 310—325.
- Шапошникова О.Г., Бодянский О.В., Щепинский А.О. Звіт про роботу Дніпровського загону Дніпровської експедиції за 1957 р. // НА ІА НІНУ. — 1957/106.
- Шульц П. Мавзолей Неаполя Скифского. — М., 1953.
- Bienkowski P. Les Celtes dans les arts mineurs Greco-Romaine. — Cracovie, 1927.
- Czarnecka K. Brothers-in-Arms? Graves from the Pre-Roman Period Furnished with Double Set of Weaponry // Archaeologia Baltica. — 2007. — 8. — P. 47—56.
- Emilov J. The La Tène finds and the indigenous communities in Thrace. Interrelations during the Hellenistic period // Studia Hercinia. — 2007. — № 11. — P. 57—75.
- Emilov J. Ancient Texts on Galatian Royal Residence of Tylis and the Context of La Tène Finds in Southern Thrace // In Search of Celtic Tylis in Thrace (III C BC) — Sofia, 2010. — P. 67—87.
- Knežević-Jovanović M. Keltsko oružje iz razorenih ratničkih grobova sa teritorije Srema i Bačke // Opuscula archaeologica. — 2003. — 27. — P. 289—309.
- Kotigorsko V. Mala Kopanya. — Satu Mare, 2009.
- Oakeshott E. Records of the medieval sword. — Woodbridge, 2007.
- Pleiner R. The Celtic Sword. — Oxford, 1993.
- Rapin A. L'armement Celtique en Europe: chronologie de son evolution Technologique du Ve au Ier s. av. J.-C. // Gladius. — 1999. — XIX. — P. 33—67.
- Sîrbu V., Arsenescu M. Dacian settlements and necropolises in Southwestern Romania (2nd c. B.C. — 1st c. A.D.) // Acta terrae septemcastrensis. — 2006. — 1. — P. 163—186.
- Theodossiev N. Celtic settlement in north-western Thrace during the late fourth and third centuries BC: Some historical and archaeological notes // Celts on the margin. — Krakow, 2005. — P. 85—92.
- Treister M. The Celts in the North Pontic Area: a Reassessment // Antiquity. — 1993. — Vol. 67. — № 257. — P. 789—804.
- Woźniak Z. Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej. — Wrocław, 1974.

Надійшла 23.11.2010

Г.М. Казакевич

КЕЛЬТСКИЙ МЕЧ ИЗ РАСКОПОК А.В. БОДЯНСКОГО

Рассматриваются находки мечей латенских типов на территории Украины, в частности, степной Скифии и Таврики. Особое внимание уделено комплексу с кельтским мечом из Вышетарасовки. Утраченный ныне меч, по имеющимся фотографиям и рисункам, может быть датирован периодом LT C, а, точнее, последними десятилетиями III в. до н. э. Он уникален для Северного Причерноморья, так как другие находки мечей латенских типов датируются значительно более поздним периодом. Видимо, появление среднелатенского меча в Нижнем Поднепровье может быть связано с проникновением сюда кельтизированных воинских групп из восточнобалканского региона.

Н.М. Kazakevych

CELTIC SWORD FROM THE EXCAVATIONS BY O.V. BODYANSKYI

Finds of swords of La Tène type on the territory of Ukraine, particularly of Scythia and Taurica, are considered in the paper. Special attention is paid to the complex with a Celtic sword from Vyshchetarasivka. The sword lost to date can be dated by pictures and drawings to the period LT C, and more precisely to the last decades of the 3rd c. BC. It is unique for the north coast of the Black Sea because other finds of La Tène type sword are dated to considerably later period. Perhaps, appearance of the Middle La Tène period sword in the Dnipro River lower region can be related with the penetration of Celticized military groups from the Eastern Balkan region.

СКІФСЬКИЙ КУРГАН З ПОХОВАННЯМ КОНЯ НА ХЕРСОНЩИНІ

Вводяться до наукового обігу матеріали кургану V ст. до н. е. біля с. Мала Лепетиха на Лівобережжі Нижнього Дніпра з похованням скіфа в супроводі верхового коня.

Ключові слова: степи Північного Причорномор'я, курган, скіфи, кіннота.

Скіфи закарбувалися у пам'яті своїх сучасників насамперед як войовничі вершники. Їхня поява у Північному Причорномор'ї ознаменувала суттєві зміни в матеріальній культурі місцевих племен. Це ілюструють, зокрема, поява нового набору обладунку коня та поширення супровідних поховань верхового коня. Цікаво, що більшість курганів степового регіону Північного Причорномор'я — основної території перебування власне номадів — містить переважно кінські поховання пізньоскіфської доби. Значна ж частина таких могил VII—V ст. до н. е. локалізується на Північному Кавказі та в Лісостеповому Подніпров'ї. Через це кожний такий комплекс, відкритий у Степу, привертає особливу увагу вчених. Один з таких — курган 8 біля с. Мала Лепетиха Великолепетихського р-ну Херсонської обл., що на Лівобережжі Нижнього Дніпра, — був досліджений у 1992 р. Краснознам'янською експедицією Інституту археології АН України під керівництвом Г.Л. Євдокимова¹. Вказаний пункт добре відомий скіфологам завдяки дореволюційним дослідженням М.І. Веселовського 1915—1916 рр. (ОАК 1918, с. 136—140; Латышев 1926).

Курган 8 розташовувався на землях колгоспів ім. Кірова та «Росія», на схід—північний схід від с. Мала Лепетиха. Він був крайнім північно-східним у групі з трьох насипів, що простягалися смугою справа від дороги на Верхній Рогачик. У ньому виявлено пограбоване поховання вершника у супроводі загнужданого коня в окремій могилі.

Округлий у плані насип (рис. 1; 2) не розорювався, мав висоту 2,8 м і діаметр 45,0 м, вершина була підрівняна при зведенні святилища по-

ловецького часу. Курган був оточений подвійною кам'яною кріпідною та кільцевим ровом. Його основу складав насип з дернових шматків заввишки 2,6 м і діаметром 18,0 м. Це ядро було зміцнене кам'яною клиноподібною в перетині «внутрішньою» кріпідною діаметром 24,0 м, завширшки 5,0 м, висота 2,0 м. У східній її частині виявлені предмети кінського спорядження, очевидно, рештки заупокійних дарів. «Зовнішня» кріпідна мала діаметр до 36,0 м.

Кільцевий рів діаметром 36,0 м, завширшки 2,0 м та завглибшки до 1,3 м мав перемички на сході та заході завширшки до 1,5 м. В його заповненні в районі перемичок зафіксовані рештки тризни у вигляді кісток тварин і фрагментів амфор. Діаметр поверхні, обмеженої ровом, що, вірогідно, відповідає початковому розміру насипу 33,0—34,0 м. В центрі підкурганного простору знаходилися могила та супровідне кінське поховання.

Згадана знахідка деталей вузди зі східного сегменту кріпиди включала п'ять бронзових псаліїв (1), пряжку (2) та фрагменти залізних виробів (3).

1. Два бронзові прямі дводірчасті псалії з 8-подібним розширенням у центрі (рис. 3, 6; 4, 2, 4) мали довжину по 14,0 см. Судячи зі схожих форм та пропорцій, вони, вірогідно, являли собою частини одного вуздечного комплексу. Інший прямий псалій був подібної форми та довжини, але з вузочкою середньою частиною (рис. 3, 4; 4, 3). В цілому вказаний тип псаліїв, що датується V—IV ст. до н. е., відомий у всіх великих регіонах Європейської Скіфії (Могилов 2008, с. 33). Однак найближчі аналогії зі степового регіону — Первомайська I, курган 4, поховання 1 (Євдокимов, Фридман 1991, рис. 3, 2), Танкове, курган 15, поховання 2 (Щепинский, Черепанова 1969, рис. 91, 9, 11), Підгороднє Х, курган 1 (Ковалева, Мухопад 1979, рис. 2, 11) — відносяться саме до V ст. до н. е.

Два бронзові Г-подібні дводірчасті псалії з 8-подібним розширенням у центрі (рис. 3, 3; 4, 1, 5) були дещо коротші — 13,0 см. Один кі-

¹ У складі експедиції працювали: Г.Л. Євдокимов — начальник експедиції, Н.М. Купрій (Данилко) та М.О. Ричков — начальники загонів, О.Г. Поруцький та С.А. Желтоногов — художники; студенти ВНЗ Києва, Херсона та Одеси.

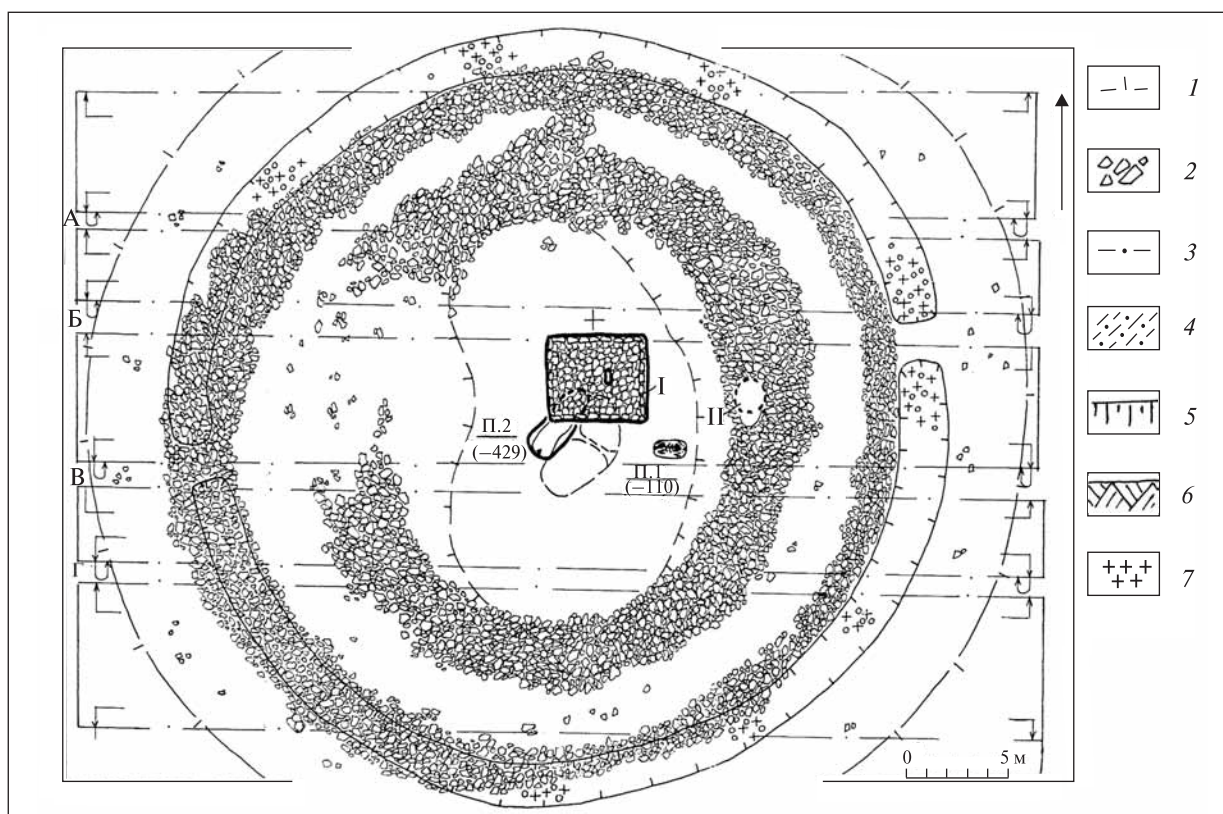

Рис. 1. Мала Лепетиха. Курган 8, план: I — половецьке святилище; II — скупчення предметів спорядження коня в кrepidі; III — поховання; А—Г — бровки (А — північна, Б — центральна, В — перша південна, Г — друга південна). Умовні позначки: 1 — межі насипу кургану, 2 — камені, 3 — межі бровки, 4 — материковий викид, 5 — похований чорнозем, 6 — материковий суглинок, 7 — кістки

нець розплющений та зігнутий під прямим кутом, інший, округлий у перетині, розширюється до основи. В центрі, де його охоплювала зовнішня петля вудил, помітні сліди стертості. Характер останньої дозволяє констатувати, що псалії були розташовані зігнутими кінцями вбік від морди коня. Аналогії вказаним предметам з Середнього Подніпров'я — кургани 400 й 401 біля Журовки в Потясминні (Петренко 1967, табл. 26, 18, 20) і 13 Перещепинського могильника в Більську в Поворсклі (Мурзин и др. 1999, рис. 10, 2) — дозволяють упевнено датувати їх V ст. до н. е.

2. Бронзова пряжка у вигляді кільця діаметром 6,0—7,0 см, перетин стінки 1,0 см (рис. 3, 5; 4, 6). Подібний тип пряжок один з найчисленніших серед таких знахідок, що побував тривалий час: від келермеської доби до кінця скіфського періоду (Могилов 2008, с. 63—64).

3. Частина залізного кільця діаметром 3,0 см (рис. 3, 7). Залізні округлі пряжки так само були одними з найпоширеніших із вказаних виробів і побували теж довго: середина VII—IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 62).

Ще один фрагмент, вірогідно, походить від залізного дводірчастого псалія з прямим кін-

цем (рис. 3, 8). Такий різновид псаліїв часто трапляється в курганах Степу та Лісостепу Північного Причорномор'я, на Північному Кавказі в середньо- та пізньоскіфський часи (Могилов 2008, с. 39).

Загалом комплекс вузди в кrepidі слід відносити до V ст. до н. е.

Поховання 1 (кінське) розташовувалося на схід від центральної могили (рис. 5, 1). Прямокутна в плані яма $1,70 \times 0,65$ м орієнтована по лінії захід—схід. Глибина 1,1 м. Кістяк коня лежав на животі з підігнутими ногами головою на захід — до центральної могили. На черепі зафіксовані деталі вуздечки (1, 2).

1. Бронзовий нашічник у вигляді стилізованого зображення задніх ніг тварини родини котячих мав розміри $8,0 \times 3,5$ см. На звороті — поперечна петля для ремня (рис. 3, 2; 4, 7). Декілька схожих блях відомі зі степової зони Північного Причорномор'я: Первوماївка I, курган 4, поховання 1 (Евдокимов, Фридман 1991, рис. 3, 3), Танкове, курган 15, поховання 2 (Щепинский, Черепанова 1969, рис. 91, 12), а також Тузлинський некрополь (Scythian Art 1999, pl. 277) і фонди Національного музею історії України (Могилов, Діденко 2006, рис. 1,

3, 4). Ясніше зрозуміти переданий на цих виробках образ дають змогу менше стилізовані бляхи, знайдені в кургані 66 біля Бобринці (Бобринський 1901, фиг. 68), околицях Керчі (Марченко 1962, рис. 18, 6). За найближчими аналогіями, предмети можна датувати V ст. до н. е.

2. Бронзовий дзьобоподібний нахрапник (рис. 3, 1; 4, 8) завдовжки 6,5 см і заввишки 3,0 см. Не виключено, що поперечний отвір в основі для ремня водночас символізував і око. Загальний образ тоді можна було б трактувати як голову хижого птаха. В цілому в пам'ятках V—IV ст. до н. е. нахрапники з головою хижого птаха численно значно переважають дзьобоподібні (Могилов 2008, с. 89—90).

Отже, кінське поховання, як і вузду з кріпиди, в синхронності яких немає підстав сумніватися, слід датувати V ст. до н. е.

Поховання 2 (рис. 5, 2) знаходилося в центрі кургану. Материковий викид з могили лежав овальним сукупченням 18,0 × 12,0 м. Прямокутна в плані вхідна яма 2,7 × 1,6 м була орієнтована за лінією північний схід—південний захід. На глибині 3,25 м вздовж західної стіни зафіксована сходинка завширшки 0,3 м. Ниж-

че неї дно ями похило спускалося до входу в підбій, розташований під південно-східною стіною. Перед входом знаходилася ще одна сходинка завширшки 0,6 м і заввишки 0,2 м. Овальний у плані підбій, 5,2 × 2,2 м, викопаний паралельно вхідній ямі, складався з двох відділень, розмежованих підвищенням заввишки 0,15 м і завширшки 0,20 м. Північно-східний відділ овальний у плані, 2,0 × 2,4 м. Висота 1,2 м, дно на глибині 4,2 м. В північно-західній та східній частинах виявлені дві ями-схованки. Південно-західний відділ прямокутний у плані, 3,1 × 2,4 м за висоти 1,6 м. Дно на 0,1 м нижче за дно першого відділу. Поховання було пограбоване через вхідну яму ще до побудови половецького святилища, що перекривало її. В поховальній камері виявлено лише фрагменти залізного панциря.

Курган 8 являє собою одночасний комплекс, в якому похований воїн супроводжувався захороненням коня та додатковим уміщенням вузди в насип. Це ще одна з небагатьох пам'яток середньоскіфського часу, виявлених у степу Північного Причорномор'я. Як відомо, абсолютна більшість поховань звідси відносять-

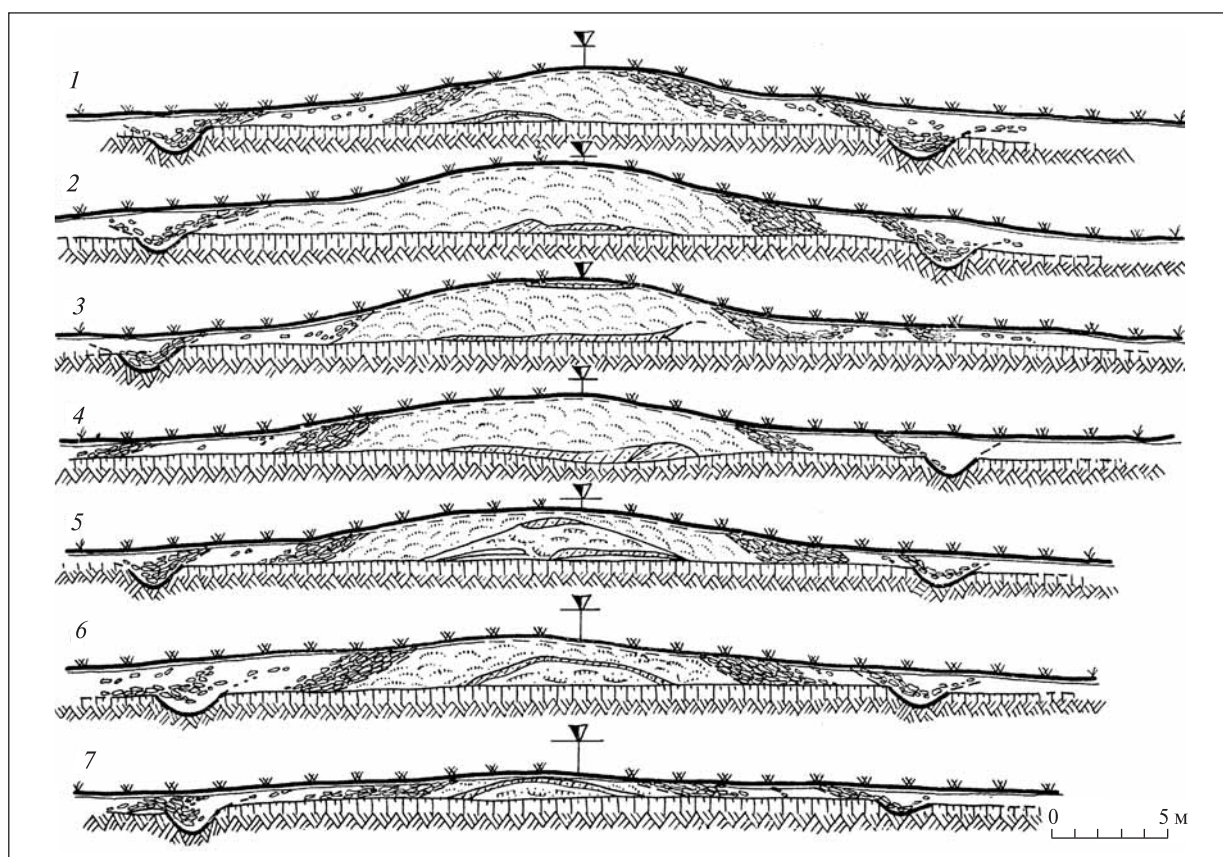

Рис. 2. Мала Лепетиха. Курган 8, профілі бровок: 1 — південний бік північної бровки; 2 — північний бік центральної бровки; 3 — південний бік центральної бровки; 4 — північний бік першої південної бровки; 5 — південний бік першої південної бровки; 6 — північний бік другої південної бровки; 7 — південний бік другої південної бровки

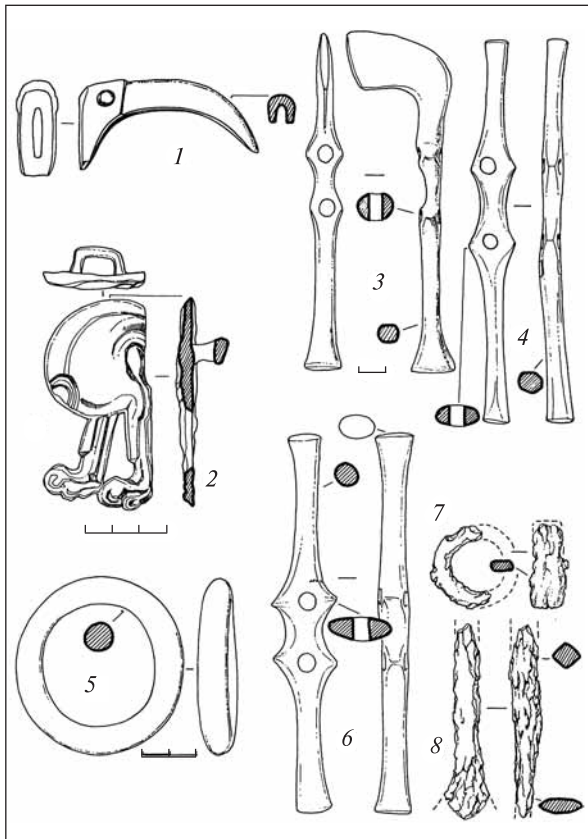

Рис. 3. Мала Лепетиха. Деталі спорядження коня з кургану 8: 1, 2 — поховання 1; 3—8 — скупчення в крєпіді (1—6 — бронза; 7, 8 — залізо)

ся до IV ст. до н. е., могили ж VII—V ст. до н. е. порівняно нечисленні (Черненко и др. 1986, с. 345). За класифікацією В.С. Ольховського, катакомба з цього кургану відноситься до типу I, варіант 1. За даними вченого, катакомби у скіфів з'явилися не пізніше першої половини VI ст. до н. е., і для VI—V ст. до н. е. перший

тип відзначений як єдиний (Ольховский 1977, с. 109, 124, рис. 2; 1991, с. 27, 34, 35). На відміну від більшості таких поховань, впуштених у кургани доби бронзи, подане тут основне.

Курган цікавий і наявністю супровідного кінського поховання. Загнуздана тварина покладена головою до камери господаря, який у будь-який момент міг би скористатися вірним слугою. Не обмежившись цим, співплемінники поклали декілька вуздечних наборів серед каменів крєпиди. Вони, очевидно, призначалися на випадок, коли небіжчику в потойбічному світі вдалося б заволодіти незагнузданими кінськими (виловити з диких табунів чи захопити зі свійських). Спорядження в таких ситуаціях було би вже наготові.

Як відомо, І.В. Яценко, розглянувши степові комплекси ранньоскіфського та середньоскіфського часів, констатувала відсутність на той час кінських поховань в окремих могилах (Яценко 1959, с. 71). Не погодився з нею В.Ю. Мурзін, що навів низку таких захоронень (Мурзін 1982, с. 54; 1984 с. 55). Дійсно, окремі кінські поховання відомі для того часу. Окрім названих В.Ю. Мурзіним комплексів з I Завадської та IV Іспанової могил (Мозолевский 1980, с. 89—96, 144, 145), курганів еллінізованої знаті в Німфеї (Силантьєва 1959, с. 71, 83, 86, 87) та V Ак-Бурунського (Яковенко 1974, с. 62), слід вказати курган 13 біля Великої Знам'янки, де тулуб коня знизу підтримувався дерев'яним кілком, що перегукується з описом Геродота (Болтрик, Фиалко 2005, с. 21); Близнюк 2, в якому виявлено три окремі кінські могили (Ромашко, Скорый 2009, рис. 6; 8); кургани 11 неподалік Якимівки (Болтрик, Фиалко 2010, с. 111—113, рис. 2; 9А) та 1

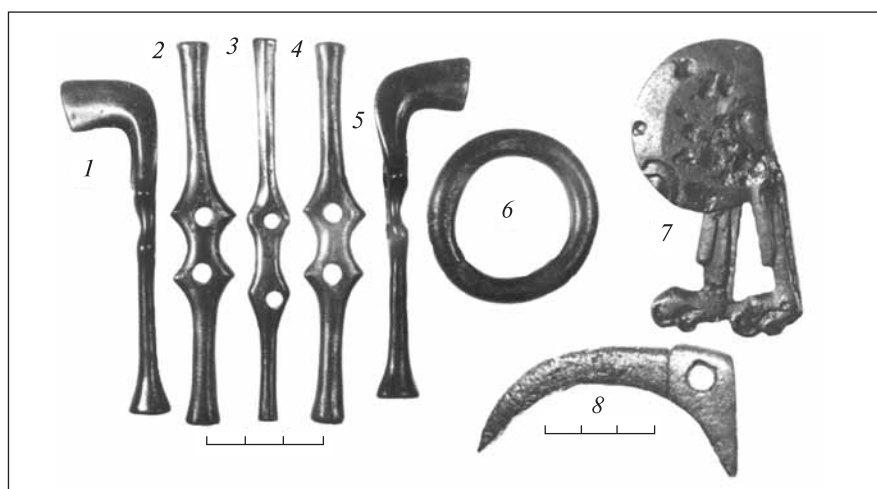

Рис. 4. Мала Лепетиха. Бронзові предмети спорядження коня з кургану 8: 1—6 — скупчення в крєпіді; 7, 8 — поховання 1

у Червоному Яру (Гудкова 1978, с. 188—189). Сюди ж варто додати окреме кінське поховання В 15 з некрополя Німфея (Соколова, Павличенко, Каспаров 1999, с. 332—337). До V ст. до н. е. деякі дослідники відносять і кінську могилу (поховання 13) у кургані 1 поблизу Арциза, яку пов'язують з похованням скіфського воїна (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 51—55). Однак варто зауважити, що вузdechні предмети з цього комплексу мають аналогії не лише в середньоскіфських матеріалах, а й серед деталей обладунку коня IV ст. до н. е.

У середньоскіфську добу в Степовому Причорномор'ї коня ховали і в одній з небіжчиком могили: кургани 9 у Никольському (Агульников, Сава 2004, с. 96—100), 11 групи Підгороднє V (Ковалева, Мухопад 1979, с. 112), 15, поховання 2 по-

близь Танкового (Щепинский, Черепанова 1969, с. 231—232), неподалік Медерова — на межі з Лісостепом (Бокий 1974, с. 264). Нещодавно до таких зараховано й курган 29 на Гаймановому полі (Соколова, Павличенко, Каспаров 1995, с. 338), раніше розглянутий В.А. Ільїнською серед інших пам'яток IV ст. до н. е. (Ильинская 1973, с. 53—55). Наконечники стріл із вказаного комплексу (Тереножкин, Ильинская, Мозолевский 1977, с. 186—190) звичні для IV ст. до н. е., хоча трапляються і наприкінці V ст. до н. е. Бронзові та залізні кільця відомі протягом усього скіфського часу. Бронзові бляхи у вигляді стилізованої лапи хижака родини котячих характерні для другої половини (вірогідно, ближче до кінця) V—IV ст. до н. е. Серединою V—IV ст. до н. е. датуються нахрапники з головою хижого птаха. Зрізанокопич-

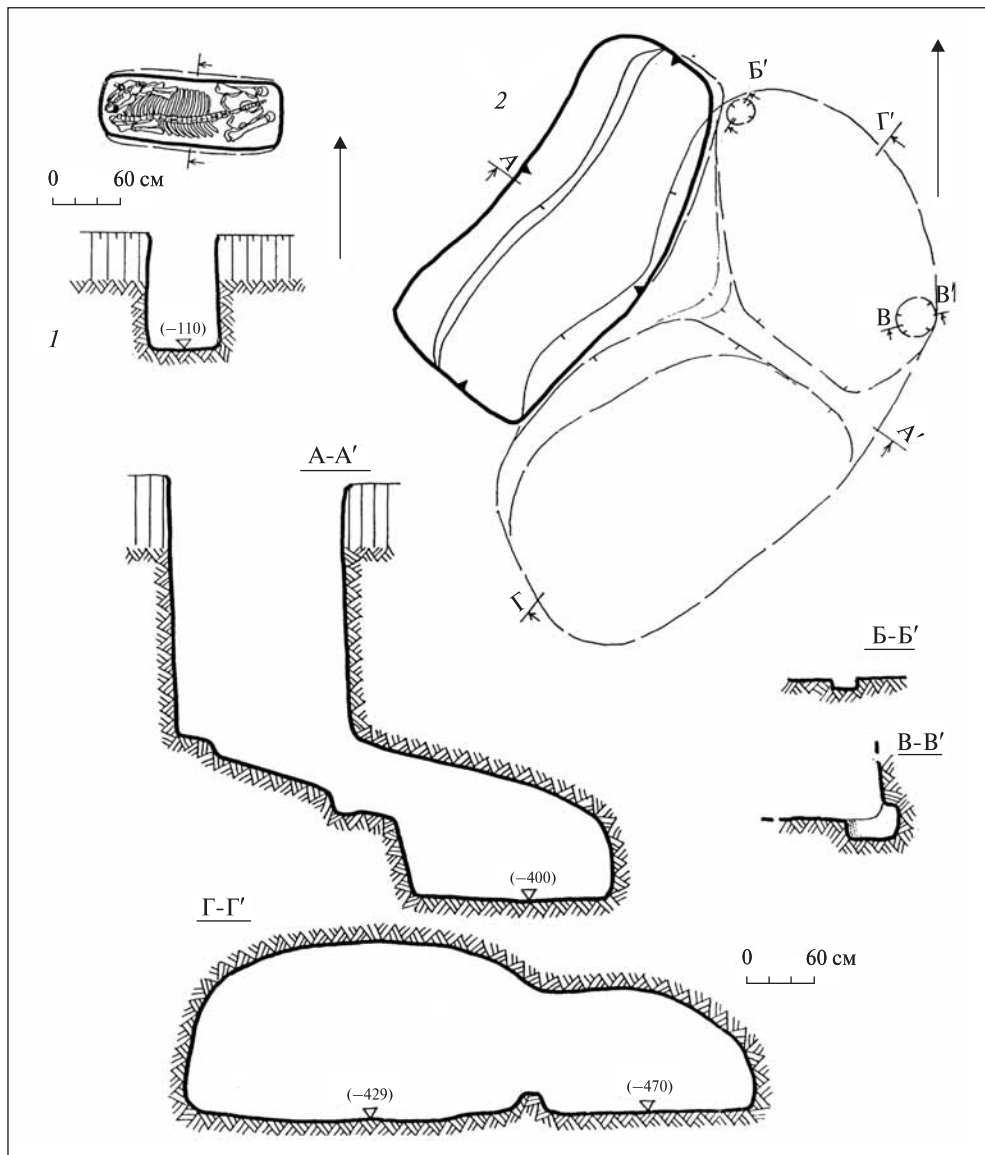

Рис. 5. Мала Лепетиха. Курган 8: 1 — поховання 1; 2 — поховання 2

ні ворварки широкі пропорції з'являються в середньоскіфський, а найбільше поширюються в пізньоскіфський час. А ось підвіски у вигляді замочків дійсно найбільше характерні саме для середньоскіфської доби (Могилов 2008, с. 53, 62—64, 76, 77, 89, 90). Таким чином, схоже, що цей курган є порубіжною пам'яткою кінця середньоскіфської — початку пізньоскіфської доби.

Привертає увагу й вузька щілиноподібна форма кінської ями в кургані 8 біля Малої Лепетихи. Складається враження, що часом тварин ледве втискували туди. Такий тип кінських могил найчисленніший у степових комплексах (Болтрик, Фіалко 2005, с. 19—20). Серед пам'яток V ст. до н. е. цього регіону таку форму мали могили у Великознам'янському, 11-у Якимівському курганах, у IV Іспановій та одна з двох у I Завадській Могилах. Широко відомі вони й у IV ст. до н. е., приміром в Страшній Могилі (Тереножкин і др. 1973, с. 136), Соболевій Могилі (Мозолевський, Полин 2005, рис. 106), курганах 6 неподалік Дніпрорудного та 2 у Великій Білозерці (Кузнецова, Кузнецов 2005, с. 318, 331, рис. 3; 5) та ін.

Знаковим є й розташування коня головою в бік могили господаря. Це звичне явище для пам'яток півдня України простежене в згаданих середньоскіфських комплексах із Близнюка 2, Якимівки, Червоного Яру, I Завадської Могили. Кістяк коня в IV Іспановій Могилі порушений, але довгою віссю могила орієнтована так, що тварина могла лежати головою до усипальниці господаря. Ще численнішими такі комплекси стають у IV ст. до н. е. Окрім згаданих Дніпроруднівського та Великобілозерського курганів, Страшної та Соболевої Могили, слід назвати кургани Перший Лемешів (ОАК 1914, рис. 3), 10 поряд із Чкаловим (Нечитайло, Бунятян 1984, с. 18, рис. 7, 10), Водяну Могили (Мозолевський, Полин 2005, рис. 4; 16), IV/2 могильника Беш-Оба (Колтухов 2007, с. 318, рис. 3), Восьмий П'ятибратній (Шилов 1961, с. 161, рис. 2, 3), 4 в уроч. Носаки поблизу Балок (Бидзиля і др. 1977, с. 95—100, рис. 4; 14) та ін. Все було зроблено так, щоб і в поховальному ритуалі зафіксувати міцний зв'язок коня та вершника, які, щоб вижити в бою, мали бути єдиним цілим.

Агульников С., Сава Е. Исследования курганов на Левобережье Днестра. — Кишинэу, 2004.

Алексеева И. Л., Охотников С. Б., Редина Е. Ф. Скифское погребение у г. Арциз // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.). — Тирасполь, 1997. — С. 48—55.

Бидзиля В. И., Болтрик Ю. В., Мозолевский Б. Н., Савовский И. П. Курганный могильник в урочище Носаки // Курганные могильники Рясные Могили и Носаки. — К., 1977. — С. 61—158.

Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1901. — Т. III.

Бокий Н. М. Скифский курган у с. Медерова // СА. — 1974. — № 4. — С. 262—271.

Болтрик Ю. В., Фіалко Е. Е. Роль коня в погребальной традиции скифов // Актуальные проблемы археологии, истории и культуры. Сб. науч. трудов к юбилею профессора Т. Н. Троицкой. — Новосибирск, 2005. — Т. 2. — С. 13—36.

Болтрик Ю. В., Фіалко Е. Е. Скифский курган с ранней уздой из Северо-Западного Причерноморья // Боспорские исследования. — 2010. — XXIII. — С. 104—122.

Гудкова А. В. Раскопки курганов у с. Червоный Яр на Нижнем Подунавье // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — К., 1978. — С. 182—193.

Евдокимов Г. Л., Фридман М. И. Курганы скифского времени у с. Первомаевка на Херсонщине // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 72—97.

Ильинская В. А. Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности. — К., 1973. — С. 42—63.

Ковалева И. Ф., Мухомад С. Е. Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья // Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1979. — 3. — С. 111—123.

Колтухов С. Г. Основное погребение кургана Беш-Оба IV/2 // Древняя Таврика. — Симферополь, 2007. — С. 193—206.

Кузнецова Т. М., Кузнецов С. В. Курганы скифского времени у пос. Днепрорудный и Большая Белозерка (краткий очерк) // Древности Евразии от средней бронзы до средневековья. — М., 2005. — С. 317—332.

Латышев В. В. Раскопки Н. И. Веселовского в 1916 и 1917 гг. // СГАИМК. — 1926. — 1. — С. 199—206.

Марченко И. Д. Литейная форма конца VI в. до н. э. из Пантикапея // КСИА АН СССР. — 1962. — 89. — С. 51—53.

Могилов О. Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008.

Могилов О. Д., Діденко С. В. Деякі предмети вузди V ст. до н. е. з зібрань Національного музею історії України // Музейні читання. Мат.-ли наук. конф. «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». — К., 2006. — С. 82—83.

Мозолевський Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 70—155.

Мозолевський Б. Н., Полин С. В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могили). — К., 2005.

- Мурзин В.Ю. Погребальный обряд степных скифов в VII—V вв. до н. э. // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 47—64.
- Мурзин В.Ю. Скифская архайка Северного Причерноморья. — К., 1984.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. — К., 1999.
- Нечитайло А.Л., Бунятян Е.П. Курганная группа близ с. Чкалово // Курганы степного Крыма. — К., 1984. — С. 6—40. ОАК за 1911 г. — Петроград, 1914.
- ОАК за 1913—1915 гг. — Петроград, 1918.
- Ольховский В.С. Скифские катакомбы в Северном Причерноморье // СА. — 1977. — № 4. — С. 108—128.
- Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991.
- Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — М., 1967 (САИ. — Вып. Д 1—4).
- Ромашко В.А., Скорый С.А. Близнач-2: скифский аристократический курган в Днепровском Правобережном Надпорожье. — Дніпропетровськ, 2009.
- Силантьева Л.Ф. Некрополь Нимфея // МИА. — 1959. — 69. — С. 5—107.
- Соколова О.Ю., Павличенко Н.А., Каспаров А.К. Новые находки на территории Нимфейского некрополя // Hyperboreus. — 1999. — 5. — С. 326—339.
- Тереножский А.И., Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н. Скифский могильник Гайманово Поле (раскопки 1968 г.) // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 152—199.
- Тереножский А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — К., 1973. — С. 113—186.
- Черненко Е.В., Бессонова С.С., Болтрик Ю.В., Полин С.В., Скорый С.А., Бокий Н.М., Гребенников Ю.С. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. — К., 1986.
- Шилов В.П. Раскопки Елизаветовского могильника в 1959 г. // СА. — 1961. — № 1. — С. 150—168.
- Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Северное Присивашье в V—I тысячелетиях до нашей эры. — Симферополь, 1969.
- Яковенко Е.В. Скифы Східного Криму в V—III ст. до н. е. — К., 1974.
- Яценко И.В. Скифия VII—V вв. до н. э. — М., 1959.
- Scythian Art. — Leningrad, 1999.

Надійшла 15.06.2010

Г.Л. Евдокимов, Н.М. Данилко, А.Д. Могилков

СКИФСКИЙ КУРГАН С ПОГРЕБЕНИЕМ КОНЯ НА ХЕРСОНЩИНЕ

Конь занимал важнейшее место в жизни скифов Северного Причерноморья, поэтому вполне объяснимы случаи его погребения вместе с хозяином. В степном регионе такие комплексы относятся в основном к IV в. до н. э., в то время, как более ранние могилы раннескифского и среднескифского времени расположены в основном на Северном Кавказе и в Днепровской Лесостепи. Поэтому каждое новое их открытие в Степной Скифии вызывает неизменный интерес ученых. Таким является курган 8 у с. Малая Лепетиха на Херсонщине, в Левобережье Нижнего Днепра, исследованный в 1992 г. Краснознаменской экспедицией Института археологии под руководством Г.Л. Евдокимова. Курган высотой 2,8 м и диаметром 45,0 м был окружен двойной крепидой и кольцевым рвом. Он содержал могилу скифа в сопровождении коня, а также дополнительно положенные в насыпи предметы узды. Центральное погребение воина в катакомбе было ограблено. Уцелели гробница взызданного коня в узкой яме на восток от центральной могилы, ориентированного головой к ней, а также комплекс узды в крепиде. Курган относится к V в. до н. э.

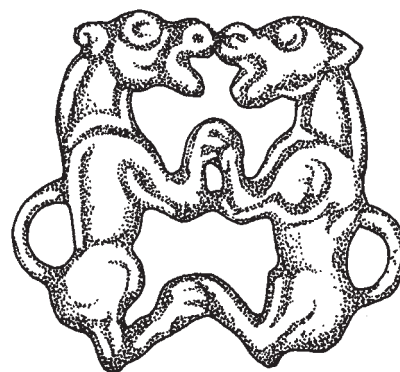
H.L. Yevdokymov, N.M. Danylo, O.D. Mohylov

SCYTHIAN BARROW WITH A HORSE BURIAL IN KHERSON REGION

The horse occupied the most important place in the life of the Scythians of the north coast of the Black Sea, therefore cases of its burial together with its owner are quite explainable. Such complexes in the steppe region belong mainly to the 4th c. BC, while the earlier graves of the Early and the Middle Scythian period are situated mainly in the North Caucasus and in the Dnipro River forest-steppe region. Therefore each new discovery of them in Steppe Scythia draws an unfailing interest of the scholars. Such is the barrow 8 near Mala Lepetykha village in Kherson region in the Dnipro River left bank lower region studied in 1992 by Krasnoznamyanska Expedition of the Institute of Archaeology headed by H.L. Yevdokymov. The barrow, 2,8 m high and 45,0 m in diameter was surrounded by a double revetment and a circular ditch. There was a grave of a Scythian with a horse, and also bridle elements additionally put in the mound. The central warrior's grave in the catacomb was robbed. The tomb of a harnessed horse in a narrow pit to the east from the central grave with its head to this grave survived, as well as a harness set in a revetment. The barrow is referred to the 5th c. BC.

Я.П. Гершкович

ПСЕВДОАРХЕОЛОГІЯ НА ПОСТРАДЯНСЬКИХ ПРОСТОРАХ: НЕУСВІДОМЛЕНА НЕБЕЗПЕКА

Розглядаються сучасні прояви псевдоархеології та традиційні засади її розвитку.

Ключові слова: псевдоархеологія, археологічні фальсифікати, історична міфотворчість.

Лженаука й псевдовчені непереборні, як таргани, та особливо активні напередодні й під час змін економічних, політичних, ідеологічних і, в цілому, світоглядних реалій. Не випадково по всьому пострадянському просторі їхнє поширення вже набуло рис справжньої агресії. Нині тут, втім, як уже давно по всьому світові, ширяє випущений із пляшки злий та підступний джин, який, змінюючи свої обличчя, завжди приносив і ще принесе чимало лиха — сон розуму породжує чудовиськ.

Чому джин опинився на волі?

Іншого й не варто було очікувати в умовах катастрофічного зниження престижу знань і відродження не тільки релігії, але й «триумфального шестя неоязичництва по просторах Євразії» (Шнирельман 2001, с. 130). Зник зовнішній, бюрократичний, регулятор у вигляді державної цензури, і цим скористалися й деякі вчені з дуже низьким порогом особистої моральної відповідальності. Ці «недоброякісні кар'єристи» (Волькенштейн 1975), граючи на наївній вірі людей у простоту здійснення відкриттів, не без особистого зиску налаштувалися на стрімкий ефект і піар через вигадані сенсації, прагнучи стати інтелектуальною та духовною елітою народу, а подекуди — й всього людства.

Найбільше впав престиж гуманітарних наук, раніше, в СРСР, висунених на передній край ідеологічної боротьби. Поразка в ній призвела до повалення колишніх соціологічних та історичних міфів. Їм на зміну мали прийти нові (Осипов 1998; Кэмпбелл 2002, с. 17), але в нинішньому «третинному» вигляді вони пере-

дають не просто уявлення про світ і походження всього сущого, а ставляться на службу політичним інтересам (Rassamakin 2002, s. 276). Рациональне осмислення історичної послідовності, без міфології й неминуче породжуваного нею націоналістичного містицизму (Попович 1998), відсунене на задній план. Цілком слушно все, що відбувається, назване «епідемією політизованих інтерпретацій далекого минулого» (Gadjiev, Kohl, Magomedov 2007, p. 119).

«Деміфологізація» відбулася швидко, але процес становлення нової міфології й створення нових систем ідеалів і цінностей триває та може виявитися нескінченним. Утворився провал, який почав стрімко заповнюватися спекуляціями на історичні теми. Саме тут археологічні джерела виявилися дуже затребувані й, воістину, стали цінуватися на вагу золота як матеріальні докази нових теорій, зокрема етно- і геополітичних. З'явилися різного роду меценати, суспільні й приватні фонди, партії, що матеріально заохочують дослідників, але найчастіше за умов підтвердження бажаних їм висновків. Протистояти змогли не всі (Гершкович 2005, с. 95—96), і в нових державах знайшлися археологи, а частіше — аматори, письменники, поети, політики, журналісти й інші шанувальники «метаісторичного жанру» (Шнирельман 2004) або жанру «фолк-історії», готові підтверджувати будь-що близьке серцю їхнім патронам. Загалом, як завжди, пропозиція була породжена попитом і чималим.

Археологи колишнього СРСР до навали псевдоархеології явно не готувалися, наївно розраховуючи якимось містичним чином уникнути її розвитку. Та ніяких шансів на це не було хоча б через те, що виникла вона тут, особливо її етноцентристський напрям, не на

© Я.П. ГЕРШКОВИЧ, 2011

порожньому місці. Навіть зараз, перед лицем вже наочного факту, частіше звертають увагу лише на найяскравіші приклади «відкриттів» або критикують окремих, хай навіть найтипівіших, їхніх авторів (Залізник 2002; Кореняко, Кузьминых 2007, с. 174—175; Отрошенко 2007). Це важливо та потрібно, але недостатньо, оскільки одна з дуже підступних рис псевдоархеології полягає в прозорості її кордонів, через що в ній діють не тільки шарлатани, в її тенета можуть вільно чи мимоволі потрапити, на перший погляд, цілком імпозантні вчені з певним досвідом і науковими здобутками¹. Головне — і про це не слід забувати, що псевдоархеологія, як і лженаука загалом, об'єктивно являє собою особливе глобальне соціальне явище, формування й функціонування якого має підлягати аналізу. Але поки, на жаль, проблему здебільше ігнорують або сором'язливо замовчують. Це обумовлене низкою обставин. У першу чергу, серед них слід назвати нерозробленість або неприйняття норм професійної етики (Кореняко 2004, с. 28; Михайленко 2009, с. 102—103). Очевидна також деяка зневага загальноархеологічною історіографією та незнання історії світової археології, чого в цьому випадку жодним чином не можуть замінити традиційна історіографія по окремих культурах, культурно-історичних спільнотях, періодах і, тим паче, інформаційні огляди результатів розкопок.

Колишні й нинішні пришестья джина

Витоки псевдоархеології сягають тих далеких часів, коли існувало уявлення про прадавні горщики, що виростають із землі (Raczkowski 1996, р. 190), коли для історичних реконструкцій використовували біблійні та міфологічні сюжети. Згадаймо, що в 16 ст. Горопій Бекан, фламандський філософ і філолог, доводив, що рай Священного Писання був у Голландії, а найдавнішою (кімеричною) була мова белгів та германців. Трохи пізніше, у 17 ст., французький чернець Войцех Демболенський

писав, що найдавніше в Європі — Королівство Польське, отже поляки — скіфи і можуть претендувати на спадщину синів Ноя, а заодно — й на світову. Цілком зрозуміло, що багато сучасних побудов у галузі етногенезу, які прикриваються патріотичною риторикою, різьблені таким судженням майже чотирьохсотрічної давнини. Усі без винятку маргінальні суспільні рухи й політичні радикали 19—20 ст., а зараз і нові, за висловом Є.М. Черниха, «маленькі фашисти» (Chernykh 1995, р. 147), використовували історію в боротьбі за владу та вплив усередині й поза своїми державами. Часто засліплені ідеями вдаваної історичної та/або расової переваги, вони не звертають увагу на те, що отримують продукцію «другої свіжості». Так сталося в Україні, де особливо спритні міфотворці зуміли отримати фінансову й моральну підтримку одночасно в середовищі і українських, і російських ультра-націоналістів (Залізник 2002, с. 94—96; Отрошенко 2007, с. 15).

Будемо об'єктивними — значна частина лжесенсацій народилась у нас: поселення-гіганти трипільської культури оголошені містами або протомістами (Відейко 2008, с. 21—22, 27), звичайні кургани — обсерваторіями, а природні кам'яні утворення з наскельними зображеннями або навіть без таких — прадавніми святилищами, архівами, бібліотеками або рукотворними мегалітичними спорудами (Кишишин 2001, с. 61, 558—562; Шилов 2002, с. 18—19, 64, 153 та ін.; Клочко 2007), що перевершують своєю давниною, монументальністю й досконалістю будівельної техніки Стоунхендж, Трою, єгипетські піраміди. З іншого боку, до цього безглуздя додається значна частка зазіхань неоязичників, і це призводить до появи справжньої гримучої суміші, що з часом здатна зруйнувати спокій будь-якого суспільства.

У 70-ті рр. минулого століття в Україні мало хто знав, а з тих, хто знав, ніхто не побачив небезпеки в тому, що суто археологічна трипільська проблематика потрапила до поля зору автора українського неоязичництва, Рідної Української Народної Віри, Льва Силенка, який виводив із трипільської культури шумерів, прадавніх українців, кімерійців і інших «оріан». Згодом, на початку 90-х рр., археологічні пам'ятки на зразок Кам'яної Могили в Приазов'ї стали центрами медитацій, місцем масового паломництва різного роду екстрасенсів та чаклунів. Щось подібне відбувалося також з пам'ятками поза межами України — з Аркаїмом на Південному Уралі, менгірами Ха-

¹ У Росії так сталося, приміром, з відомим археологом Г.Б. Здановичем (Кореняко, Кузьминых 2007, с. 175), а в Україні — з М.Ю. Відейком, одним з найактивніших дослідників трипільської культури. Останній часто, залежно від складу аудиторії або потенційних читачів (Отрошенко 2009, с. 77), змінює принципів визначення («поселення» на «міста», «культуру» на «цивілізацію» і навпаки), а нещодавно необачно (а втім, може, свідомо?) став одним із пропагандистів «луганських чудес», про що далі (Відейко 2005, с. 89, 91—94 та ін.; 2008, с. 68—69).

касії, дольменами Північного Кавказу. В усіх випадках впадає в очі копіювання того, що раніше вже було з іншими відомими археологічними пам'ятками Нового й Старого світу. Наприклад, Стоунхендж у Великобританії давно шанується місцевими неоязичниками, які вважають себе нащадками друїдів (Chippindale et al. 1990). Всюди це, на жаль, часто відбувається не без мовчазної згоди археологів, які забули про безпосередній вплив неоязичництва й окультизму на формування нацистської символіки (рун, свастики), засади расової політики Третього Рейху й, насамкінець, відому людожерську практику.

Незалежно від того, чи знають своїх попередників творці й шанувальники Арати й Оріани, «найдавнішого у світі слов'янського міста-обсерваторії» або просто «великої обсерваторії давнини» Аркаїму, тюркського походження християнства й тюркської основи шумерської мови і т. д., всі вони, як і раніше, в 16—17 ст., доводять зв'язки своїх народів з біблійними або добіблійними; боротьба за первородство, давність і винятковість не має кінця, а слово «цивілізація» поступово застосовують до всіх яскравих археологічних культур, в Україні — звичайно, до трипільської, що потрапила у сферу уваги прихильників, за Л.Л. Залізняка, «романтико-фантастичної трипільської версії походження українців» (Залізник 2005, с. 98). Однак останнє визначення не повне. Не слід забувати, що та ж нацистська археологія мала два корені: один — в доісторичній антропології, яка дуже швидко опинилася під впливом расової ідеології, другий — у націонал-романтизмі (так зв. «патріотичному антикваризмі»), який розвився із німецької філології та поступово перейшов від писемних джерел до археологічних.

Нині об'єктивно на всьому просторі колишнього СРСР склалася ситуація, вочевидь близька до Німеччини кінця 19 ст., коли після її об'єднання мало місце безпрецедентне зростання популярної та псевдонаукової літератури (Wiwjogra 1996, р. 170), вже тоді нерідко антисемітської та водночас неоязичницької, антихристиянської спрямованості (Шнирельман 2001, с. 139; Отрошенко 2007, с. 16—18). Згодом зусиллями професора Г. Коссіні археологія була визнана винятковою національною дисципліною, і хоча сам професор лише кілька років не дожив до «світлого нацистського майбутнього», він стояв біля витоків пропагандистської археології нацистської Німеччини. Під час обговорення Версальського мир-

ного договору 1919 року саме він указував, що Польща не може отримати вихід до моря, оскільки ці території належали германцям від залізного віку.

Використання археологічних даних на догоду поточній політиці продовжилося і після Другої світової війни. Коли польські археологи боролися з висновками Г. Коссіні, вони стверджували, що насправді спірні землі належали полякам ще від бронзового віку. В 40-і рр. свій «внесок» у боротьбу проти германського «етногенетичного розширення» зробили й радянські археологи, доводячи відсталість ранньогерманських племен і їхній негативний вплив на сусідні народи (Shnirelman 1995, р. 132; Chernykh 1995). Як на мене, весь цей дискурс мав явні риси псевдонауковості, оскільки проблема етнічної інтерпретації археологічних культур первісності ніколи остаточно не була та навряд чи коли-небудь буде розв'язана, особливо в частині їхнього співвіднесення з сучасними народами (Толочко 2005, с. 7—10). Утім, традиція простих вирішень етногенетичних і навіть геополітичних проблем² не вмерла, і це доводиться для Південно-Східної Азії, Близького Сходу (Silberman 1989), континентальної Європи й знову ж минулого Радянського Союзу (Jones 1997, р. 3—11; Gadjev, Kohl, Magomedov 2007). Усі сучасні етноцентричні та етнополітичні міфи спрямовані до минулого й майбутнього, але повністю ігнорують сьогодення (Шнирельман 2000, с. 15), а це рано чи пізно може обернутися регіональними й міжрегіональними конфліктами та війнами (Chernykh 1995, р. 142; Kohl, Tsetskhladze 1995, р. 149—150).

Чим джин живиться?

Завжди і скрізь в основі псевдоархеології лежить украй спрощене розуміння давніх культурно-історичних процесів і переконання, що археологічні дані легко «читати» і використовувати для реконструкцій. Нерідко поліваріантність тлумачення археологічних джерел надає широких можливостей для висунування найфантастичніших і найнеймовірніших «гіпотез» і «теорій». До сфери інтересів їхніх творців давно потрапили всі континенти, включно з Антарктидою, де ідеологи Третього Рейху шукали, як і на Тибеті, сліди Атлантиди.

² У Румунії за часів Н. Чаушеску згідно з «ною історичною концепцією» доводилися «історичні права» на всю територію, якою буцімто більше 2 тис. років тому володів цар Буребіста.

Подекуди псевдоархеологія має ознаки наукової школи. На відміну від справжньої, що має керівника і до якої входять переважно професіонали (Рапацевич 2005), у лженауковій єдиного згуртованого колективу немає. У її складі більше аматорів і просто дилетантів, відсутній лідер з якоюсь новою, унікальною і продуктивною дослідницькою програмою. Консолідація такої школи відбувається стихійно та незалежно від того, усвідомлено це її прихильниками чи ні; розвиток іде не по спіралі зі зростанням рівня знань, а по колу, коли використовувані факти можуть бути різними, але основні висновки в тому або іншому вигляді повторюються. Звідси — часті конфлікти всередині школи через ту просту причину, що поділити порівну шумерську або арійську спадщину неможливо³. На кожний праросійський Аркаїм знаходиться своя трипільська праукраїнська Арата.

Потужним системотворчим чинником псевдоархеологічної школи є прагнення вирішувати винятково глобальні культурологічні й історичні проблеми, снобістськи ігноруючи логіку наукової процедури, напрацьовані методи й рутинну обробку рядового археологічного матеріалу: мовляв, не царська це справа. Як і в природознавстві, в археології ступінь псевдонауковості може визначатися *«добутком двох співмножників: ступенем неуцтва й рівня претензій»* (Волькенштейн 1975).

Кожна лженаука позиціонує себе від так зв. «офіційної науки», де злісні, безталанні, заангажовані конкуренти не в змозі досягти «дійсне» знання та велич його творців. В археології першим тривожним симптомом, першим кроком по вивільненню джина, є безпідставне проголошення окремих археологічних пам'яток як таких, що мають світове або, в скромнішому варіанті, європейське значення. Трохи пізніше проявляється патологічне прагнення до писанини (Блейхер, Крук 1995), і в найгострішій та запущеній формі це призводить до створення грандіозних за задумом і еклектичних за суттю теорій, приміром, «нової теорії історії» Ю.О. Шилова, яка начебто *«знімає протиріччя між наукою-релігією-політикою, є альтернативою щодо марксистського 'історичного матеріалізму'»* (Шилов 2007). Нарешті Карл Маркс

³ В багатотрагедальній Чечні у 90-ті рр. XX ст. була названа дивна за різновидом добірка славетних предків, якими виступали шумери, етруски, хурити, урарти, а також єгиптяни; дещо скромніший такий перелік для лезгинів — шумери, хурити й урарти (Gadjiev, Kohl, Magomedov 2007, p. 133—135).

знайшов гідного опонента, а вдячні шанувальники нового вчення вже почали споруджувати пам'ятники живому класику⁴.

Як і звичайна наукова школа, псевдоархеологічна характеризується такою рисою як саморозвиток і можливість розгортання, оскільки археологічні джерела дуже різноманітні, а їхня кількість постійно зростає. Але її методика недалеко відійшла від «аматорської лінгвістики» (Зализняк 2010), «нової хронології» А.Т. Фоменка й Г.В. Носовського (Голубцова, Смирин 1982) і «забороненої археології» М. Кремо (Cremo, Thompson 1996) тощо.

Хай комусь це видається перебільшеним, але закони жанру суворі, тож знову і знову слід пам'ятати, що в націонал-соціалістичній Німеччині шлях від насильства над археологічними джерелами до насильства над народами виявився напрочуд прямим. Там ще задовго до приходу до влади нацистів, наприкінці 19 ст., велися пошуки германського довгологового антропологічного типу, що відрізняється від інших «патологічних типів». Для доказу існування такого суто німецького типу лікар, який допомагав антропологові в масових обмірах, просто записував вищі показники висоти й довжини черепів досліджуваних (Wiwjogga 1996, p. 169). Не дуже довгим виявився й шлях від «чуттєвого сприйняття» (Рассамакін 1992, с. 126) причорноморських курганів до нової теорії історії «Спасителя людства» — Ю.О. Шилова, який уже всіх поділив за відомим принципом «Кожному — своє» (Зализняк 2002, с. 96; 2005, с. 98).

Знаряддя джина

Підробка, домисел, фантазії — постійні супутники псевдоархеології, тобто знаряддя джина. Крім реальних археологічних джерел, її прихильники не гребують використовувати недостовірні або ними ж створені містифіковані дані. Нещодавно журнал «Archaeology» Американського археологічного інституту опублікував добірку найвідоміших містифікованих артефактів⁵. Вона дуже повчальна, тож зупинимося на ній докладніше.

Ідол смерті Фоссета (з'явився в 20-і рр. минулого століття) слугував для свого власника, полковника Персі Фоссета, доказом відвідування

⁴ Такий пам'ятник встановлений у м. Комсомольськ Полтавської обл. буцімто за ініціативою Польського історичного товариства.

⁵ Доступна електронна версія цього часопису — <http://www.archaeology.org/online/features/hoaxes/>

Америку єгиптянами, фінікійцями й кельтами задовго до Колумба. В медитації з ідолом Фоссету ввижалася Атлантида. Вразливий полковник відправився на її пошуки в Південну Америку, де й загинув разом зі своїми супутниками.

Підробки Берінгера (початок 18 ст.) — камені, підкинуті професорові Йохану Берінгеру чи то його колегами, чи то студентами. На них були вирізані зображення різноманітних комах і написи, зокрема прізвище самого професора. Фальшивку викрили, але навіть після цього Берінгер, який поспіхом опублікував «знахідки», стверджував, що їх підкинув Бог, аби випробувати віру людей у Старий Завіт.

Тіара Сайтоферна (1895 р.) з Лувра й *статуї етрусських воїнів* з музею Метрополітен (1933 р.) — приклад несумлінної та поверхової експертизи, проведеної музейними співробітниками для виробів без родоводу, тобто сумнівного походження. Творці цих підробок стали відомі, але обом, одеському ювелірові Ізраїлеві Рухомовському й італійському скульпторові Альфредо Фіорованті, довелося доводити(!) своє авторство.

Валам Олум — буцімто епос індіанських племен ленапе—делаварів. Переклади опубліковані в 1836 р. Костянтином Самуелем Рафінеском, відомим ученим того часу. Припускають, що Рафінеск за допомогою цієї фальшивки розраховував на отримання премії Королівського інституту Франції. Остаточне викриття відбулося лише в 1990-х рр. Кумедно, але самі ленапе, які нічого про Валам Олум до 19 ст. не знали, пізніше увірували в нього як у високий зразок своєї культури.

Саркофаг Геркулеса з Таррагони в Іспанії (1850 р.). На одній із вцілілих стінок зображений Геракл при створенні Гібралтарської протоки, знаки зодіака й процесія переселенців і тварин з Єгипту. У давність і оригінальність зображення повірили ті, хто бажав мати докази першості (знову першості!) іберійської цивілізації (знову цивілізації!) у Європі.

Калавераський череп (1866 р.), знайдений у шахті в Каліфорнії. Залягання в допліоценовому золотоносному шарі підтвердив геолог, але пізніше знайшлися ті, хто зізнався й довів, що це підкинутий ними череп індіанця. Та попри це зізнання, а пізніше й датування черепа радіовуглецевим методом Х ст., він дотепер лишається одним з доказів для антиеволюціоністів, представників «забороненої археології».

Пренестійська фібула (1886 р.) довгий час вважалася найдавнішим, кінця VII ст. до н. е., виробом з латинським написом, поки не до-

вели, що це підробка, результат змови колекціонера й професійного археолога, Вольфганга Хельбіга, який пішов на це з кар'єристських міркувань. На заперечення опонентів Хельбіг відповідав, що відсутність даних про місце й обставини знахідки нічого не значить.

Творці й пропагандисти всіх цих підробок (і багатьох інших) виходили або з міркувань особистого зиску, престижу й кар'єри, або були фанатиками своїх уявлень і переконань. Те само рухає й представники сучасної псевдоархеології, які використовують — і раніше, і зараз — напрочуд близькі види фальсифікатів. Очевидні паралелі можна провести між Валам Олум і Велесовою книгою. А ще до них можна додати так зв. фризські хроніки, Ура — Лінда, містифікацію 19 ст., подану нацистськими ідеологами як твір кінця III тис. до н. е. (Кондратьєв 2006). Найактивнішим пропагандистом хронік був професор Герман Вірт — один з перших керівників нацистської окультної організації *Deutsches Ahnenerbe*. Він знайшов у них підтвердження своєї теорії про полярне, арктичне, походження людства. Нещодавно в Дагестані з'явилася так зв. «Албанська книга», покликана переглянути прадавню історію всього Кавказу й Закавказзя, а у татар-булгаристів — звід літописів «Історія Джагфара». Можна думати, продовження обов'язково буде.

В історії всіх цих підробок є позитивний урок: усі вони — одні раніше, інші пізніше — все ж були викриті. Те ж відбулося зовсім недавно з «кришталевиими черепами» «прадавніх мезоамериканських культур»⁶, куросом з музею Гетті, частиною виробів колекції Платар (Трейстер 2005, с. 105—106).

У псевдоархеології подекуди використовуються не тільки окремі підроблені предмети, але й монументальні комплекси. В 20 ст. останні ввійшли до двох близьких, але різних за своєю суттю напрямів містифікацій.

Перший напрям — пародійна археологія (Клейн 2010), яка передбачає спорудження симулякрів, імітацій, з метою залучення туристів (приміром, Палац правителя Бопутатсвани в ПАР). Тут сучасне походження об'єктів не приховується, і доти, доки цього будуть дотримуватися, такий напрям буде лишатися цілком невинним, а для популяризації археології навіть корисним.

Другий напрям — проголошення як прадавніх культових об'єктів величезних природних

⁶ У 1943 р. в Бразилії під час спроби пограбувати місцевий музей були затримані агенти Аненербе. Їх доправили до Південної Америки для того, аби поціпити кришталеві черепи.

утворень. Хоча тут викриття, здавалося б, задалегідь неминучі, час від часу повідомлення про відкриття грандіозних мегалітичних святилищ і храмів збуджують розум та уяву гото-вої до сенсації публіки. Саме в межах цього напряму в націонал-соціалістичній Німеччині, знову не без участі професора Германа Вірта, виділяли кошти на вивчення природного скельного утворення Екстернштайн у Вестфалії (Mundhenk 1980, Abb. 1; 2). Його оголосили дохристиянським культовим місцем, святилищем прадавніх германців, де, за переказом, був розіп'ятий, а потім відродився давньогерманський бог Одін (Вотан) (Wiedemann 2007, S. 195). Інтерес до Екстернштайна зберігся донині, і місце його розташування, оголошене магічним, притягує до себе прихильників езотеричних знань і ... знову й знову неоязичників (Halle 2009, S. 193—196).

До речі, міфотворчість та уявні археологічні пам'ятки часто доповнюють одне одне. Поряд із Екстернштайном на окраїні Тевтобурзького (Тевтонського) лісу, ще в 1885 р., після об'єднання Німеччини, коли створювалися затребувані новою історичною й політичною ситуацією пангерманські міфи, спорудили монумент на честь Армінія, перейменованого у 18—19 ст. на німецький манер на Германа. Вважається, що він урятував Німеччину від римського завоювання у 9 р. На піднятому вгору мечі вигравірувані слова: «Німецька єдність — моя сила. Моя сила — міць Німеччини» (Wiwiogga 1996, р. 164). Однак перемога, що прославила Армінія, тлумачиться дуже по-різному, а Німеччини в сучасному розумінні в I ст. просто не було.

В історії світової археології Екстернштайн не єдиний. У 1960—70-х рр. системи кам'яних блоків, що нагадують опори колон, стіни й дороги, були знайдені в Тасманії та на Карибах поблизу берегів Биміні й Андроса, нещодавно активно обговорювалося відкриття «пірамід» і «сфінксів» на Марсі (Feder 2008, р. 220—223, fig. 7.12; 242—248). У 2005 р. боснійсько-американський підрядник Семір Османагич оголосив себе незалежним дослідником пірамід Латинської Америки та заявив про відкриття ним у Вісоко біля Сараєва, у Боснії, рукотворної піраміди Сонця заввишки 220 м, а поряд із нею — пірамід Місяця й Землі віком близько 12 тис. років. Це повідомлення облетіло весь світ, незабаром розпочалися розкопки, найшлися спонсори, через ЗМІ залучено багато волонтерів, фінансову підтримку надала місцева влада. Реакція ж фахівців була однозначно негативна: журналістів звинуватили у безвідпові-

дальності, а автора сенсації — в елементарній безграмотності й авантюризмі. В Інтернеті з'явився протест громадськості з клопотанням закрити проект Османагича⁷. Колишній голова Європейської асоціації археологів, відомий англійський археолог професор Ентоні Хардінг, відвідавши «піраміди», заявив, що стан охорони культурної спадщини в Боснії після війни вкрай незадовільний, на охорону реальних пам'яток немає достатньо ні сил, ні засобів, тож витрата грошей на підтвердження абсурдних теорій (а серед них і твердження про найдавнішу у світі цивілізацію!) просто неприпустима.

Фактично одночасно з Боснією вже знайомий нам джін заніс вірус пірамідофілії до України. Вже кілька років у засобах масової інформації поширюються чутки про дивні нові археологічні відкриття на Луганщині — Мергелеву гряді під м. Алчевськ (Клочко, Парамонов 2006; Клочко, 2007) та Краснодонський мур біля м. Краснодон (Василенко, Ветров, Маничев 2010). Не тільки журналісти й місцеві чиновники, але й доволі відомі археологи почали представляти ці об'єкти як рукотворні пам'ятки, звичайно світового значення, що заслуговують на залучення до списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Як і слід було очікувати, оголошено про відкриття «найдавнішого в Східній Європі святилища солярного культу», в Інституті пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури й туризму України складений план «комплексної археологічної пам'ятки — Мергелева гряда», де представлені, разом з курганами, грандіозні кам'яні стіни, дороги й платформи⁸. Водночас думки і археологів, і геологів (Гершкович, Санжаров 2007, с. 86; Удовиченко, Бритюк 2008, с. 66—67) щодо природного походження Мергелевої гряди, де є лише декілька цілком звичних для цієї місцевості курганів, вперто не враховуються, а пропозиція здійснити незалежну геологічну експертизу ігнорується через страх одержати небажаний результат. Усе, що відбувається навколо «луганських сенсацій», цілком укладається у відомий вислів академіка П.Л. Капіці про те, що вчений може помилятися, але псевдовчений наполягає на своїх помилках.

Вирок і прогноз

Підсумовуючи, ще раз відзначимо широкий міжнародний характер псевдоархеології. Вона має свою передісторію та розвивається за пев-

⁷ <http://peticija.white.prohosting.com/eng.htm>

⁸ <http://www.heritage.com.ua/institut/dijalnist/index.php?id=59> <http://www.spadshina.com.ua/index.php?sID=3&itemID=85>

ними законами. Межа між наукою та псевдонаукою порушена там, де відбулася підміна реальних археологічних джерел вигаданими або наполовину вигаданими, де віз історичного висновку поставлений попереду коня неупередженого спокійного вивчення речей, об'єктів і культур.

Відповідь на запитання, що робити в таких умовах, давно, ще в радянські часи, і, гадаю вичерпно, дав член-кореспондент АН СРСР М.В. Волькенштейн: «У нормальних умовах шкідливість лженауки обмежена, оскільки суспільної підтримки вона не має. Проте боротися із лженаукою необхідно, через те що її існування позначається на науці й освіті, шкодить науково-технічному прогресу. Ця боротьба — громадянський обов'язок вченого. Звичайно, вовтузитися із лженаукою — заняття неприємне, витрата часу, що не приносить безпосередньої

користі. Але нічого не вдієш. Кожна людина, зокрема й псевдовчений, має право на те, щоб його вислухали фахівці й перевірили його твердження. На жаль, псевдовчений не слухає критики. Тож доводиться прямо й відверто висловлювати свою думку про його відкриття в редколегії наукового журналу або на засіданні вченої ради» (Волькенштейн 1975).

І, нарешті, невтішне, але таке, що мусить мобілізувати всіх професіоналів, пророцтво. На жаль, доки буде існувати археологія, доти буде існувати і її потворне відображення. Повернення злого джина в пляшку залежить від наших моральних принципів, умінь і бажань бачити межі між наукою й псевдонаукою, вченими й шарлатанами. Або ми будемо протистояти їм і тому мракобіссу, яке вони породжують, або вони — нам і реальному знанню. Третього не дано.

Блейхер В.М., Крук И.В. Толковый словарь психиатрических терминов. — Воронеж, 1995.

Василенко А.И., Ветров В.С., Маничев В.И. О характере происхождения каменных объектов на окраине Краснодона // Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы. — Луганск, 2010. — С. 241—264.

Відейко М.Ю. Тема трипільської культури у сучасному «праісторичному» міфотворенні // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 89—103.

Відейко М. Україна: від Трипілля до антиків. — К., 2008.

Волькенштейн М.В. Трактат о лженауке // Химия и жизнь. — 1975. — № 10.

Гершкович Я.П. Хранителі нелегальних старожитностей в Україні // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 91—97.

Гершкович Я.П., Санжаров С.М. Мергелева гряда — нова археологічна сенсація? // Археологія. — 2007. — № 4. — С. 84—86.

Голубцова Е.С., Смирин В.М. О попытке применения «новых методик статистического анализа» к материалу древней истории // ВДИ. — 1982. — № 1. — С. 176—179.

Зализняк А.А. Из заметок о любительской лингвистике. — М., 2010.

Зализняк Л.Л. Новітні міфи в індоєвропейістиці Східної Європи // Археологія. — 2002. — № 4. — С. 88—97.

Зализняк Л.Л. Походження українців у лещатах імперських міфів // Магістеріум. Археологічні студії. — 2005. — 20. — С. 94—100.

Кэмпбелл Дж. Мифы, в которых нам жить / Пер. с англ. К. Семенова. — К., 2002.

Кифишин А.Г. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII—III тыс. до н. э. — К., 2001. — Т. 1.

Клейн Л. Симулякры // Троицкий вариант. — 20 июля 2010 г. — 14 (58). — С. 11.

Клочко В.И. «Мергелева гряда» // Искусство и религия древних обществ. — Луганск. — 2007. — С. 118—121.

Клочко В., Парамонов В. Мергелева гряда // Памятники Украины: история и культура. Научная газета. — 2006. — № 4. — С. 144.

Кондратьев А.В. Ведьмы, ритуалисты и мифологи в религиоведении Третьего рейха // Религиоведение. — 2006. — № 4. — С. 3—20.

Кореняко В.А. Этические проблемы и кризисные явления в археологии // Проблемы первобытной археологии Евразии (к 75-летию А.А. Формозова). — М., 2004. — С. 36—47.

Кореняко В.А., Кузьминых С.В. Наука и паранаука в современной отечественной археологии (по следам обсуждения «проблемы Аркаима») // РА. — 2007. — № 2. — С. 173—177.

Михайленко Є.М. Проблема професійної етики у світовій та українській археології // Археологія. — 2009. — № 1. — С. 102—108.

Осипов Г.В. Мифы уходящего времени // Социологические исследования. — 1998. — 6. — С. 3—14.

Отрошенко В.В. Деякі нюанси арійського міфу // Магістеріум. Археологічні студії. — 2007. — 27. — С. 15—19.

- Отрошенко В.В. Шодо користі цивілізаційної риторики // Ранньоземлеробські культури Буго-Дністровського межиріччя: проблеми походження. Мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. — Умань, 2009. — С. 76—82.
- Попович М. Мифология и реальность украинского Возрождения // Дружба народов. — 1998. — № 5.
- Рапацевич Е.С. Педагогика // Большая современная энциклопедия. — Минск, 2005. — С. 667—668.
- Рассамакін Ю.Я. До проблеми вивчення курганних споруд // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 121—137.
- Толочко П.П. Теоретичні проблеми вивчення давньої історії України // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 3—11.
- Трейстер М. Рец.: Є.І. Архипова, М.Ю. Відейко, В.І. Клочко, М.Є. Левада, О.В. Симоненко, Р.В. Стоянов. Платар. Колекція старожитностей родин Платонових і Тарут. Каталог. — К., 2004. — 256 с.; Явтушенко І.Г. (ред.). Шедеври Платар. Колекція старожитностей. Фотоальбом. — К., 2004. — 159 с. // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 103—107.
- Удовиченко М.І., Бритюк О.О. Геолого-археологічні особливості Мергелевої гряди // Археологія. — 2008. — № 2. — С. 65—68.
- Шилов Ю.О. Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н. е. — II тис. н. е. — К., 2002.
- Шилов Ю.О. Давня історія України в контексті світової цивілізації. — К., 2007.
- Шнирельман В. Ценность прошлого: этноцентрические исторические мифы, идентичность и этнополитика // Реальность исторических мифов. — М., 2000. — Аналит. серия. — Вып. 3.
- Шнирельман В.А. Назад к язычеству? Триумфальное шествие неоязычества по просторам Евразии // Неоязычество на просторах Евразии. — М., 2001. — С. 130—169.
- Шнирельман В. Мифы современного расизма в РФ // МБПЧ (Московское бюро по правам человека. Доклад от 24 марта 2004 года (antirasizm.ru/doc/publ_028.doc?ff64eda6be7c8c0a513b4f753d39ad99...)).
- Chernykh E.N. Postscript: Russian archaeology after the collapse of the USSR — infrastructural crisis and the resurgence of old and new nationalisms // Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology (ed. Ph. Kohl, C. Fawcett). — Cambridge, 1995. — P. 139—148.
- Chippindale Ch. et al. Who owns Stonehenge. — London, 1990.
- Cremona M.A., Thompson R.L. Forbidden Archeology: The Hidden History of the Human Race. — San Diego, 1996.
- Halle U. Externsteine // Voelkisch und national: zur Aktualität alter Denkmuster im 21. Jahrhundert (Uwe Puschner, Hrsg.). — Darmstadt, 2009. — S. 195—213.
- Feder K.L. Frauds, myth and mysteries. Sciences and Pseudoscience in Archaeology. — New York, 2008.
- Gadjiev M., Kohl Ph. L., Magomedov R.G. Mythologising the Remote Past for Political Purposes in the North Caucasus // Caucasus Paradigm (Anthropologies, Histories and the making of a World Area; eds. B. Grant and L.Y. Heckmann). — Berlin, 2007. — P. 119—141.
- Kohl Ph. L., Tsatskheladze G.R. Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology in the Caucasus // Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology (ed. Ph. Kohl, C. Fawcett). — Cambridge, 1995. — P. 149—174.
- Jones S. The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present. — London; New York, 1997.
- Mundhenk J. Forschungen zur Geschichte der Externsteine. — Lemgo, 1980. — Band 1.
- Raczkowski W. «Drang nach Westen»? Polish archaeology and national identity // Nationalism and archaeology in Europe (ed. M. Díaz—Andreu & T. Champion). — London, 1996. — P. 189—217.
- Rassamakin Ju. Die Archäologie der Ukraine: vom «entwickelten Sozialismus» zur «Selbstständigkeit» // Archäologien Europas. Geschichte, Methoden und Theorien. — New York; München; Berlin, 2002. — S. 271—282 (Tübingen archäologische Taschenbücher. — Band 3).
- Shnirelman V. From internationalism to nationalism: forgotten pages of Soviet archaeology in the 1930s and 1940s // Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology (ed. Ph. Kohl, C. Fawcett). — Cambridge, 1995. — P. 120—138.
- Silberman N.A. Between Past and Present: Archaeology, Ideology and Nationalism in the Modern Middle East. — New York, 1989.
- Wiedemann F. Rassenmutter und Rebellin: Hexenbilder in Romantik, völkischer Bewegung, Neuheidentum und Feminismus. — Würzburg, 2007. — S. 195—199.
- Wiwjorra I. German archaeology and its relation to nationalism and racism // Nationalism and archaeology in Europe (ed. M. Díaz—Andreu & T. Champion). — London, 1996. — P. 164—170.

Надійшла 18.09.2010

Я.П. Гершкович

ПСЕВДОАРХЕОЛОГИЯ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ: НЕОСОЗНАННАЯ ОПАСНОСТЬ

Лженаука и лжеученые особенно активны накануне и при смене экономических, политических, идеологических и, в целом, мировоззренческих реалий. По всему постсоветскому пространству «демифологизация» произошла быстро, но процесс становления новой мифологии и создания новых систем идеалов и ценностей продолжается

и вполне может оказаться бесконечными. Образовалась брешь, которая начала стремительно заполняться спекуляциями на исторические темы. Некритическое использование археологических данных приводит к опасной политизированной интерпретации удаленного прошлого и националистическому мистицизму.

Археологи бывшего СССР к нашествию псевдоархеологии явно не готовились, а возникла она здесь, особенно ее этноцентристское направление, не на пустом месте. В настоящее время объективно сложилась ситуация, очевидно близкая к Германии конца 19 в., когда после ее объединения имело место беспрецедентное увеличение популярной и псевдонаучной литературы, нередко антисемитской и одновременно неоязыческой, антихристианской направленности.

Всегда и везде в основе псевдоархеологии было крайне упрощенное понимание древних культурно-исторических процессов и убеждение в легкости «прочтения» археологических данных, используемых для их реконструкций. Частая поливариантность толкования последних предоставляет широкие возможности для выдвижения самых фантастических и невероятных «гипотез» и «теорий». И в естествознании, и в археологии степень лженаучности может определяться произведением двух множителей: степени невежества и уровня претензий.

Ya.P. Hershkovych

PSEUDO-ARCHAEOLOGY IN THE POST-SOVIET AREA: UNREALIZED DANGER

False-science and false-scholars are especially active in the periods of change of economic, political, and ideological transformations and, in general, of transformations of world views. «Myth-unmaking» has occurred quickly throughout the post-Soviet area, but the process of making the new mythology and creation of new systems of ideals and values is ongoing and perhaps can turn to be endless. A gap appeared which started to be promptly filled by speculations on historical themes. Non-critical use of archaeological data leads to the dangerous politicized interpretation of the past and to nationalistic mysticism.

Archaeologists of the former USSR clearly were not ready to invasion of pseudo-archaeology, which did not arise here, especially its ethnocentric course, out of nowhere. The current situation is objectively close to the one in Germany at the end of 19th c., where after the unification of the state, popular and pseudo-scientific literature, often anti-Semitic and at the same time with neo-pagan, and anti-Christian turn, increased unprecedentedly.

Extremely simplified understanding of ancient cultural and historical processes and the belief in easiness of «reading» of archaeological data used for their reconstructions have always been and in the care of pseudo-archaeology everywhere. There are often many versions of interpretation of archaeological data, and that provide ample opportunities for promotion of the most fantastic and improbable «hypotheses» and «theories». Both in natural sciences, and in archaeology the degree of pseudo-science can be defined as the product of two factors: a degree of ignorance and the level of pretensions.

К.М. Капустін

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПРАВОБЕРЕЖЖЯ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ СЕРЕДИНИ XIII—XV ст.

Розглянуто історію вивчення археологічних пам'яток Правобережжя Київської землі золотоординського та литовського часів протягом другої половини XIX — початку XXI ст.

К л ю ч о в і с л о в а: Східна Європа, Київська земля, середні віки, археологічні пам'ятки, історія вивчення.

Вивчення археологічних пам'яток Київської землі триває вже понад 150 років. Щоправда, цілеспрямовані дослідження культурних нашарувань середини XIII—XV ст. розпочалися лише у другій половині XX ст., що було викликано зрослим інтересом до історії Українських земель у золотоординські та литовські часи.

Не зважаючи на такий стан речей, аналіз історії вивчення археологічних пам'яток середини XIII—XV ст. необхідно розпочинати саме з 30—40-х рр. XIX ст. Адже до кінця першої чверті XIX ст. *«Подъем национального самосознания, вызванный победоносным окончанием Отечественной войны 1812 г., побудил в широких кругах русской интеллигенции повышенный интерес к славному историческому прошлому России»* (Каргер 1958, с. 33). Саме від цього часу у Києві розпочинається активна археологічна діяльність, результати якої стають відомі не лише вузькому колу науковців, але й привертають увагу інтелігенції (там само). Щоправда такі розкопки, почасти, носили грабіжницький характер і мали дуже низький методичний рівень проведення досліджень та подальшої фіксації матеріалів. Зазначимо, що саме в цей час робляться перші спроби датувати об'єкти пізньосередньовічного часу. Так, у 1834 р. К. Лохвицький запевняв, що виявлені в кріпосному валу Верхнього Києва ряди паль були залишками воріт часів Святослава. Натомість М. Берлінський вважав, що ці конструкції були залишками укріплень литовсько-польської доби і аргументував це тим, що замок Київський був оточений зі всіх сторін подвійними зрубами з баштами (О ходе открытия... 1836, с. 275). Але такі припущення не підкріплювалися ні археологічними, ні нумізматичними знахідками.

Низький рівень археологічних досліджень не дозволив повною мірою використати ті переваги, які мали археологи середини XIX ст. порівняно зі своїми наступниками, адже в 40-х рр. XIX ст. територія Верхнього Києва зазнала докорінного перепланування та нової забудови (Каргер 1958, с. 44).

Перші об'єкти золотоординського та литовського часу виявив та описав В. Хвойка. Так, проводячи археологічні дослідження в с. Білогородка Київської обл., вчений згадував про невеликий пагорб, на якому розташовувалася Білгородська церква, і зазначав, що *«место это почти на всем своем протяжении было покрыто сплошным слоем строительного мусора, в котором находилось бесчисленное количество погребений, относящихся преимущественно к XV—XVI вв., на многих из них сохранились — войлочные шапки, пояса, плахты и другие части одежды, а также польские монеты XV—XVI вв., серебряные и бронзовые кольца, изредка металлические крестики»* (Хвойка 1913, с. 82). Поховання синхронного часу виявлені в культурних нашаруваннях, розташованих над руїнами храму Св. Апостолів (Хвойка 1913, с. 82). Окрім того, В. Хвойка у ході робіт на садибі М.М. Петровського у Києві виявив об'єкти, які датував XVII—XVIII ст., серед знахідок він згадував кераміку з розписним орнаментом, виконаним коричневою або червоною мінеральними фарбами, а також посуд, прикрашений поливою (Хвойка 1913, с. 72). Як слушно зауважив В. Хвойка, посуд був місцевого походження, і вчений датував його XI ст., хоча насправді він відноситься до XVI—XVII ст.

Чи не єдиним типом археологічних пам'яток середини XIII—XV ст., який вдалося більш-менш точно датувати, стали монетні скар-

би та окремі знахідки післямонгольського часу, інформацію про які зібрав та проаналізував В.Б. Антонович. Автор повідомляє про: два бронзові енколпіони XV ст. на кладовищі в с. Веприк; скарб XIV ст. у с. Гвоздів, знахідку празьких грошей в с. Кичкірі, джучидських монет у м. Корсунь-Шевченківський та с. Полствин; ординську монету XIV ст., знайдену в с. Ольшаниця. Крім того, великий скарб, що складався із 2272 монет татарських, генуезьких, сербських та трьох новгородських гривен, знайдено у с. Стара Буда, а в с. Хлистуївка виявлено монетний скарб XV ст. (Антонович 1895, с. 10, 22, 41, 52, 93, 102, 241).

Після виходу цієї праці інформація стосовно археологічних пам'яток середини XIII—XV ст. у фаховій літературі довгий час не з'являлася. Археологічна наука в Україні та в Російській імперії в цілому лише «спиналася на ноги». Недосконала методика досліджень та слабка обізнаність у матеріалі часто не дозволяли дослідникам правильно датувати знайдені артефакти.

Деякі позитивні зрушення у виявленні та датуванні археологічних пам'яток XIII—XV ст. відбулися у 30—40-х рр. XX ст., коли вже вдалося накопичити певну кількість матеріалів та вдосконалити методику їхнього датування. Зокрема, в ході розкопок на Замковій горі у Києві була виявлена раніше невідома кераміка, яку умовно датували польсько-литовським часом (Магура 1934).

Активізація археологічних досліджень у повоєнний час на всій території України призвела до відкриття нових пам'яток середини XIII—XV ст. Так, у 1945 р. Т.С. Пассек у ході розвідки на горі Московка у Каневі виявила культурні нашарування польсько-литовського часу (Пассек 1945).

У 1946 р. В.К. Гончаров обстежив пам'ятки у селах Білилівка, Карабчийів, Ягнятин і Ружин Ружинського р-ну та м. Паволоч Попільнянського р-ну Житомирської обл. На поверхні та в ході шурфування дослідник зібрав фрагменти кераміки, датовані польсько-литовським часом — XIV—XVI ст. (Гончаров 1946).

У наступному польовому сезоні Р.І. Виезжев зафіксував культурні нашарування польсько-литовського часу на городищах біля с. П'ятки, Слободище, Троянів, Великий Шумськ, Коротинка і Соснівка на р. Верхній Тетерів та на нижній течії р. Гнилоп'ять (Виезжев 1947). А в 1949 р. синхронні матеріали виявлені біля сіл Стара Котельня, Скоморохи, Ліщин, Нехворощ, Андрушівка Житомирської обл. (Виезжев 1949). На жаль, колекції, зібрані В.К. Гонча-

ровим та Р.І. Виезжевим, не збереглися. Чітких описів та ілюстративних матеріалів у звітах та публікаціях немає, тому інформація про ці пам'ятки буде корисною лише для вивчення історичної географії та складання карт пам'яток доби пізнього середньовіччя. Зазначимо однак, що деякі пункти, виявлені й обстежені В.К. Гончаровим та Р.І. Виезжевим, повторно оглядалися у 1980-х рр. (Кучера і др. 1988). Було підтверджено датування деяких укріплених поселень, а деяких — уточнено (Капустін 2010).

У 1947 р. експедиція «Великий Київ» обстежила Київський, Васильківський, Обухівський, Рокитнянський, Остерський, Броварський і Бориспільський райони Київської та Чернігівської обл. У ході робіт на городищі Пристань біля с. Ханбіков Васильківського р-ну зібрано фрагменти кераміки XII—XIV ст., а артефакти XI—XIV ст. — під час обстеження городища біля с. Старі Безрадиці Обухівського р-ну Київської обл. (Линка 1947).

У повоєнний час продовжилися розкопки у Білогіродці Київської обл. У 1947 р. Д.І. Бліфельд на території дитинця давнього Білгорода дослідив два житла із залишками печей, які на основі стратиграфічних спостережень та морфологічного аналізу кераміки він датував XIII—XIV ст. (Бліфельд 1947).

Активізація археологічних досліджень давньоруських міст наприкінці 40-х — на початку 50-х рр. XX ст. позитивно позначилася на накопиченні артефактів золотоординського та литовського часів. Зокрема, під час роботи експедиції «Великий Київ» у 1948 р. на Замковій горі загону під керівництвом В.А. Богусевича вдалося виявити та зафіксувати залишки споруди, датованої за знахідками кераміки XIV—XV ст. Велика колекція фрагментів посуду післямонгольського часу зібрана в ході дослідження культурного шару та двох давньоруських жител. Її датування підтверджено знахідками монет XIV—XV ст. (Богусевич 1955). Незважаючи на роз'єднаність матеріалів та перевідкладений культурний шар, значення цього відкриття визначалося тим, що воно вперше підтверджувало наявність культурних нашарувань литовської доби на території Києва. В.А. Богусевич у цьому ж році провів інтенсивні дослідження на київському Подолі, на вул. Волоській біля школи №124. Серед кераміки, зібраної під час розкопок, С.О. Беляєва ідентифікувала окремі фрагменти, які можна датувати XIV—XV ст. (Беляєва 1982, с. 24).

У 50-х рр. кількість виявлених пам'яток середини XIII—XV ст. порівняно з попереднім

часом зменшилася. У 1950 р. П.О. Раппопорт обстежив городище у с. Плесецьке Васильківського р-ну, на якому зібрав матеріали XV—XVII ст. (Раппопорт 1950), а 1951 р. — на городищі біля с. Лютіж Вишгородського р-ну Київської обл. (Раппопорт 1951). У польових сезонах 1958—1959 рр. експедиція Е.О. Симоновича обстежила поселення XII—XIV ст. в с. Боровиця Чигиринського р-ну Черкаської обл., частково розкопала могильники в с. Сагунівка (XII—XIV ст.) та біля с. Леськи Черкаського р-ну та обл., який за нумізматичним матеріалом датується XIV—XV ст. (Симонович 1958; 1959). Важливим є той факт, що могильник біля с. Леськи автор ідентифікував як кочівницький і вказував на процес седентаризації номадів майже відразу після військових подій середини XIII ст.

У середині 1950-х рр. проведені широко-масштабні розкопки давньоруських пам'яток Поросся, серед яких наприкінці 60-х рр. XX ст. М.П. Кучера виділив матеріали середини XIII—XIV ст. Дуже інформативними виявилися результати дослідження городища та селища біля хут. Половецький Богуславського р-ну Київської обл. Тут досліджені різні споруди, знайдено різноманітний господарський інвентар, зброю, військове спорядження. Неподалік поселення знаходився могильник, частина поховань якого може датуватися другою половиною XIII—XIV ст. (Довженко, Кучера 1956; Кучера 1969).

У 1961—1962 рр. експедиція під керівництвом І.П. Русанової обстежила пам'ятки в селах Корчівка та Городище Житомирської обл., на яких зібрано матеріал, датований дослідницею XII—XIV ст. та XIII—XIV ст. відповідно (Русанова 1961; 1962).

Матеріали середини XIII—XV ст. віднайдено також у ході розвідок на пам'ятках у с. Козин Обухівського р-ну, селах Русанів, Княжичі та Олександрівка Броварського р-ну, с. Момоти та м. Демидів Вишгородського р-ну Київської обл., с. Полствин Канівського р-ну Черкаської обл. (Кучера 1960; 1962; 1965; 1979; Приходнюк 1979).

На Черкащині Е.О. Симонович неподалік с. Ломовате у ході робіт на черняхівському поселенні дослідив культурні нашарування та окремі об'єкти XIII—XIV ст. У шарі золотоординського часу зібрано господарський інвентар, знаряддя праці, зброю та значну кількість кераміки (Симонович 1956; 1957).

Від 1966 р. продовжилися дослідження давнього Білгорода під керівництвом Г.Г. Мезенцевої. Автор збрала значну кількість матеріа-

лів другої половини XIII—XIV ст., відкрила дві житлові споруди, в яких знайдено численний господарський інвентар та кераміку (Мезенцева 1968; 1969). На жаль, значна кількість матеріалів досі не введена до наукового обігу, неопрацьована та депаспортизована.

У зоні новобудов на півдні Київщини під час обстеження районів Верхнього та Нижнього Білоцерківського водосховищ С.С. Березанська, Г.Т. Ковпаненко, О.В. Цвек та С.П. Пачкова обстежили поселення, на яких трапилася пізня кераміка (Березанская и др., 1969). Але ці матеріали втрачені, тож датувати їх чіткіше неможливо.

Від середини 60-х років XX ст. розпочинається якісно новий етап вивчення Києва, пов'язаний з масштабними дослідженнями Київської експедиції під керівництвом П.П. Толочка. У цей час відкрито некрополь післямонгольського часу на схилах Старокиївської гори, залишки споруди XIII—XIV ст. на території садиби Головтелеграфу. 1977 р. на території київського дитинця С.Р. Кілієвич дослідила залишки двох житлових споруд золотоординського часу. Культурні нашарування XIV—XV ст. виявлено в ході розкопок на вул. Велика Житомирська, 24 (Толочко, Килиєвич 1965; 1966; 1967; 1968; 1971, с. 234—237; Толочко, Гупало 1975; Килиєвич 1977). У 1975 р. синхронні матеріали зафіксовано на Подолі. Того ж року на території садиби колишньої Покровської церкви віднайдено фундаменти кам'яних споруд XIV—XV ст. (Гупало, Ивакин, Сагайдак 1975). У наступному році на вул. Андріївська, 4 простежено культурний шар XIV—XV ст., що досить чітко відмежовувався від інших (Гупало, Зоценко 1976, рукопис). Цікаві матеріали отримані під час вивчення київської околиці. Зокрема, кілька об'єктів XIII—XV ст. досліджено у 1972 р. на території Центрального ботанічного саду (Видубичі). Стаціонарні розкопки околиць Видубецького монастиря дали матеріали XIII—XV ст. та пізнішого часу (Мовчан 1972). Під час досліджень решток Кловського монастиря у 1972 р. частково досліджено споруду XIV—XV ст. (Івакін 1996, с. 180—181).

У 1973 р. під час обстеження поселення в с. Станишівка Житомирської обл. М.П. Кучера виявив уламки кераміки XIII—XIV ст. (Кучера 1973). У 1976 р. С.О. Беляєва провела розвідки на раніше відкритих М.П. Кучерою поселеннях біля сіл Козин, Бортничі, Гнідин і Вишеньки. Їй вдалося видобути нові археологічні знахідки, встановити характер і потужність культурних нашарувань (Приходнюк, Бе-

ляева 1976). Важливими є результати розвідки Середньодніпровської слов'яно-руської експедиції 1979 р., в ході якої виявлено неукріплені поселення XII—XIV ст. біля с. Білогородка (уроч. Дот) і Томашівка; фрагменти кераміки післямонгольського та пізньосередньовічного часів зібрані на пам'ятках у селах Мостище, Яблунівка, Соснівка Макарівського р-ну, Копачів Обухівського р-ну та Велика Солтанівка Васильківського р-ну Київської обл. (Беляева, Блажевич 1979).

У 80-х роках XX ст. кількість нововиявлених пам'яток середини XIII—XV ст. значно зросла, що пов'язано із вдосконаленням методики датування матеріалів післямонгольського часу та початком проведення масштабних розвідок по всій території України.

Значну кількість поселень золотоординського та литовського часу виявив М.П. Кучера, який, займаючись дослідженнями Змієвих валів, обстежив чималу кількість населених пунктів Київщини, Житомирщини, Черкащини, Полтавщини та інших регіонів. Так, дослідник виявив нашарування XIII—XV ст. на пам'ятках у селах Маслівка Миронівського р-ну, Велика Бугаївка Васильківського р-ну, м. Барішівка Київської обл., селах Степанці Канівського р-ну, Стеблів, Старі Безрадиці Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл., м. Радомишль (Мале Городище) Житомирської обл.; підтвердив датування культурних нашарувань городищ Нехворощ, Білилівка (I та II городища), Паволоч, Ружин та уточнив, датування укріплених пам'яток у с. Білилівка (III городище) та Карабчіїв. У ході обстежень зібрано фрагменти кераміки XIII—XIV ст. та XV—XVII ст., складено плани пам'яток тощо (Кучера 1981; 1982; 1983; 1985; Кучера і др. 1988).

У 1980—1983 рр. розвідками О.В. Серова на городищі у с. Велика Бугаївка Васильківського р-ну виявлено нашарування XIV—XVI ст.; у с. Томашівка Макарівського р-ну зібрано кераміку XII—XIII ст., XIV—XV ст., а в с. Нещерів Обухівського р-ну Київської обл. — VIII—IX ст. і XIV ст. (Серов 1982; 1983).

У 1981 р. М.Ф. Пономаренко виявив культурні нашарування золотоординського та литовського часу на території Черкас. Фрагменти кераміки XIII—XV ст. зібрано в ході обстежень Замкової гори, Дзелень гори, уроч. Парк, на території колишнього с. Василиця; синхронні матеріали зафіксовано у ході розкопок біля готелю «Турист» (Пономаренко 1981; 1981а).

Цікаві матеріали дали розкопки В.О. Петрашенка на території Канівського заповідника. У 1986 р. на поселенні у с. Григорівка дослідни-

ця зафіксувала культурні нашарування XIII—XIV ст. (Петрашенко 1986). У наступні роки в уроч. Чернече досліджені господарські та житлові споруди золотоординського та литовського часів. Зібрано численний господарський інвентар, зброю, уламки гончарного посуду, монети тощо (Петрашенко, Виноградская, Ткачук 1988; Петрашенко, Виноградская, Тригубова 1989). Дещо пізніше дослідниця виявила культурні нашарування другої половини XIII—XV ст. на поселенні в с. Бучак Канівського р-ну. У 1986 р. Т.А. Бобровський в уроч. Дякове Поле розкопав житлову споруду XIII—XIV ст., у культурному шарі поселення трапляється синхронна кераміка (Бобровський 1986).

Плідними виявилися дослідження давньоруських міст Київської землі. Наприклад, розкопками Р.С. Орлова в Білій Церкві віднайдено дві споруди XIV—XV ст. (Орлов 1980; 1981); І.І. Ярмошик, проводячи розкопки на території Житомира (Замкова гора), вперше вказав на наявність тут культурних нашарувань XIV—XVII ст. (Ярмошик 1982).

Важливими для з'ясування хронології розвитку пам'яток поліських районів Київської землі стали розкопки Б.А. Звіздецького на городищі у м. Малин у 1987 р., де виявлено культурні нашарування XIV—XV ст. Цікаво, що життя продовжувалося тільки на майданчику городища, а на прилеглих поселеннях синхронних матеріалів не зафіксовано (Звиздецкий 1987).

У другій половині 80-х років XX ст. матеріали XIII—XV ст. зібрано на городищі у с. Велика Мотовилівка Фастівського р-ну, поселенні в с. Росава Миронівського р-ну Київської обл. та с. Гульськ Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. (Гершкович, Покас 1985; Кравченко, Петраускас, Шишкін 1987; Томашевський 1988).

Значна кількість матеріалів золотоординського та литовського часів виявлена під час археологічних досліджень на території Києва. 1982 р. В.О. Харламов відкрив об'єкт післямонгольської доби на Десятинному пров., 5 (Харламов 1985). На вул. Володимирська, 3 С.Р. Кілієвич та В.О. Харламов дослідили житлову споруду XIII—XIV ст. та залишки прибудови до Федорівського собору, зробленої із канельованої цегли XIII—XIV ст. (Килиєвич 1984; Килиєвич, Харламов 1989). У 1988—1989 рр. на території київського дитинця Я.Є. Боровський та О.П. Калюк на вул. Велика Житомирська, 2 розкопали дві житлові та одну господарську споруди, що за керамічним та нумізматичними матеріалами датовані післямонгольським

часом (Боровский и др. 1988; Боровский, Калюк, Архипова 1989). Культурні нашарування XIV—XV ст. простежено в ході розкопок на вул. Зелінського (Ивакин, Козубовский 1985). Знахідки другої половини XIII—XV ст. виявлені під час досліджень Подолу. Зокрема, 1981 р. Я.Є. Боровський на вул. Поліни Осипенко, 9 віднайшов гончарну піч XIII—XIV ст. (Боровський 1981). У 1984 р. розкопано ґрунтовий могильник XIV—XV ст. на вул. Андріївська, 7—9, синхронні матеріали зафіксовані у ході наглядних робіт по прокладанню підземних комунікацій на Червоній площі (Ивакин 1984); у наступному році на садибі Покровської церкви відкрито культурні шари литовської доби (Ивакин, Козубовский 1985); у 1987 р. нашарування та окремі об'єкти XIII—XIV ст. зафіксовані під час дослідження церкви Богородиці Пирогощі на вул. Воздвиженська, 25 (Ивакин, Козубовский 1987); житлова забудова XIV—XVII ст. простежена у ході археологічних досліджень на вул. Героїв Трипілля, 14 (Сагайдак и др. 1988). Дуже цікаві матеріали отримані на вул. Оболонська, 7, де зафіксовано залишки середньовічної дороги, яка функціонувала безперервно протягом XI—XIX ст. (Андрушук, Бобровский, Зоценко 1988). У 1987—1988 рр. розкопками В.Н. Тимошука на вул. Волоська, 16 зафіксовано яму, датовану XIII—XIV ст. (Тимошук 1987—1988).

Значна кількість археологічного матеріалу зібрана в ході розкопок на території Києво-Печерської лаври. Зокрема, протягом польових сезонів 1987—1988 рр. на території колишнього митрополичого саду виявлено чотири житла, дві господарські споруди та залишки двох виробничих комплексів (металургійного та ковальського) другої половини XIII—XIV ст. (Харламов, Гончар 1988; Гончар 1993). Об'єкти та культурні нашарування синхронного часу відкрито у 1988—1989 рр. поблизу башти Кушніра та в районі Печерської гауптвахти (Писларий, Балакин, Загребельный 1991; Балакін, Оногда 2008). Об'єкти золотоординського та литовського часу виявлено в ході розкопок київської околиці на вул. Смирнова-Ласточкина (Боровский и др. 1986).

У 90-х роках XX ст. кількість досліджень на пам'ятках доби середньовіччя зростає, це пов'язано з активізацією, в першу чергу, охоронних розкопок у містах. Від цього часу дослідники все більше уваги приділяють вивченню пізньосередньовічної історії та археології України, вдосконаленню методики датування масового матеріалу та індивідуальних знахідок.

У 1989—1990 рр. О.В. Білецька на городищі в с. Піщане Золотоніського р-ну Черкаської обл. виявила культурні нашарування XII—XVII ст. Подібні матеріали зібрано під час обстеження пам'яток у селах Чубівка Черкаського р-ну та Медведівка Чигиринського р-ну Черкаської обл. (Білецька та ін. 1990). У 1990 р. розвідка О.В. Петраускаса зафіксувала культурні нашарування пізньосередньовічного часу на поселенні в с. Чубівка (Петраускас 1990).

Під керівництвом В.О. Петрашенка продовжувалися археологічні дослідження на території Канівського заповідника. У 1991 р. на поселенні в с. Григорівка розкопано яму XIII—XIV ст. (Петрашенко, Козюба 1991), а в 1993 р. В.О. Петрашенко та В.К. Козюба відкрили поселення XIV—XVI ст. біля піонерського табору «Салют», а також в уроч. Загора. Окрім того, знахідки післямонгольського часу виявлено на неукріплених пам'ятках в урочищах Попове Поле та Дякове поле (XII—XV ст.), Рожана Криниця (XIV—XV ст.) та на території колишнього цегельного заводу (XIII—XIV ст.) (Петрашенко, Козюба, Таєвська 1993). У наступному 1994 р. Л.І. Виноградська в уроч. Церковщина в береговому урвищі простежила культурні нашарування, що датуються за керамікою XIII—XIV ст. (Виноградская 1994). У цьому ж польовому сезоні кераміка другої половини XIII—XIV ст. зібрана на поселенні в с. Селище Канівського р-ну Черкаської обл. (Петрашенко, Козюба, Таєвська 1994).

Надзвичайно важливою подією для вивчення життя київської околиці в золотоординський час стало відкриття у 1991 р. Поліським загоном Дніпровської давньоруської експедиції під керівництвом О.П. Моці поселення середини XIII—XIV ст. на правому березі р. Нивка в с. Софіївська Борщагівка. На досить незначній території впродовж двох польових сезонів розкопано 74 археологічних об'єкти золотоординського часу. Частина з них — господарські та побутові ями різного призначення; зафіксовані також сліди заглиблених у материк жител (Моця, Коваленко, Готун 1992; 1993). На поселенні зібрано численний матеріал, який дозволяє з'ясувати характер діяльності та спосіб життя тогочасного населення (Готун, Моця 1993).

У 1992 р. експедиція А.Т. Сміленко в с. Виграїв Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. збрала колекцію кераміки, яка датується XIV—XVII ст. (Сміленко, Шекера 1992). У цьому ж році матеріали XI—XIII та XIV—XVII ст. виявлено розкопками в м. Житомир — Замкова Гора, посад (Тарабукін 1992).

Археологічно-спелеологічними дослідженнями Т.А. Бобровського обстежено печерні комплекси в селах Жорнівка (XII—XVII ст.) і Лісники (XII—XVII ст.) Києво-Святошинського р-ну Київської обл. та с. Бобрися Канівського р-ну Черкаської обл. (XV—XVII ст.). Підйомний матеріал, датований XV—XVII ст., зібрано на городищі в с. Лісовичі Таращанського р-ну Черкаської обл. (Бобровский, Стрихарь 1990).

Активізація охоронних досліджень у містах сприяла накопиченню матеріалів золотоординського та литовського часів. У 1994 р. експедиція Р.С. Орлова у м. Васильків простежила культурні нашарування XIII—XIV ст. (Орлов 1994), а в 1996 р. експедиція О.В. Стародуба в Білій Церкві дослідила значну кількість споруд XIII—XIV ст. та XIV—XV ст. (Стародуб 1996). У 2001—2002 рр. В.К. Козюба в м. Вишгород дослідив кілька поховань, що за стратиграфічними даними можуть бути віднесені до післямонгольського часу. Окрім того, в ході наглядових робіт по місту зібрано уламки кераміки XIII—XIV ст. та XV ст. (Козюба 2002).

Дослідженнями на території Черкас у 2002—2004 рр. віднайдено окремі об'єкти господарського та житлового призначення, датовані XIV—XV ст. Це дозволило з'ясувати характер культурних нашарувань міста та вивчити господарство та побут населення литовських часів (Куштан 2002; Куштан, Овчинников 2003; Куштан, Назаров, Овчинников 2004).

Наприкінці 90-х рр. XX — на початку XXI ст. у Фастівському р-ні Київської обл. та Овруцькому р-ні Житомирської обл. проведено масштабні розвідки, результатом яких стало відкриття нових пам'яток середини XIII—XV ст. та уточнення датування раніше відкритих поселень. Приміром, С.Д. Лисенко виявив поселення післямонгольського часу в селах Гатне, Мархалівка, Малополовецьке, Кошіївка, Мала Михайлівка Київської обл. (Лысенко, Параций, Гаскевич 1995; Лысенко и др. 2003; Лысенко, Лысенко, Гаскевич 2005). Планомірне обстеження території Овруцького кряжа дозволило А.П. Томашевському виявити та картографувати поселення золотоординського та литовського часів у селах Бігунь, Білка, Велика Хайча, Верпа, Левковичі, Листвин, Можари, Скребелічі, Словечне та у м. Норинськ Житомирської обл. (Томашевський, Павленко 2007).

Цікаві результати дало обстеження пам'яток у зоні відчуження. На території, яка від 1986 р. не досліджувалася, експедиція О.В. Манька в 2003 р. зафіксувала культурні нашарування XIII—XV ст. у м. Чорнобиль (три пункти після-

монгольського часу) та с. Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл. і збрала фрагменти кераміки, характерні для післямонгольського часу (Манько та ін. 2003). Того ж року Північна експедиція під керівництвом І.А. Готуна розпочала обстеження території між селами Ходосівка та Лісники Києво-Святошинського р-ну. У ході розкопок і розвідок виявлено матеріали XIII—XIV ст. в урочищах Діброва та Ємцьове. Фрагменти кераміки пізнішого часу (XV ст.) зібрані під час розкопок в уроч. Заплава (Готун, Казимір 2003).

Не менше інформативними виявилися дослідження на території Києва. У 1994—1996 рр. знахідки післямонгольського часу зафіксовані на вул. Велика Житомирська, 11; у 1999—2000 рр. досліджено споруду другої половини XIII—XIV ст. на вул. Велика Житомирська, 25 (Мовчан та ін. 1994; Мовчан, Боровський, Сиром'ятников 2001); у 2002 р. споруду XIV—XV ст., господарську яму XIII—XIV ст. і поховання XIII—XV ст. зафіксовано в ході розкопок на вул. Велика Житомирська, 2 (Мовчан та ін. 2002). Синхронні матеріали відомі з розкопок інших пунктів Верхнього міста: на вул. Володимирська, 3 відкрито житлову споруду та господарську яму середини XIII—XV ст., культурні нашарування та залишки споруди XIII—XIV ст. простежено біля фундаментів Київської ротонди XII ст. (Мовчан та ін. 1996); у 1999 р. розкопками І.І. Мовчана на вул. Стрілецька зафіксовано культурні нашарування та об'єкти післямонгольського часу (Мовчан, Боровський, Климовський 1999); у 2000 р. на вул. Володимирська, 20—22 досліджено житлову споруду та господарську яму XIII—XIV ст. (Мовчан, Боровський, Климовський 2000); а у 2000—2001 рр. на вул. Десятинна, 1/3 — об'єкт XV ст. (Мовчан та ін. 2000—2001); на вул. Золоторотська, 13 віднайдено об'єкт, який за керамікою датується другою половиною XIII ст. (Мовчан та ін. 2000); об'єкти післямонгольського часу віднайдено також на Рильському пров., 5—10 у 2003 р. (Івакін та ін. 2003); три об'єкти післямонгольського часу розкопано у 2004 р. на вул. А. Тарасової, 1—5 (Мовчан, Климовський 2004).

На Подолі у 1992 р. в ході розкопок в районі фундаментів Поварні XVII—XVIII ст. на території колишнього Братського монастиря віднайдено два поховання XV—XVI ст., споруду та господарську яму XIII—XIV ст. (Сагайдак, Сергеева 1992). Ще один цікавий комплекс зафіксовано на вул. Сагайдачного, 18 у 1991 р., де виявлено три будівлі та п'ять господарських ям післямонгольського часу (Івакін та ін. 1991). Синхронні матеріали за-

фіксовано на вул. Героїв Трипілля, 10 (Башкатов, Зоценко, Тимошук 1991—1992). У цьому ж році відкрито два поховання, датовані XIV—XVI ст. (там само). У 1992—1993 рр. частково досліджено дві садиби XV—XVI ст. на вул. Братська, 17—19 (Тимошук, Башкатов 1994). У 1997 р. експедицією М.А. Сагайдака на вул. Покровська, 5 віднайдено споруду XIV—XV ст. (Сагайдак и др. 1997), а у 1998 р. — господарську яму XV ст. у розкопі на вул. Шекавицька, 7/10 (Сагайдак, Башкатов, Михайлов 1998). У 2003 р. в ході дослідження фундаментів церкви XII ст. простежено кам'яну прибудову XIV—XV ст. (Сагайдак, Сергеева 2003). Того ж року М.С. Сергеева на вул. Почайнинська, 27/44 зафіксувала споруду XIV—XV ст. (Сергеева, Тараненко, Журухина 2003).

Значну кількість об'єктів золотоординського та литовського часів досліджено під час розкопок на території Михайлівського Золотоверхого монастиря. Зокрема, у польових сезонах 1996—1997 рр. виявлено яму, датовану за знахідкою литовського динарія XV ст., та дві будівлі післямонгольського часу; а в сезонах 1997—1998 рр. розкопано господарську яму XV ст., датовану за знахідкою празького гроша Вацлава I (Івакін та ін. 1997; 1998). На території Києво-Печерської лаври у 1991 р. досліджено господарську яму з матеріалами XIV—XV ст.; у 1993 р. — залишки житла та якогось об'єкта виробничого призначення XIII—XIV ст., а в 1994 р. — житлову будівлю та три господарські ями XIII—XVI ст. (Харламов, Гончар, Трофименко 1991; Сыромятников, Балакин 1993; 1994). У 2000 р. експедиція Г.Ю. Івакіна та С.А. Балакіна дослідила три житлові будівлі пізньосередньовічного часу, датовані за нумізматичним матеріалом XV—XVI ст. (Івакін, Балакін 2000). Того ж року в районі сучасної пл. Слави відкрито культурні нашарування другої половини XIII—XIV ст.; у 2002 р. неподалік корпусу 4 Києво-Печерської лаври розкопано яму XIV—XV ст., а в 2006 р. — сліди житла XIV—XVI ст. в районі Воскресенської церкви (Мовчан та ін. 2000; Балакін 2003; 2007). Інформативними виявилися дослідження

І.І. Мовчана у 2000 р. на вул. Паторжинського, 14, де виявлено потужний виробничий комплекс, що складався з восьми горнів, датований XIII—XVI ст. (Мовчан, Боровський, Климовський 2000).

Археологічно-спелеологічними розвідками Т.А. Бобровського обстежені печерні комплекси XIII—XIV ст. в районі Дніпровського узвозу; XI—XIX ст. — в районі вул. Січневого повстання; XI—XVII ст. — в селищі Хутір Вільний; XIII—XVII ст. — в районі вул. Лук'янівська, 27—29 і вул. Олегівська, 38; XII—XVII ст. — на вул. Мічуріна, 18—22; XIV—XVII ст. — в районі вул. Протасів Яр; XIII—XVII ст. — в районі Андріївського узвозу, 13—15 та XIII—XVII ст. — в районі вул. Миру (Бобровський 2007, с. 93—95).

Нині на території лише Правобережжя Київської землі відомо 177 археологічних пам'яток золотоординського та литовського часів, які представлені поселеннями, городищами, печерними комплексами, скарбами тощо. На території сучасного Києва зафіксовано 57 пунктів з культурними нашаруваннями середини XIII—XV ст. Загальна кількість пам'яток вказаного часу становить 234 позиції.

Картографування археологічних пам'яток середини XIII—XV ст. показало найвищу їхню концентрацію у Київській обл., найменшу — в Житомирській обл., що, безумовно, пов'язано з активністю дослідження окремих регіонів. Ступінь вивченості різних археологічних пам'яток суттєво різниться. Так, лише поселення в Софіївській Борщагівці розкопане широкою площею, на деяких поселеннях (Григорівка, Половецьке, Біла Церква, Черкаси та ін.) проводилися стаціонарні археологічні розкопки, але більшість пам'яток відома лише за розвідками та збором підйомного матеріалу.

Подальші дослідження археологічних пам'яток та культурних нашарувань середини XIII—XV ст. дозволять з'ясувати особливості історико-культурного, соціально-економічного та політичного розвитку Київської землі в золотоординський та литовський часи.

Андрощук Ф.А., Бобровский Т.А., Зоценко В.Н. Отчет об исследованиях Почайнинского отряда подольской постоянно действующей экспедиции ИА АН УССР за 1988 г. // *НА ІА НАНУ.* — 1988/25а.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. — К., 1895.

Балакін С.А. Звіт про результати археологічних досліджень на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 2003 р. // *НА ІА НАНУ.* — 2003/130.

Балакін С.А. Археологічні дослідження на території Києво-Печерської лаври 2006 р. // *Могилянські читання.* — К., 2007. — С. 293—299.

Балакін С.А., Оногда О.В. Археологічні матеріали з розкопок Печерської гауптвахти // *Праці центру пам'яткознавства.* — К., 2008. — 13. — С. 123—144.

- Башкатов Ю.Ю., Зоценко В.Н., Тимошук В.М. Отчет Межигорского отряда постоянно действующей Подольской экспедиции о полевых исследованиях по ул. Межигорской, 11 в 1991 г. и полевых наблюдениях в 1991—1992 гг. на Подоле // НА ІА НАНУ. — 1991—1992/231.
- Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. (по материалам археологических исследований). — К., 1982.
- Беляева С.О., Блажевич Н.В. Отчет о разведках и раскопках в Среднем Поднепровье в 1979 г. // НА ІА НАНУ. — 1979/266.
- Березанская С.С., Ковпаненко Г.Т., Цвек Е.В., Пачкова С.П. Отчет о разведочной экспедиции в зонах Верхнего и Нижнего Белоцерковского водохранилища // НА ІА НАНУ. — 1969/8.
- Білецька О.В., Гірник І.П., Діденко О.П. та ін. Звіт про роботу комісії по відведенню земельних ділянок у Черкаській області у 1989—1990 р. // НА ІА НАНУ. — 1990/255.
- Блифельд Д.И. Отчет о работе Белгородской археологической экспедиции 1947 г. // НА ІА НАНУ. — 1947/19.
- Бобровский Т.А. Отчет о проведении полевых разведочных работ вблизи с. Григоровка в 1986 г. // НА ІА НАНУ. — 1986/30а.
- Бобровский Т.А. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. — К., 2007.
- Бобровский Т.А., Стрихарь М.Н. Отчет о разведочных исследованиях пещерных памятников в Киевской области в 1990 г. // НА ІА НАНУ. — 1990/54.
- Богусевич В.А. Розкопки на горі Киселівці // АП УРСР. — 1955 — III. — С. 66—72.
- Боровський Я.Є. Звіт про археологічні розкопки в «городі» Ярослава (вул. Поліни Осипенко, 9) в 1981 р. // НА ІА НАНУ. — 1981/156.
- Боровский Я.Є., Зоценко В.Н., Калюк А.П., Павлова В.В. Отчет об археологических исследованиях на Копыревом Конце в Киеве в 1986 г. // НА ІА НАНУ. — 1986/28б.
- Боровський Я.Є., Калюк О.П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 3—42.
- Боровский Я.Е., Калюк А.П., Архипова Е.И. Археологические исследования в «Верхнем Киеве» в 1989 г. (ул. Большая Житомирская, 2; Стрелецкая, 4а, б) // НА ІА НАНУ. — 1989/28.
- Боровский Я.Е., Калюк А.П., Сыромятников Е.И., Архипова Е.И. Археологические исследования в «Верхнем Киеве» в 1988 г. (Отчет о раскопках по ул. Большая Житомирская, 2 и наблюдения за земляными работами) // НА ІА НАНУ. — 1988/17.
- Выезжев Р.И. Отчет Верхне-Тетеревской разведочной археологической экспедиции 1947 г. // НА ІА НАНУ. — 1947/28.
- Выезжев Р.И. Отчет Верхне-Тетеревской разведочной экспедиции 1949 г. // НА ІА НАНУ. — 1949/14.
- Виноградская Л.И. Отчет об охранных археологических работах на территории Трахтемировского заповедника в 1994 г. // НА ІА НАНУ. — 1994/14.
- Гершкович Я.П., Покас П.М. Отчет о разведке Мироновского отряда Киевской областной археологической экспедиции по составлению «Свода памятников УССР» в 1985 г. // НА ІА НАНУ. — 1985/1е.
- Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987—1988 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 167—186.
- Гончаров В.К. Археологічна розвідка по р. Роставиця в 1946 р. // НА ІА НАНУ. — 1946/18.
- Готун І.А., Казимір О.М. Звіт про роботи Північної експедиції в 2003 р. // НА ІА НАНУ. — 2003/229.
- Готун І., Моця О. З життя киян часів Батия // КС. — 1993. — 5. — С. 77—80.
- Гупало К.Н., Зоценко В.Н. Отчет о раскопках в г. Киеве по ул. Андреевская, 4 в 1976 г. // Рукопис; зберігається в НА Подільської постійно діючої експедиції ІА НАНУ.
- Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А. Отчет об археологических исследованиях Подола в 1975 г. // НА ІА НАНУ. — 1975/25а.
- Довженко В.И., Кучера М.П. Отчет о работе древнерусской экспедиции на р. Роси в 1956 г. (хутор Половецкий, село Миколаївка) // НА ІА НАНУ. — 1956/12в.
- Звиздецкий Б.А. Отчет о раскопках в Малине за 1987 г. // НА ІА НАНУ. — 1987/146.
- Ивакин Г.Ю. Отчет о работе Братского отряда Киевской экспедиции. Раскопки на Подоле в 1984 г. // НА ІА НАНУ. — 1984/18д.
- Ивакин Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). — К., 1996.
- Ивакин Г.Ю., Балакин С.А. Звіт про археологічні дослідження котловану та траншеї ТП-255 по Лаврському провулку // НА ІА НАНУ. — 2000/94.
- Ивакин Г.Ю., Козубовский Г.А. Отчет о раскопках Подольской экспедиции ИА АН УССР в 1985 г. на ул. Зелинского (Покровская церковь) и ул. Оболонская // НА ІА НАНУ. — 1985/8а.
- Ивакин Г.Ю., Козубовский Г.А. Отчет о раскопках в Киеве в 1987 г. на Гончарах и Кожемяках // НА ІА НАНУ. — 1987/26а.

- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.М. та ін. Звіт про археологічні дослідження на вулиці Сагайдачного, 18 в Києві // НА ІА НАНУ. — 1991/10а.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Полякова С.Є. Науковий звіт про архітектурно-археологічні дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря в м. Києві у 1996—1997рр. // НА ІА НАНУ. — 1997/103.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Полякова С.Є., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Науковий звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р. // НА ІА НАНУ. — 1998/92.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Чекановський А.А. Звіт про археологічні дослідження по вул. Великій Житомирській, 9 у м. Києві в 2002—2003 рр. // НА ІА НАНУ. — 2003/197.
- Капустін К.М. Археологічні пам'ятки XIV—XVI ст. басейну р. Роставиця (за матеріалами розвідки 1946 р.) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Мат-ли IX Міжнар. студентської наукової археол. конф. (Чернігів, 16—18 квітня 2010 р.). — Чернігів, 2010. — С. 105—108.
- Каргер М.К. Древний Киев. — К., 1958. — Т. 1.
- Кириєвич С.Р. Отчет о раскопках 1977 года старокиевского отряда Киевской археологической экспедиции на территории Киевского детинца (Десятинный пер. № 5) // НА ІА НАНУ. — 1977/9а.
- Кириєвич С.Р. Раскопки в Киевском детинце // АО 1982. — М., 1984. — С. 265—266.
- Кириєвич С.Р., Харламов В.А. Исследования храма Вотча Федоровского монастыря XII в. в Киеве // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 180—188.
- Козюба В.К. Звіт про археологічні дослідження в Київській області в 2001—2002 рр. // НА ІА НАНУ. — 2002/205.
- Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Отчет о работе Постугнянского отряда Киевского пединститута за 1987 г. // НА ІА НАНУ. — 1987/168.
- Кучера М.П. Отчет об археологической разведке в зоне водохранилища Каневской ГЭС в 1960 г. // НА ІА НАНУ. — 1960/2.
- Кучера М.П. Отчет о раскопках Ходоровского древнерусского городища на Днепре в 1962 г. // НА ІА НАНУ. — 1962/13.
- Кучера М.П. Отчет о разведке древнерусских городищ в с. Русанов на Трубеже 1965 г. // НА ІА НАНУ. — 1965/47.
- Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 174—181.
- Кучера М.П. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1973 р. // НА ІА НАНУ. — 1973/18а.
- Кучера М.П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1979 г. // НА ІА НАНУ. — 1979 /24.
- Кучера М.П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов Среднего Поднепровья в 1981 г. // НА ІА НАНУ. — 1981/16.
- Кучера М.П. Отчет об исследовании Змиевых валов в 1982 г. // НА ІА НАНУ. — 1982/32.
- Кучера М.П. Отчет об исследовании Змиевых валов в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — 1983/39.
- Кучера М.П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов на Левобережье Днепра в 1985 г. // НА ІА НАНУ. — 1985/30.
- Кучера М.П., Звиздецкий Б.А., Иванченко Л.И., Витрик И.С. Отчет о разведке памятников археологии Житомирской обл. в 1988 г. // НА ІА НАНУ. — 1988/15 б.
- Куштан Д.П. Звіт про рятівні археологічні розкопки у Черкасах за 2002 рік // НА ІА НАНУ. — 2002/73.
- Куштан Д.П., Назаров Д.В., Овчинников Е.В. Звіт про археологічні розкопки у зоні реконструкції автодороги Київ—Одеса (поселення в с. Шарин Уманського р-ну Черкаської обл. та біля м. Умань), рятівні розкопки у м. Черкаси та розвідки на території Черкаської обл. за 2004 р. // НА ІА НАНУ. — 2004/84.
- Куштан Д.Т., Овчинников Е.В. Звіт про археологічні розкопки та розвідки у Черкаській обл. за 2003 р. // НА ІА НАНУ. — 2003/142.
- Линка Н.В. Предварительный отчет об экспедиции Большой Киев 1947 г. // НА ІА НАНУ. — 1947/27.
- Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Гаскевич Д.Л. Отчет о разведках и раскопках на Киевщине в 2005 г. // НА ІА НАНУ. — 2005/73.
- Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Гаскевич Д.М. и др. Отчет о разведках и раскопках в Киевской области в 2003 г. // НА ІА НАНУ. — 2003/129.
- Лысенко С.Д., Параций В.М., Гаскевич Д.Л. Отчет о работе Фастовской археологической экспедиции за 1995 г. // НА ІА НАНУ. — 1995/20.
- Магура С. Розкопки на горі Киселівці в Києві 1933 р. // НЗІМК. — К., 1934. — Кн. 1.
- Манько В.О., Залізник Л.Л., Смирнов А.П. та ін. Звіт про археологічні розвідки на території Чорнобильської зони у 2003 р. // НА ІА НАНУ. — 2003/171.

- Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Білгородської археологічної експедиції КДУ // НА ІА НАНУ. — 1968/52.
- Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Білгородської археологічної експедиції КДУ // НА ІА НАНУ. — 1969/44.
- Мовчан І.І. Отчет о раскопках в Михайловской церкви Выдубецкого монастыря // НА ІА НАНУ. — 1972/34а.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Архіпова Е.І. та ін. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у 1996 р. у Києві по вул. Стрітенській, 10 та вул. Володимирській, 3 // НА ІА НАНУ. — 1996/66.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. та ін. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України на площі Слави в Києві у 2000 р. // НА ІА НАНУ. — 2000/2.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. та ін. Звіт про проведення археологічних досліджень на вул. Десятинній, 1/3 2000—2001 рр. // НА ІА НАНУ. — 2000—2001/60.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. та ін. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції по вул. Великій Житомирській в 1994 р. // НА ІА НАНУ. — 1994/18.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Звіт про дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ у м. Києві в 1999 р. // НА ІА НАНУ. — 1999/33.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Звіт про дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві у 2000 р. на вул. Паторжинського, 14 // НА ІА НАНУ. — 2000/81.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві в 2000 р. на вул. Володимирській, 20—22 // НА ІА НАНУ. — 2000/82.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Сиром'ятников О.К. Рятувальні археологічні дослідження в Києві 1999—2000 рр. // АБУ 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 21.
- Мовчан І.І., Гончар В.М., Ієвлев М.М. та ін. Звіт про археологічні дослідження по вул. Велика Житомирська, 2 м. Києва 2002 р. // НА ІА НАНУ. — 2002/84.
- Мовчан І.І., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України на вул. А. Тарасової, 1—5 у м. Києві в 2004 р. // НА ІА НАНУ. — 2004/42.
- Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. Звіт про роботи Поліського загону Дніпровської давньоруської експедиції в 1992 р. // НА ІА НАНУ. — 1992/3.
- Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. Звіт про роботи Дніпровської давньоруської експедиції в 1993 р. // НА ІА НАНУ. — 1993/25.
- Орлов Р.С. Отчет о работе Белоцерковской экспедиции в 1980 г. // НА ІА НАНУ. — 1980/25.
- Орлов Р.С. Отчет о работе Белоцерковской экспедиции в 1981 г. // НА ІА НАНУ. — 1981/27.
- Орлов Р.С. Археологічні дослідження у м. Василькові Київської області у 1994 р. // НА ІА НАНУ. — 1994/133.
- О ходе открытия древности в Киеве до начала 1836 г. // ЖМНП. — 1836. — XII.
- Пассек Т.С. Отчет (предварительный) Поросской экспедиции в 1945 г. // НА ІА НАНУ. — 1945/4.
- Петраускас О.В. Отчет о археологических разведках на территории Черкасской области в 1990 г. // НА ІА НАНУ. — 1990/249.
- Петрашенко В.А. Отчет Григоровского отряда Днепровской древнерусской экспедиции о раскопках древнерусского поселения у с. Григоровка Каневского р-на Черкасской обл. в 1986 г. // НА ІА НАНУ. — 1986/30 а.
- Петрашенко В.А., Виноградская Л.И., Ткачук Т.М. Отчет о раскопках и разведках Григоровского отряда Днепровской древнерусской экспедиции у с. Григоровка в 1988 г. // НА ІА НАНУ. — 1988/14а.
- Петрашенко В.А., Виноградская Л.И., Тригубова А.В. Отчет Приднепровского отряда Днепровской древнерусской экспедиции о раскопках поселения у с. Ходосовка и с. Григоровка за 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/196.
- Петрашенко В.А., Козюба В.К. Отчет о раскопках многослойного поселения и могильников у с. Бучак Каневского района Черкасской области // НА ІА НАНУ. — 1991/25в.
- Петрашенко В.Д., Козюба В.К., Таєвська А.В. Звіт Канівської комплексної експедиції про роботи на побережжі Канівського моря у 1993 р. // НА ІА НАНУ. — 1993/6.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К., Таєвська А.В. Звіт Канівської експедиції по розвідці правого берега Канівського водосховища та розкопки біля с. Григорівка Канівського р-ну Черкаської обл. // НА ІА НАНУ. — 1994/17.
- Писларий І.А., Балакин С.А., Загребельный А.Н. Охранные археологические исследования на территории Киево-Печерского заповедника // Проблемы охраны, изучения и реставрации архитектурных памятников Киево-Печерской лавры. — К., 1991. — С. 91—115.
- Пономаренко М.Ф. Експедиція «Черкаси» // НА ІА НАНУ. — 1981/151.
- Пономаренко М.Ф. Попередній звіт про роботу експедиції Черкаси // НА ІА НАНУ. — 1981/98а.
- Приходнюк О.М. Отчет о работе Среднеднепровской славяно-русской экспедиции в 1979 г. // НА ІА НАНУ. — 1979/26.
- Приходнюк О.М., Беляева С.А. Отчет о работе Поросской славяно-русской экспедиции в 1976 г. // НА ІА НАНУ. — 1976/16.

- Раппопорт П.А.* Исследование городищ в районе Киева в 1950 г. // НА ІА НАНУ. — 1950/1ж.
- Раппопорт П.А.* Отчет о раскопках, проведенных разведочно-маршрутным отрядом экспедиции Большой Киев в 1951 г. // НА ІА НАНУ. — 1951/8в.
- Русанова И.П.* Отчет о работе Древлянского отряда Днепровской экспедиции ИА АН СССР за 1961 г. // НА ІА НАНУ. — 1961/23.
- Русанова И.П.* Отчет о работе Древлянского отряда Днепровской Славянской экспедиции за 1962 г. // НА ІА НАНУ. — 1962/27.
- Сагайдак М.А., Башкатов Ю.Ю., Михайлов П.С.* Отчет Подольской постоянно действующей экспедиции ИА НАНУ о полевых исследованиях по ул. Щекавицкой, 7/10 в 1998 г. // НА ІА НАНУ. — 1998/132.
- Сагайдак М.А., Занкин А.Б., Брайчевская Е.А. и др.* Отчет о полевых исследованиях Подольской постоянно действующей экспедиции на участке по ул. Героев Триполья, 14 в г. Киеве в 1988 г. // НА ІА НАНУ. — 1988/25.
- Сагайдак М.А., Зоценко В.Н., Сергеева М.С. и др.* Отчет Подольской постоянно действующей археологической экспедиции ИА НАНУ об исследованиях 1997 г. на Киевском Подоле // НА ІА НАНУ. — 1997/119.
- Сагайдак М.А., Сергеева М.С.* Отчет об исследованиях Подольской экспедиции в зоне фундаментов Поварни XVII—XVIII вв. на территории бывшего Братского монастыря // НА ІА НАНУ. — 1992/30.
- Сагайдак М.А., Сергеева М.С.* Звіт Подільської постійно діючої експедиції ІА НАНУ про архітектурно-археологічні дослідження у Києві по вул. Юрківська, 3 у 2003 р. // НА ІА НАНУ. — 2003/126.
- Сергеева М.С., Тараненко С.П., Журухина Е.Ю.* Отчет Почайнинского отряда Подольской постоянно действующей экспедиции ИА НАН Украины о полевых исследованиях по ул. Почайнинской, 27/44 в 2003 году // Рукопис; зберігається в НА Подільської постійно діючої експедиції ІА НАНУ.
- Серов О.В.* Отчет о разведках в Киевской области в 1980—1982 гг. // НА ІА НАНУ. — 1982/41.
- Серов О.В.* Отчет об археологических разведках кружка Киевского Дворца пионеров и школьников им. Островского в Киевской обл. в 1983 году // НА ІА НАНУ. — 1983/41.
- Сымонович Э.А.* Отчет о раскопках в с. Ломоватое Черкасского района в 1956 году // НА ІА НАНУ. — 1956/26.
- Сымонович Э.А.* Отчет о раскопках в с. Ломоватое Черкасского района в 1957 году // НА ІА НАНУ. — 1957/2.
- Сымонович Э.А.* Отчет о работах Черкасского отряда Кременчугской древнерусской экспедиции 1958 г. // НА ІА НАНУ. — 1958/3в.
- Сымонович Э.А.* Отчет о работе Средне-Днепровской экспедиции Института археологии АН СССР в 1959 г. // НА ІА НАНУ. — 1959/7а.
- Сыромятников А.К., Балакин С.А.* Отчет об археологических исследованиях на территории «Киево-Печерского историко-культурного заповедника» в 1993 г. // НА ІА НАНУ. — 1993/79.
- Сыромятников А.К., Балакин С.А.* Отчет об археологических исследованиях на территории «Киево-Печерского историко-культурного заповедника» в 1994 г. // НА ІА НАНУ. — 1994/127.
- Сміленко А.Т., Шекера І.М.* Звіт про розвідувальні роботи в с. Вітачів під Корсунем 1992 р. // НА ІА НАНУ. — 1992/62.
- Стародуб О.В.* Звіт про розкопки у м. Біла Церква Київської обл. у 1996 р. // НА ІА НАНУ. — 1996/93.
- Тарабукін О.О.* Звіт про роботи Житомирської археологічної розвідувальної експедиції на території м. Житомира і Житомирського району в 1992 р. // НА ІА НАНУ. — 1992/46.
- Тимошук В.Н.* Щоденник польових досліджень розкопу 1 по вул. Волоська, 16 у 1987—1988 рр. // Рукопис; зберігається в НА Подільської постійно діючої експедиції ІА НАНУ.
- Тимошук В., Башкатов Ю.* Нові матеріали досліджень середньовічного Подолу по вул. Братській // ДАПУК. — К., 1994. — С. 45—49.
- Толочко П.П., Гупало К.Н.* Розкопки Києва у 1969—1970 рр. // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 5—27.
- Толочко П.П., Килиевич С.Р.* Отчет о раскопках Киевской археологической экспедиции в 1965 г. // НА ІА НАНУ. — 1965/1е.
- Толочко П.П., Килиевич С.Р.* Отчет об археологических раскопках на Старокиевской горе в 1966 г. // НА ІА НАНУ. — 1966/8.
- Толочко П.П., Килиевич С.Р.* Отчет об археологических раскопках на Старокиевской горе в 1967 г. // НА ІА НАНУ. — 1967/1.
- Толочко П.П., Килиевич С.Р.* Отчет об археологических раскопках на Старокиевской горе в 1968 г. // НА ІА НАНУ. — 1968/66.
- Толочко П.П., Килиевич С.Р.* Археологические раскопки на Старокиевской горе // Археологические исследования на Украине 1968 г. — К., 1971. — IX. — С. 234—237.
- Томашевский А.П.* Отчет о разведках на территории Житомирской области в 1988 г. // НА ІА НАНУ — 1988/113.
- Томашевський А.П., Павленко С.П.* Попередні результати археологічних досліджень в Овруцькому та Коростенському районах Житомирської обл. у 2006 р. // АДУ 2005—2007 рр. — К., 2007. — С. 382—386.

- Харламов В.А. Отчет о работах архитектурно-археологического отряда об археологических исследованиях памятника древнерусской архитектуры нач. XII в. Трапезной Киево-Печерского монастыря, проведенных в 1985 г. // НА ИА НАНУ. — 1985/296.
- Харламов В.А., Гончар В.Н. Отчет о археологических раскопках, проведенных Архитектурно-археологической экспедицией по изучению Лавры ИА АН УССР на территории Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника в 1988 г. // НА ИА НАНУ. — 1988/26.
- Харламов В.А., Гончар В.Н., Трофименко Г.В. Отчет о археологических раскопках хозяйственного двора вблизи корпуса № 22 на территории Киево-Печерского историко-культурного заповедника в 1991 г. // НА ИА НАНУ. — 1991/2а.
- Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913.
- Ярмошик І.І. Звіт про роботу археологічної експедиції музею в 1982 р. // НА ИА НАНУ. — 1982/160.

Надійшла 23.11.2010

К.Н. Капустин

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ПРАВОБЕРЕЖЬЯ КИЕВСКОЙ ЗЕМЛИ СЕРЕДИНЫ XIII—XV вв.

Изучение археологических памятников Киевской земли середины XIII—XV вв. продолжается более 150 лет. Впервые материалы послемонгольского времени были зафиксированы во второй половине 19 в., в частности в с. Белогородка Киевской обл. (В. Хвойка). Но позитивные сдвиги в изучении этих древностей наблюдаются в послевоенное время. В ходе разведок Т.С. Пассек в Поросье, В.К. Гончарова по р. Роставица, Р.И. Выезжева по р. Тетерев, Н.В. Линки в рамках экспедиции «Большой Киев» зафиксированы культурные слои указанного времени, а с конца 1940—1950-х гг. значительно активизируются разведки и раскопки на памятниках. Из наиболее интересных материалов отметим результаты исследований городища и поселения у хут. Половецкий Киевской обл., где зафиксированы остатки хозяйственных и жилых построек, собран множественный хозяйственный инвентарь, оружие, военное снаряжение. Недалеко от поселения располагался могильник, часть погребений которого можно датировать XIII—XIV вв.

На протяжении 1950—1960-х гг. разведками И.П. Русановой, М.П. Кучеры, Э.А. Сымоновича, О.Н. Приходнюка, Г.Г. Мезенцевой, С.С. Березанской обнаружены новые, а также уточнена датировка ранее известных памятников древнерусского и позднесредневекового времени. С середины 1960-х гг. наступает качественно новый этап исследований Киева, связанный с началом масштабных раскопок Киевской экспедиции под руководством П.П. Толочка. Материалы золотоордынского и литовского времени зафиксированы на многих участках древнего Киева и его окраин.

В 1970—1980-х гг. М.П. Кучера выявил значительное количество памятников послемонгольского времени в Киевской, Житомирской, Черкасской, Черниговской, Полтавской и других областях. Продолжались и изыскания на территории древнерусских городов. Культурные слои и отдельные объекты середины XIII—XV вв. зафиксированы в Черкассах, Белой Церкви, Житомире, Малине и, конечно, Киеве.

С конца 1980-х гг. интенсивность и качество исследований на памятниках указанного времени значительно возрастает. Сплошное обследование территорий Каневского заповедника Черкасской обл., Фастовского р-на Киевской обл. и Овруцкого р-на Житомирской обл. позволило картографировать значительное количество памятников.

В целом за последние 20 лет наблюдается стабильная тенденция к активизации исследований на средневековых памятниках Южной Руси, что связано с интенсификацией раскопок, в первую очередь, городов Киевской земли и Киева.

Ныне на территории Правобережья Киевской земли известно 177 памятников середины XIII—XV вв. — поселения, городища, пещерные комплексы, клады и др. На территории Киева зафиксировано еще 57 пунктов с материалами послемонгольского времени.

Картографирование памятников показало их наибольшую концентрацию в Киевской обл., наименьшую — в Житомирской, что связано с состоянием исследования отдельных регионов. Абсолютное большинство памятников известно исключительно по материалам разведок и сбору подъемного материала. Только поселение у с. Софиевская Борщаговка исследовано широкой площадью, на некоторых проводились раскопки (Григоровка, Половецкое, Белая Церковь, Черкасы и др.).

К.М. Капустин

HISTORY OF STUDY OF ARCHAEOLOGICAL SITES OF THE RIGHT BANK REGION OF KYIV LAND FROM THE MIDDLE OF THE 13th C. TO THE 15th C.

Study of archaeological sites of Kyiv land from the middle of the 13th c. to the 15th c. has been continuing for more than 150 years. First materials on post-Mongolian period were found in the second half of the 19th c., specifically in Bilohorodka village of Kyiv Oblast (V. Khvoika). However, the positive improvements in study of the 13th—15th centuries antiquities are seen in

the period after the war. During the archaeological prospectings along the Ros River by T.S. Passek, along the Rostavytsya River by V.K. Honcharov, along the Teteriv River by R.I. Vyezzhev, and by N.V. Linka within the «Great Kyiv» Expedition, cultural layers of the mentioned period were discovered. Since the end of the 1940-s and 1950-s archaeological prospecting and excavations have been significantly activated at the sites. Of the most interesting materials one should note the results of research of a hill-fort and a settlement near Polovetskyi hamlet in Kyiv Oblast where the remains of husbandry and dwelling structures were found, numerous household inventory, arms, and military munitions were collected. There was a burial ground not far from the settlement where some of burials can be dated by the 13th—14th centuries.

During the 1950-s and 1960-s new sites were discovered and also the dates of the sites known before were specified after the archaeological prospecting by I.P. Rusanova, M.P. Kuchera, E.A. Symonovych, O.M. Prykhodnyuk, H.H. Mezentseva, and S.S. Berezanska. Since the middle of the 1960-s a qualitatively new stage of Kyiv studies started which was related to the beginning of ample excavation of the Kyiv Expedition directed by P.P. Tolochko. Materials of the Golden Horde and the Lithuanian periods were found at many areas of ancient Kyiv and its suburbs.

In the 1970-s and 1980-s, M.P. Kuchera discovered a significant number of sites of the post-Mongolian period in Kyiv, Zhytomyr, Cherkasy, Chernihiv, Poltava, and other Oblasts. Studies on the territory of Ancient Rus cities were ongoing. Cultural layers and separate objects from the middle of the 13th c. to the 15th c. were found in Cherkasy, Bila Tserkva, Zhytomyr, Malyn, and of course in Kyiv.

Since the end of the 1980-s, rate and quality of research at the Golden Horde and Lithuanian periods sites significantly increased. Entire study of the territories of Kaniv Preserve in Cherkasy Oblast, of Fastiv Region in Kyiv Oblast, and of Ovruch Region in Zhytomyr Oblast allowed the scholars to cartography a great deal of sites.

As a whole, in the last 20 years, a stable tendency towards the activation of the research at the Late Mediaeval sites of the South Rus is seen which is related to the increase of intensiveness of excavations, first of all, at the cities of Kyiv Land and in Kyiv.

177 sites of the period from the middle of the 13th c. to the 15th c. are known on the territory of the left bank region of Kyiv Land today: settlements, hill-forts, cave complexes, hoards, etc. 57 more sites with materials of the post-Mongolian period are discovered on the territory of Kyiv.

Cartography of sites showed their highest concentration in Kyiv Oblast and the lowest one in Zhytomyr Oblast, which is related to the condition of research in separate regions. Absolute majority of sites are known only by the materials of archaeological prospecting and collecting of surface finds. Only the settlement near Sofiyivska Borshchahivka village was studied on the broad area, and several settlements were excavated (Hryhorivka, Polovetske, Bila Tserkva, Cherkasy, etc.).

О.В. Цвек

ПОЛИВАНІВ ЯР — ЕТАЛОННА ПАМ'ЯТКА ТРИПІЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

(Т.А. Попова. Многослойное поселение Поливанов Яр.
К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье. —
СПб.: МАЭ РАН, 2003. — 240 с.)

Рецензована робота — чудовий пам'ятник Тетяні Олександрівні Поповій, яка назавжди пішла від нас (1931—2006). Поряд з нечисленними багаточисельними поселеннями (Ізвоар, Кукутені, Незвисько, Березівка) Поливанів Яр — еталонна пам'ятка для вивчення культур Трипілля.

Поселення досліджувала Т.С. Пассек у 1948—1951 рр., і результати того відображені в низці її праць (Пассек 1950; 1951; 1961 та ін.). Але колосальна колекція (більше ніж 50 тис. предметів) цієї складної пам'ятки вимагала подальшого камерального та наукового опрацювання. На пропозицію Тетяни Сергіївни в 70-і рр. Т.О. Попова продовжила дослідження комплексу цього унікального поселення, що стало справою її життя.

Аналіз усієї інформації — стратиграфії, житлових і господарських об'єктів, інших артефактів — дав несподіваний результат: у Поливановому Яру було не три, як то вважалося, а п'ять поселень трипільського часу. Перекриваючи одне одне, вони відображають мікрохронологію, а водночас — і періоди розвитку одного з варіантів західнотрипільської культури. Його матеріали дозволили авторові висвітлити розвиток економіки і організацію господарства в трипільських общинах Подністер'я, зафіксувати зв'язки мешканців селищ зі спорідненими трипільськими общинами та іншими племенами. Поливанів Яр з унікальними майстернями був одним із центрів крем'яної індустрії на території України. Все це детально висвітлене у відповідних розділах монографії, які є результатом скрупульозного вивчення артефактів із залученням широкого кола аналогів.

Перші розділи (II і III) присвячені найменше вивченому періоду Трипілля — VI. У розділі II охарактеризоване найдавніше селище — Поли-

ванів Яр III₁. На ньому відмічені заглиблені та наземні житла, господарські об'єкти, а також найдавніші на цій території фортифікаційні споруди. Основна група кераміки в Поливановому Яру III₁ представлена посудом із заглибленим орнаментом (65 %). Але низка ознак, а саме світло-рожевий ангоб, незначний відсоток посуду, що поєднує в декорі канелюри і зубчастий штамп, і деякі інші риси, свідчать про локальні особливості цього селища. Вірогідно, як стверджує автор, у період Трипілля VI на Середньому Дністрі набув розвитку один із варіантів пам'яток «борисівського типу», відмінний від основного його ядра. В Поливановому Яру III₁ трапляється біхромний розпис (червоним на білому тлі) та поліхромний (на червоному або білому тлі контрастно нанесений білий або червоний розпис з чорною тоненькою облямівкою). Але вказані фрагменти нечисленні (5 %) і «імпортовані» з кукутенських центрів. Співставляючи Поливанів Яр III₁ з іншими пам'ятками Кукутені—Трипілля, Т.О. Попова віднесла його до часу переходу від культури Прекукутені III до початку Трипілля VI. Але, порівнюючи його з ранніми поселеннями східнотрипільської культури, відзначимо, що, вірогідно, перше селище існувало дещо пізніше ніж припускає автор. Тут є посуд, близький до кераміки з поселень типу Красноставка, які відображають уже другу сходинку в розвитку східнотрипільської культури (Цвек 1985), але водночас у комплексі Поливанового Яру III₁ ще помітні й раніші риси, зокрема в пластиці та декорі деякого посуду з заглибленим орнаментом.

Розділ III присвячений наступному селищу — Поливанів Яр III₂. Як і попереднє, його оточував рів. Розміри селища дещо більші (2,8 га), межі його змістилися. Житла на зразок півземлянок мали вісімкоподібну форму,

котра стане характерною для будівель пізнішого періоду та не тільки в цьому регіоні. Як і в раніших, у житлах зафіксовані купольні печі, лежанки, культові місця. Знаменно, що вже в такий ранній період у домобудівництві застосовані випалені глинобитні деталі.

Різноманітний господарсько-побутовий матеріал Поливанового Яру III₂ має чимало спільного з комплексом першого селища, проте є і певні новації. Кераміки з заглибленим орнаментом доволі багато (30 %), але з'явився посуд з канелюрами і пофарбованими проміжками поміж ними, що характерно для пізнішого часу Кукутені А₄. Т.О. Попова зауважує на зростанні (50 %) кераміки з розписом і різноманітніших його стилях. Є також антропо- та зооморфні статуетки, конуси та прикраси, виявлені й керамічні імпорти культури Гумельниця, але виробів з міді немає. Автор синхронізує це поселення з Кукутені—Четецуї I, Хебешештами I, Трушештами I у Румунії, Новою Татарівкою на Дністрі, Верхніми Жорами, Старими Куконештами в Молдові та вважає, що Поливанів Яр III₂ дещо пізніший за Незвисько II. Порівняння з Красноставкою не зовсім правильне, оскільки її матеріали старші. Поливанів Яр III₂, імовірно, синхронний пам'яткам східнотрипільської культури кінця етапу В I, оскільки в його комплексі вже спостерігаються окремі елементи, притаманні пам'яткам типу Шкарівка (Цвек 2003). У зв'язку з цим дуже важливим є виділення дослідницею кераміки з канелюрами і трихромією, що набуде значного поширення під кінець етапу VI—Кукутені А₄ в Друцах, Василівці, Дрегушенях (Збенович, Шумова 1989). Заслуговує на увагу пропозиція Т.О. Попової про поділ етапу VI на чотири фази і розподіл за ними пам'яток західного Трипілля. Поливанів Яр III₂ дослідниця віднесла до третьої фази VI і співставила з колом поселень північно-східного локального варіанту, за В. Думітреску, що були генетичним підґрунтям наступного періоду розвитку Кукутені—Трипільської мегаспільноти етапу Трипілля VI—VII—Кукутені А—В.

Характеристичі поселення Поливанів Яр II присвячений розділ IV. Це третє селище виникло на місці двох попередніх і займало таку само площу, але було інакше укріплене. Поселенню притаманне типове для середнього періоду Трипілля планування жител гніздами. Його прикметна риса — наявність тільки заглиблених багатокамерних помешкань, подібних за конструктивними особливостями. Вони мають вигляд кількох овалів, що злили-

ся. Конусоподібне перекриття спиралося на стовбову конструкцію. Будівлі оснащені глинобитною долівкою, купольною піччю і вогнищами. Зафіксовані аорчні ніші для посуду. Наявність на селищі тільки заглиблених будівель на тлі наземних глинобитних у інших регіонах Трипілля можна вважати його локальною особливістю.

Заслуговує на увагу і виявлена в Поливановому Яру II майстерня для обробки кременю. Зауважимо, що конструкція подібна до майстерень з Ворошилівки (Гусев 1995, с. 173—174) і Рубаного Моста (Цвек, Мовчан 1997). Вони мали форму вісімкоподібної півземлянки, а в матеріалах спостерігаються близькі типи знарядь.

Т.О. Попова вказує на цікаву деталь — скупчення крем'яних жовен, втиснутих у глину, розташовану на відстані від майстерні. Грубо оброблені жовна супроводжувалися масивними відщепами, нуклеусами і відбійниками. Дослідниця розглядає цей факт як технологічний прийом. Однак не виключено, що скупчення основних складників первинної обробки кременю в одному місці можна трактувати як ритуал, пов'язаний з обробкою кременю. Наше припущення якоюсь мірою підтверджується матеріалами інших поселень (Цвек 2005, с. 163—164).

Якщо в домобудівництві третього поселення немає різких змін, то в речовому комплексі помітна еволюція та новації. Кераміки з заглибленим орнаментом майже немає, вона представлена розмальованими виробами. Основним і специфічним показником розписного посуду є кольорова гама орнаментатії, що й визначає, на думку автора, стиль розпису та його хронологічне місце.

У Поливановому Яру II розмальована кераміка становить 86 %, а в Поливановому Яру II₂ — до 95 %. У перший період ще добре представлена біхромія (40 %), посуд декорований розписом, що поєднує червоні елементи з чорною облямівкою. Розпис наносили на ретельно залощену поверхню (стиль δ_3). Ще одним різновидом біхромії є червоний розпис на білому тлі (стиль δ_{1a}). На поселеннях центральної та північно-східної Молдови в Румунії подібний декор не трапляється. Посуд таких зразків, представлений яскравою серією в Поливановому Яру II, «експортували» на схід. Він задокументований на поселеннях східнотрипільської культури (Шкаровка, Веселий Кут). В обох комплексах Поливанового Яру II домінує кераміка з монохромним розписом. У цій групі посуду виділяються екземпляри з орнамен-

том червоною фарбою (стиль δ_4). На пам'ятках Румунії кераміки з червоним розписом немає. Провідне місце в Поливановому Яру II, особливо в комплексі II₂, займає посуд, розписаний чорною фарбою (стиль δ_4). Він близький до кераміки з поселень Траян, Яблони I і Блищанка. Є тут і пізній стиль (ϵ). Певна схожість, вказує Т.О. Попова, спостерігається між керамікою з чорним розписом із Поливанового Яру II та посудом з пам'яток східного ареалу. Аналіз керамічних комплексів пам'яток східнотрипільської культури часу її розквіту дозволяє підтримати тези автора і свідчить про тісні контакти трипільського населення Середнього Подністер'я часів Поливанового Яру II з общинами Буго-Дніпровського межиріччя, задокументовані «імпортами» розписної кераміки. В той же час послаблюються зв'язки населення Середнього Дністра з кукутенськими племенами.

Для Поливанового Яру II характерна нова «кухонна» кераміка з мушлею в тісті. Це головню горщики з різноманітною орнаментациєю (перлини, розчоси, зубчастий штамп, наколи). «Кухонна» кераміка в Поливановому Яру II₁ становить 14 %, у Поливановому Яру II₂ — 5 %. Маючи певні особливості, «кухонний» посуд Поливанового Яру II виявляє схожість з керамікою з багатьох пам'яток Дністра, Південного Бугу, Буго-Дніпровського межиріччя, а також поселень румунської Молдови. Автор подає широкий історіографічний нарис її походження. Наведена думка А. Додд-Опріцеску, яка вважає, що кераміка «С» («кухонна») відображає стійку ранньотрипільську традицію (Dodd-Oprițescu 1981). Проте більшу рацію мали Д.Я. Телегін і Т.Г. Мовша, які вбачали її корені в степовому середовищі (Телегін 1973; Мовша 1981; 2003). Але на час виходу їхніх праць ще погано були вивчені ранні степові пам'ятки, як і східнотрипільської культури етапу VI. На останніх ми зафіксували «імпорти» керамічних і інших виробів зі степу, не виключені й контакти населення. На низці поселень (Березівка, Сабатинівка I, Онопріївка) так зв. «кухонний» посуд відображає процес формування нової для трипільсько-кукутенської мегаспільноти категорії кераміки. Є посуд перехідних форм. Запозичивши технологічні навички в етнічно інших племен, трипільські гончарі створили нові, притаманні Трипілью зразки посуду, що в подальшому поширилися на всій території Кукутені-трипільської мегаспільноти. Зв'язки племен східнотрипільської культури з общинами степу чітко задокументовані для всіх періодів її існування (Цвек 2003).

Групи розмальованої та «кухонної» кераміки стали критерієм для поділу Поливанового Яру II на два комплекси: раніший (Поливанів Яр II₁) і пізніший (Поливанів Яр II₂). Автор переконливо показала, що обидва комплекси відображають розвиток культури в межах одного хронологічного горизонту. Відносна хронологія Поливанового Яру II визначена на ґрунті порівняльної характеристики і стратиграфії: він займає місце після поселень початку етапу Трипілья VII (Кукутені АВ1 — корлетенська фаза), синхронний поселенням другої половини етапу Трипілья VII (Кукутені А—В2 — траянська фаза) і демонструє початок етапу CI (Кукутені VIa). Якщо можна погодитися з Т.О. Поповою щодо віднесення Поливанового Яру II до етапу Кукутені А—В, то викликає сумнів датування пам'ятки етапом Кукутені В. Пам'ятки східної зони дозволили співставити етап Кукутені А—В з перехідним етапом VI—VII Трипілья.

Після деякої перерви виникає четверте селище — Поливанів Яр I₁ (розділ V). Для нього характерні наземні глинобитні будівлі, які чітко залягали над помешканнями селищ II і III₂. Будівлі однокамерні, площа їх до 55,0 м². В одній зафіксована купольна піч, у іншій — округле випалене підвищення, можливо кульгове. Привертає увагу поява наземних жител, невідомих тут на раніших поселеннях. Але найбільший інтерес становить майстерня для обробки кременю площею до 25,0 м², розташована поряд з одним із жител. Т.О. Попова вважала, що продукція майстерні йшла на обмін. Аналогію цьому об'єктові дослідниця вбачала в майстерні в Незвисько, відмічаючи присутність у Поливановому Яру I етнічного компонента з верхньодністерської групи західнотрипільської культури (див.: Рижов 2007).

Посуд з Поливанового Яру I₁ складається з двох категорій. Посуд, оздоблений розписом, становить 95 % і включає три нерівні кількісно групи: з поліхромним, біхромним і монохромним розписом, переважає останній. Зберігаються деякі форми посуду та орнаментальні композиції, характерні для попередніх поселень. Поширення набувають зооморфні миски на ніжках, відомі ще в Незвисько III і Старих Каракушанах. Добре представлені в пам'ятках, що передують томашівсько-сушківській групі Буго-Дніпровського межиріччя, вони також виявлені і в ранніх її фазах. Наявність біноклеподібних виробів Т.О. Попова розглядає не лише як ранню прикмету, а й як локальну самобутність Поливанового Яру I₁. Вона звертає

увагу на те, що в північній частині Республіки Молдова на цей час біноклеподібні вироби зникають, але широко побутують у пам'ятках томахівсько-сушківської групи, постаючи відмінною рисою цього ареалу. Поряд з цим у керамічному комплексі вже є біконічний і сфероконічний посуд, характерний для етапу СІ. В орнаментативній перевагають пізні елементи: стрічки, що оперізують посудину, спіраль, що розпадається; символи місяця, сонця, фестони, сітчасті фігури. За перерахованими ознаками Поливанив Яр І₁ зближується з керамікою пам'яток етапу Трипілля СІ—Кукутені В. Матеріалів, синхронних пам'ятці, на думку автора, майже немає. Близький матеріал середнього шару Бринзенів ІV. За періодизацією К.К. Черниш, Бринзени ІV поряд з Поливанив Яром І віднесені до першої сходинки пізнього Трипілля. Т.О. Попова не погодилася з таким датуванням, оскільки в Поливанив Яру І₁ є пізніші форми, а окремі риси розмальованого посуду близькі до петренських комплексів. Як і в Петренах, посуд з Поливанив Яру І₁ має лощену поверхню і червоний монохромний розпис. Сітчасті елементи декору також мають аналогії в Петренах і, що цікаво, в пам'ятках томахівсько-сушківської групи. Простежуються риси схожості з посудом пам'яток фази Кукутені В, розташованих у районі м. Ясси. Це само демонструє й «кухонна» кераміка.

Ретельно проаналізований матеріал Поливанив Яру І₁ і співставлення його з різними періодизаційними схемами (К. Черниш, В. Думітреску, М. Петреску-Димбовіці) дозволило авторів визначити хронологічне місце цього поселення — після Бринзен ІV, Старих Каракушан і Перегоновки — і вважати його близьким до Петренів і пізніх Шипенців (Б). У той же час Поливанив Яр І₁ має низку відмінностей від поселень петренської групи. На нинішньому етапі досліджень, як вважала Т.О. Попова, і з цим, мабуть, треба погодитися, слід говорити не так про хронологічне, як про локальне значення цієї специфіки. Можливо, поселення Поливанив Яр І₁ становить окремішній тип пам'ятки з особливими елементами декору та відображає локальні риси групи пам'яток Середнього Дністра. Відносна позиція цього селища визначена як етап Трипілля γІ—СІ, за Т.С. Пасек, або початок етапу В2 фази Кукутені В, за М. Петреску-Димбовіца.

У розділі VI охарактеризоване п'яте поселення. Воно невелике й розкинулося на природно захищеному мисі. Будівельні об'єкти розкопками не виявлені, але, виходячи з роз-

поділу матеріалу, помешкання, вірогідно, займали центральну та східну частини мису. Провідною категорією кераміки Поливанив Яру І₂ є «кухонна», а в ній домінують відкриті миски з потовщеним профільованим краєм. Це селище на противагу гординештським пам'яткам Молдови дало найбільший відсоток посуду з домішкою дрібно потовченої мушлі та рослин і менший — з дресвою. Зовсім небагато тут розмальованого посуду, декорованого лише чорною фарбою по природному тлу. Спостерігається повний розпад спірального орнаменту.

Кераміка Поливанив Яру І₂ має аналогії в пам'ятках касперівської групи північного локального варіанту пізнього Трипілля. Але водночас вона зберігає риси, прикметні посуду поселень жванецької групи (шишкоподібні наліпи, що чергуються з рядами трикутного штампа). На думку Т.О. Попової, матеріали Поливанив Яру І₂, поряд з іншими пам'ятками, відображають згасання трипільської культури через активне проникнення до неї чужорідних груп населення: західних (культура лійчастих кубків) і східних (зі степу). Враховуючи незначну кількість посуду зі шнуровим орнаментом і наявність плитчастої обмазки з аналогічним декором, поселення Поливанив Яр І₂, на думку дослідниці, слід віднести до ранніх пам'яток касперівської групи і датувати початковою фазою Трипілля СІІ.

Підсумковий VII розділ присвячений проблемам господарства, соціального устрою та духовної культури мешканців поселень Поливанив Яру.

Багатий рослинний покрив, родючі ґрунти визначили розвиток основних галузей відтворювального господарства — рільництва й скотарства. Завдяки трасологічному вивченню знарядь, аналізу складу злакових культур наведені нові дані для характеристики хліборобства. Обробіток землі провадили мотиками. За раннього періоду вони рокові, в пізній з'являються крем'яні. Особливе значення має знахідка в другому селищі орного знаряддя — рогового багатозубчастого рала, що дозволяє говорити про якісні зміни в агротехніці, високий рівень рільництва і розширення посівів. Збирали врожай досконалими серпами з крем'яними вкладнями карановського типу. Мешканці ранніх поселень вирощували пшеницю одно- і двозернянку, спельту, карликову та ячмінь плівчастий і голозерний. Виявлені також коноплі, а для третього поселення — просо. Загалом тут, очевидно, практикували підсічно-вогнєву систему в поєднанні з перелогом. Де-

які прикмети дозволили авторів припускати застосування орного хліборобства з використанням тяглової сили великої рогатої худоби. Нагадаємо й про збиральництво (терен, дика черешня).

Тваринництво було багатогалузевим. Свійська худоба становила 85 % від числа особин. Велика рогата худоба давала молоко і була тягловою силою. Дрібна рогата худоба (вівці та кози) теж посідала значне місце. Пруто-Дністровський регіон того часу вважають зоною вівчарства. Важливою галуззю було й свинарство, розповсюджене по всьому Середньому Подністер'ю і, як зазначає автор, популярне і в культурі Гумельниці. Можливо, під впливом останньої спостерігаємо розвиток цієї галузі і на поселеннях Побужжя (Березівка, Сабатинівка). З розвитком скотарства пов'язані крем'яні знаряддя — вкладні ножів. Упродовж існування всього комплексу поселень Поливанового Яру практикували й мисливство. Головними об'єктами полювання були копитні тварини: благородний олень, косуля, вепр, а також ведмідь, вовк, заєць, лисиця, лісова куниця. Цікаво, що на Дністрі кістки лося виявлені тільки в Поливановому Яру, частіше ж вони трапляються на схід від Дністра: Березівка, Володимирівка на Південному Бузі, Халеп'є — на Дніпрі. Фауністичні рештки доповнюють наконечники стріл, дротиків і списів.

Поселення Поливанів Яр II репрезентує скотарсько-хліборобський тип господарства, себто з провідною роллю скотарства (другий варіант, за Г.Ф. Коробковою); Поливанів Яр I — скотарсько-мисливський тип (третій варіант, за Г.Ф. Коробковою) за значної ролі скотарства й рільництва.

Комплексне дослідження численних знарядь, господарських споруд, продукції різних галузей з урахуванням археологічного контексту дозволили Т.О. Поповій наголосити на високому рівні різних виробництв. Є матеріали, що засвідчують чинбарство, обробку кістки, виготовлення одягу, побутових речей і прикрас, ткацтво, прядіння й плетіння.

У розвитку господарства Поливанового Яру відображена тенденція поділу виробництв на общинні й домашні. До перших віднесені видобуток і обробка кременю, металообробка й гончарство. Найяскравіше новації проявилися в обробці кременю, і за матеріалами пам'ятки Т.О. Попова показала її еволюцію у населення Середнього Подністер'я та дійшла висновку, що вже в період розвиненого Трипілля майстерні з обробки кременю спеціалізували-

ся у виготовленні продукції певного різновиду та довела функціонування в мешканців Поливанового Яру спеціалізованого общинного ремесла, що продукувало вироби не тільки для власних потреб, а й для обміну. Аналогічні спостереження зроблені дослідниками при вивченні матеріалів інших давньохліборобських культур Південно-Східної Європи, що підтверджує оформлення кременярського виробництва в спеціалізовану галузь общинного ремесла і свідчить про єдину тенденцію розвитку економіки того часу (Скакун 2004; 2005).

Головним джерелом для висвітлення соціальної структури селищ Поливанового Яру є дані планіграфії, комплекси жител і матеріал близьких у часі пам'яток. Усі п'ять селищ — невеликі (1,9—2,8 га) мисові поселення з природними і штучними укріпленнями. Житла розміщені групами чи, пізніше, парами. Будівлі диференціюються на житлові, господарські та майстерні. В соціальному вимірі група будівель відповідала великосімейній общині (домогосподарству). Гніздове розташування осель на селищі Поливанів Яр II, на думку Т.О. Попової, свідчить про прагнення споріднених сімей до об'єднання за виробничим принципом (обробка кременю, гончарство). Цей висновок підтверджується й іншими пам'ятками. Планування групами характерне для багатьох поселень східнотрипільської культури. З цього погляду особливо цікава планіграфія Веселого Кута, де спостерігаємо гончарні, чинбарські, з обробки кістки та інші майстерні в комплексах-обійстях. Подальша спеціалізація виробництв спричинила зміни соціального порядку, зокрема поділ великосімейних колективів, що відображено в переважанні в Поливановому Яру I малих осель.

Основною одиницею общини цього селища була індивідуальна сім'я професіоналів. Т.О. Попова визначає Поливанів Яр I як один із центрів по обробці кременю, населення якого постає, очевидно, як сегмент роду. Загалом трипільське суспільство часу Поливанового Яру I розглядається дослідницею як військова демократія.

Для висвітлення духовної культури населення Поливанового Яру задіяні пластика, посуд з орнаментальними символічними композиціями і знаками, конуси-фішки. Для кожного культурно-хронологічного комплексу відмічений лише йому притаманний склад культових предметів. Унікальність добірки пластики з Поливанового Яру полягає в тому, що вона походить із стратифікованих шарів. Розробив-

ши класифікацію цих виробів, Т.О. Попова зауважує на особливостях статуеток з різних поселень. Серед них перше місце посідають фігурки жінок. Привертають увагу статуетки, що передають образ вагітної жінки — «рожениці», представлені в усіх шарах. Їх пов'язують з весняним циклом обрядів.

Окремішню групу становлять зображення зі своєрідним орнаментом у вигляді фартушка, який утворює низка заглиблених зарубок з 7, 9 чи 12 ліній. На думку Т.О. Попової, лінії-зарубки відображують числову семантику, пов'язану з місячним календарем, з циклом сільськогосподарських робіт. Цей висновок якоюсь мірою підтверджують знахідки на східнотрипільському поселенні Березівка. Тут виявлений столик-вівтар, у знаках на диску якого і в декорі грушоподібної вази відображений, як вважають дослідники, сонячно-місячний календар (Цыбесков 1964; Цвек 2004). Статуетки, виявлені в районі печей, пов'язуються з хранительками домашнього вогнища. Близькі до них за призначенням і фігурки, які використовували в ритуалах при закладанні помешкань. Чоловічі статуетки, вважає Т.О. Попова, вказують на існування культу предків.

Доволі значна і яскрава серія зооморфних теракот. Переважають фігурки бика, менше зображень дрібної рогатої худоби. Декотрі дослідники в скульптурках тварин вбачають елементи знакових систем і символів.

Різноманітні (антропо- та зооморфні, біноклеподібні) форми посуду, столики-вівтарі, орнаментальні сюжети містять різнопланову інформацію. Мотиви орнаменту в багатьох випадках мають астрально-космічне значення. Досліджуючи матеріали східнотрипільської культури ми дійшли аналогічних висновків і повністю підтримуємо інтерпретацію Т.О. Попової. Трапляється в орнаментах з Поливанового Яру й символіка, пов'язана зі зміями. Краще вона предсталена на селищі III₁, у цей період вона широко розповсюджена і на ранніх пам'ятках східнотрипільської культури. Зближує Поливанів Яр III₁ зі згаданими пам'ятками і використання в церемоніалі чаш на антропоморфних підставках (каріатиди). Їхня верхня частина прикрашена місячною і зміїною символікою. Сліди кіптяви, виявлені на чаші Т.О. Поповою, дозволили їй припустити, що цей посуд призначався для запалення ритуального вогню. Як пише дослідниця, в світосприйнятті давніх хліборобів простежується основний ідейний постулат — усвідомлення того, що людина, суспільство і природа станов-

лять єдине ціле. Іконографічні типи, представлені в пластиці Поливанового Яру, ритуальне приладдя й інші дані дозволяють констатувати існування низки культів. Та мешканці кожного селища, попри їхню різночасовість, вклонялися двом головним образам: жіночому божеству — Великій Богині-Матері (землі) та її чоловікові, місячній рогатій істоті — бику.

Здобутком дослідниці вважаємо також виявлення зв'язків мешканців Поливанового Яру з кукутенськими племенами і населенням Балкано-Подунав'я. Культурно-історична характеристика кожного з п'яти поселень дозволила відтворити історію заселення та освоєння Середнього Подністер'я. За сукупністю базових показників культури можна вважати, що етнічне ядро мешканців селища Поливанів Яр III₁ становили нащадки трипільських общин однієї з локальних груп «борисівських пам'яток» і вихідці з кукутенських общин правобережного Прута і Прикарпаття, а також болград-алденський компонент. Процес переміщення кукутенських племен слід розглядати, на думку дослідниці, як закономірний результат постійного притоку на Дністер споріднених груп населення Молдови, яке гостро відчувало нестачу сировини для крем'яних виробів. Але цей висновок викликає сумнів. Чи «по-родинному» захоплювали селище, проти кого зводили рови і чому так швидко змінився керамічний комплекс Поливанового Яру III₂? Нам видається, що ця проблема вимагає подальшої розробки на ширшому матеріалі західнотрипільської культури (Рижов 2007) і з долученням кукутенських матеріалів з поселень Румунії. Селище Поливанів Яр II з характерними лише для нього хатами-землянками, як і його керамічний комплекс свідчать, що прийшло з-за Дністра населення повністю асимілювало місцеве і викоринило давні традиції. Стосунки мешканців Поливанового Яру II з навколишніми племенами трипільської спільноти в цей час були мирні. На це вказує відсутність захисних споруд та «імпорти» звідти в середовищі східнотрипільської культури (Кліщів, Веселий Кут) і на Волинь. Освоюються місцеві ресурси Подністер'я, про що свідчить поява штольні для видобутку кременю і майстерні для його обробки. Але Поливанів Яр II, наділений і певною самобутністю, мабуть, відображає власну лінію розвитку в західнотрипільській культурі.

Найпізніші селища Поливанового Яру I пов'язані з черговою міграцією общин з перенаселеного Пруто-Дністровського межиріччя на схід. Цей рух потіснив східнотрипільські об-

щини з корінної території Буго-Дніпровського межиріччя до Дніпра. А в звільненій ніші виникли поселення-гіганти, в генезі яких, на думку Т.О. Попової, брало участь і населення Поливанового Яру.

Наостанок ще раз зауважимо, Тетяна Олександрівна дуже ретельно проаналізувала джерела, чудово їх описала й проілюструвала. В її праці подано своєрідний хронологічний зріз одного з локальних явищ Середнього Дністра від початку

етапу VI і до кінця Трипілля. Поряд з монографіями Р. Вульпе по Ізвозу, Г. Шмідта по Кукутені, Т.С. Пассек по періодизації трипільських поселень, С.М. Бібікова по Луці-Врублівецькій праці Т.О. Попової «Поливанов Яр» увійшла до золотого фонду кукутені-трипільознавства.

2011 рік був би ювілейним для Т.О. Попової. Пам'ять про цю чудову людину і науковця лишиться не тільки в наших серцях, а й наступних поколінь, зокрема й завдяки книжці.

Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е. — Вінниця, 1995.

Збеневич В.Г., Шумова В.А. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований // Первобытная археология. — К., 1989. — С. 99—101.

Мовша Т.Г. Проблемы связей Триполья—Кукутени с племенами культур степного ареала // *Studia Prachistorica*. — 1981. — 5—6. — С. 61—72.

Мовша Т.Г. Головні транзитні шляхи взаємин трипільсько-кукутенських общин зі степовими культурами Дніпро-Бузького басейну // Трипільські поселення-гіганти. — К., 2003. — С. 85—88.

Пассек Т.С. Трипольское поселения на Днестре // КСИИМК. — 1950. — 32. — С. 40—56.

Пассек Т.С. Трипольское поселения на Днестре // КСИИМК. — 1951. — 37. — С. 41—63.

Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — М., 1961 (МИА. — 84).

Рижов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутені-Трипілля на території України // О. Ольжич. Археологія. — К., 2007. — С. 437—477.

Скакун Н.Н. Предварительные результаты изучения материалов Бодаки // Орудия труда и системы жизнеобеспечения населения Евразии. — СПб., 2004. — С. 57—79.

Скакун Н.Н. Бодаки — один из центров кремнеобработывающего производства на Волыни // Археологические исследования. — СПб., 2005. — С. 64—80.

Телегин Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.

Цвек О.В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія. — 1985. — 51. — С. 31—45.

Цвек Е.В. Некоторые аспекты взаимодействия энеолитических обществ Триполья и Степи // Трипільські поселення-гіганти. Мат-ли Міжнар. конф. — К., 2003. — С. 175—182.

Цвек Е.В. Некоторые орнаментальные композиции на керамике восточнотрипольской культуры // Изобразительные памятники, стиль, эпоха, композиция. Мат-лы тематич. науч. конф. — СПб., 2004. — С. 102—105.

Цвек О.В. До питання виділення виробничих культур у населення трипільської спільності // Кам'яна доба України. — К., 2005. — 7. — С. 160—167.

Цвек Е.В., Мовчан И.И. Новый производственный комплекс трипольской культуры по добыче и обработке кремня // Развитие культуры в каменном веке. Мат-лы Междунар. науч. конф. Музея антропологии и этнографии. — СПб., 1997. — С. 142—143.

Цыбесков В.П. Трипольское поселение возле Березовской ГЭС // КСОГМ. — 1964. — С. 30—32.

Dodd-Oprișescu A. Ceramica ornamentată cu șnurul din aria culturilor Cucuteni și Cernavoda I // SCIVA. — 1981. — 32. — 4.

Надійшла 16.09.2010

ДО 75-РІЧЧЯ ЛЕОНІДА ВАСИЛЬОВИЧА СУББОТІНА

Цього року відомому вітчизняному археологу, знаному досліднику енеоліту та бронзового віку України, кандидату історичних наук Леоніду Васильовичу Субботіну виповнилося 75 років.

Л.В. Субботін народився 26 травня 1936 р. у Ростові-на-Дону. Його мати була митцем, батько — військовослужбовцем. Тяжке воєнне та повоєнне дитинство Льоні пройшло, головним чином, на Далекому Сході (у перший клас він пішов 1943 р. в м. Владивосток) та в Середній Азії (Киргизія). Від 1946 р. сім'я проживає в Україні: деякий час у Донецькій області (Трудовське), а потім на Одещині (села Новоселівка та Делень Арцизького р-ну, м. Білгород-Дністровський, м. Рені, де у 1953 році в СШ № 2 Леонід одержав Атестат зрілості).

Ще в дитинстві у ювіляра проявився неабиякий хист митця, тож, куди піти вчитися після школи, питання не стояло. Зрозуміло, в Одеське художнє училище ім. М.Б. Грекова. Потім була служба у лавах Радянської Армії в м. Болград. Тут він і осів на довгий час, одружився. Тут народилися його діти — син Олег та донька Аеліта.

Після демобілізації Леонід Васильович певний час займався комсомольською роботою, викладав історію, креслення та малювання в середній школі № 2 Болграда. Продовжуючи вчителювати за сумісництвом, Л. Субботін був у Болграді директором районного Будинку піонерів та школярів, завідувачем районного відділу культури, штатним директором Болградського історико-краєзнавчого музею, який він і створив у 1961 р. і декілька років (до 1967 р.) очолював на громадських засадах. Нині музей є філією Одеського історико-краєзнавчого музею.

Тоді ж Л. Субботін організував шкільний туристично-краєзнавчий гурток «Юний археолог», який незабаром перетворився на районний клуб. Школярі почали брати участь в роботах численних археологічних експедицій, що

тоді працювали в Подунав'ї. Серед вихованців Леоніда Васильовича того часу — відомий дослідник у галузі історичної географії античного часу та археології, кандидат історичних наук М.В. Агбунов.

Уся ця, начебто експромтна, краєзнавча діяльність Л.В. Субботіна була проявом його давньої зацікавленості минулим рідного краю — від часів «освоєння» ним, ще школярем, загадкової Білгород-Дністровської фортеці та її околиць. І доля невпинно вела його до головної мети — археології. 1961 р. він бере участь у шурфовках, а в 1962—1963 рр. — у розкопках багаточасового Болградського поселення, які провадила Молдавська археологічна експедиція АН СРСР під керівництвом Т.С. Пассек та К.К. Черниш. Знайомство з цими відомими дослідниками, а також з молодим, але вже тоді знаним археологом, співробітником Одеського археологічного музею, І.Т. Черняковим, і визначило подальшу долю Леоніда Субботі-

на. 1962 р., невдовзі після створення Одеського археологічного товариства (1959), він стає його активним членом. Зараз ювіляр — один із найстаріших його членів.

1963 р. Леонід Васильович проводить у Болградському р-ні перші самостійні археологічні розвідки, які продовжував і надалі (в основному — в Придунайських районах). У 1964—1966 рр. він бере активну участь у роботах щойно створеної на чолі з М.М. Шмаглієм Дністро-Дунайської новобудовної експедиції ІА АН УРСР. Саме ця експедиція започаткувала систематичне й масове дослідження курганних старожитностей Буджацького степу. 1966 р. Л.В. Субботін уперше отримав Відкритий лист на право проведення археологічних розкопок і в 1966—1969 рр. досліджував кургани та поселення у м. Болград, поблизу сіл Городне, Залізничне, Жовтневе, Виноградівка та Нагірне (Болградський та Ренійський р-ни). 1967 р. він також брав участь у розкопках поселення Криничне, які проводила Прутсько-Дністровська експедиція ІА АН СРСР на чолі з Г.Б. Федоровим.

1967 р. Л.В. Субботін закінчив історичний факультет Одеського університету, захистив дипломну роботу «Пам'ятки культури Гумельниця на теренах СРСР». 1969 р. вступив до аспірантури при кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків. Його науковим керівником був П.Й. Каришковський. Закінчивши аспірантуру в 1972 р., дисертант підтвердив її успішність, захистивши 1975 р. кандидатську дисертацію «Болградський локальний варіант енеолітичної культури Гумельниця».

Після закінчення аспірантури Леонід Васильович працював науковим співробітником в Одеському археологічному музеї АН УРСР, а від 1976 р. — у відділі археології Північно-Західного Причорномор'я ІА АН УРСР (спочатку молодшим, а від 1984 р. — старшим науковим співробітником). Від 1990 р. і до виходу на пенсію у 2005 р. був завідувачем відділу наукової обробки та збереження матеріалів ОАМ НАН України.

У роки навчання в аспірантурі та подальшої роботи в археологічних установах України Леонід Васильович постійно брав участь на різних посадах в експедиціях Одеського університету, Одеського археологічного музею, ІА АН УРСР та АН МРСР, які очолювали А.Г. Загинайло, В.П. Ванчугов, М.М. Шмаглій, Г.Ф. Чеботаренко. Паралельно сам очолював експедиції, які досліджували поселення (1965 р. — Табаки І; 1969 р. та 1971 р. — Нагірне ІІ; 1970 р. та 1984 р. — Болград; 1984 р. — Новосільське І; 1993 р. — Саф'яни) та кургани (1972 р. — у Ширяєвському р-ні та

поблизу с. Великодолинське Овідіопольського р-ну; 1973 р. — в м. Білгороді-Дністровському; 1974 р. — біля с. Орлівка в Ренійському р-ні; 1980 р. — поблизу с. Городне Болградського р-ну; 1986 р. — в Болграді). Найбільший внесок у курганну археологію Північно-Західного Причорномор'я був зроблений Л.В. Субботіним, коли він очолював великі новобудовні експедиції: у 1975—1976 рр. — Семенівську, в 1977—1988 рр. — Дунай-Дністровську.

Активну участь у польових дослідженнях та камеральних роботах археологічних експедицій Л.В. Субботін не припинив і після виходу на пенсію. Зокрема, працюючи у складі Нижньодунайської експедиції (керівник І.В. Бруйко) він продовжує досліджувати матеріали різних епох (від енеоліту до середньовіччя), отримані на селищі та на ґрунтових могильниках біля с. Орлівка Ренійського р-ну.

За 50 років, відданих служінню археології, Л.В. Субботін відкрив 225 стародавніх поселень, під його керівництвом досліджено 334 кургани з 1657 похованнями — третина з усіх таких пам'яток, розкопаних на Одещині від початку 1950-х рр. Важливими є також розкопки Л.В. Субботіна на трьох поселеннях культури Гумельниця, зроблені ним (у співпраці з Г.Ф. Чеботаренком) розрізи Троянового валу та дослідження на мезолітичному місцезнаходженні Залізничне. Л.В. Субботіну поталанило відкрити, розкопати, науково осмислити й довести до наукової громадськості багато підкурганних пам'яток степового енеоліту, усатівської, ямної та катакомбної культур, культури багатовапнякової кераміки, білозерської та сабатинівської культур, старожитності історичних кімерійців, скіфів, сарматів, черняхівської та балкано-дунайської культур, пізньокочівницьких та ногайських поховань тощо. Пам'ятки деяких культур у Північно-Західному Причорномор'ї вперше були відкриті саме Л.В. Субботіним. До них належать, наприклад, перше археологічно задокументоване катакомбне поховання (Семенівка, 1975), скіфське захоронення VI ст. до н. е. (Городне, 1966), поховання енеолітичної культури Криш поблизу с. Городне (1967), поховання культури кулястих амфор поблизу м. Болград (1966), поховання фракійського гальштату в с. Залізничне (1968), поселення культури Монтеору біля Рені (1967), могильник білозерської культури у с. Кочковате (1978) тощо.

Непересічним є його науковий доробок: надруковано 138 наукових праць (деякі — в Росії, Молдові, Румунії, Болгарії, Франції та

США), з них 10 монографій. До цього потрібно додати 29 наукових звітів, що зберігаються в архівах Одеського археологічного музею та ІА НАН України. Саме завдяки його наполегливості, незважаючи на несприятливі економічні умови, був введений до наукового обігу великий масив археологічних матеріалів, здобутих очолюваними Л.В. Субботіним новобудовними експедиціями. До цього часу він є незмінним виконавцем певних наукових планових тем ОАМ та активним пропагандистом знань з давньої історії та археології. Свідчення останньому — близько 200 науково-популярних статей у газетах та журналах.

Відзначимо ще одну цікаву неординарну деталь із біографії ювіляра. Паралельно з відданістю вивченню сивої давнини, він 50 років (від дня польоту Юрія Гагаріна) колекціонує філателістичні матеріали, що так чи інакше пов'язуються з космонавтикою. Його колекція є однією з найкращих не тільки в Україні, але й на теренах СНД, і не лише.

Побажаємо ж дорогому Василічу, як, щиро поважаючи, ласкаво звуть його найближчі товариші та колеги, міцного здоров'я, творчої наснаги та дужого довголіття.

О.М. ДЗИГОВСЬКИЙ,
А.С. ОСТРОВЕРХОВ, С.Б. ОХОТНИКОВ

ДО 75-РІЧЧЯ БОРИСА МОЗОЛЕВСЬКОГО

У 2011 р. виповнилося б 75 років від дня народження Бориса Миколайовича Мозолєвського — відомого скіфознавця, кандидата історичних наук, який від 1985 р. і до своєї кончини 13 вересня 1993 р. очолював відділ скіфосарматської археології Інституту археології НАН України. Він прийшов у цей світ 4 лютого 1934 р. у степовому селі Миколаївка Веселинівського району на Миколаївщині. Шлях до археології Бориса Мозолєвського був складним. Маючи за плечима вісім років навчання у військових спецшколі та училищі, а після скорочення — ще багато років різноробочим і кочегаром, він заочно закінчив історико-філософський факультет Київського університету. Як він сам зізнавався, відчував гостру потребу розібратися в дійсності, що його оточувала, але бракувало знань законів історії і суспільства. Таким він був завжди — відчував відповідальність і причетність до всього у житті. *«Бо світ цей мій і в ньому все моє»*, — напише він пізніше. Ще в дитячі роки Борис відчув себе поетом, і поезія стала, поряд з археологією, справою його життя. За висловом дружини Віри Мозолєвської, поетичний талант, лягаючи на такий благодатний ґрунт як дослідження прадавніх пам'яток українського степу, в якому він виріс, зробив його передусім філософом. У на-

уці та поезії він прагнув дістатися глибин, сутності процесів. Тому брався за розробку таких кардинальних тем як соціальний устрій скіфського суспільства та етнічна географія Скіфії.

Ще на початку археологічної кар'єри Борис Мозолєвський зробив сенсаційне відкриття, яке увічнило його ім'я та уславило вітчизняне скіфознавство. 21 червня 1971 року, тобто 40 років тому, в кургані Товста Могила в м. Орджонікідзе на Дніпропетровщині він знайшов золоту пектораль — видатний витвір скіфоантичної торевтики і неоціненне джерело пізнання релігійно-міфологічних уявлень скіфів. У 70-і роки в Україні не було, мабуть, людини, яка не чула б про цю знахідку і про археолога Мозолєвського. Власне завдяки цій знахідці дослідникові вдалось утриматися в археології, що в ті роки було досить складно, особливо для поета бунтівної вдачі, який відверто висловлював свою громадянську позицію. І це не було сліпе везіння. Це була, як він сам скаже в книжці *«Скіфський степ»*, вистраждана одержимість, нелюдське бажання знайти, відкрити, здивувати себе і всіх, хто в нього вірив і не вірив... І доля виявилася прихильною до нього. Бориса підтримував директор Орджонікідзевського гірничозбагачувального комбінату Григорій Лукич Се-

Борис Мозолевський, 1970-і рр

реда, який теж захопився його мріями і надав техніку для розкопок та іншу необхідну допомогу. Потім пектораль об'їхала весь світ, багато людей спеціально приїждять до Києва побачити це диво, їй присвячено безліч наукових праць.

У 1979 р. Борис Миколайович видав ґрунтовне дослідження — монографію «Товста Могила», на основі якої 1981 р. блискуче захистив кандидатську дисертацію. Скіфські царські кургани стали темою його подальших наукових пошуків. У 1988 р. Мозолевський видав матеріали царського Мелітопольського кургану, дослідженого ще в 50-і роки його вчителем професором О.І. Тереножкіним. За декілька років він зібрав відомості про всі степові кургани царського рангу, об'їхав їх, склав каталог і вперше виокремив декілька осередків подібних пам'яток, з них два нові — біля Висуні в пониззі Інгула і біля Білогорська в Криму. Пізніше розкопки (на жаль, не завершені) кримських археологів підтвердили скіфську належність великих курганів Ак-Каї. Висунські кургани ще чекають дослідників. Важливе наукове значення мають дослідження Бориса Мозолевського щодо локалізації Герроса — місцевості з могилами скіфських царів, яку згадував Геродот. Він уперше обґрунтував «переміщення» могильників скіфських царів із Приазов'я до Нижнього Подніпров'я із переміщенням політичного центру Скіфії. Створена дослідником постійно діюча експедиція багато років провадила розкопки на такому кладовищі біля м. Орджонікідзе, розпочаті ще О.І. Тереножкіним, в експедиціях якого відбувалося ста-

новлення Мозолевського як археолога. Найзначущішими виявилися результати розкопок великих курганів Бабина, Водяна та Соболева могили. Вже після смерті Бориса Миколайовича ці матеріали були видані його помічником Сергієм Васильовичем Поліним, який продовжив і роботи Орджонікідзевської експедиції.

Друга велика наукова ціль Бориса Мозолевського — дослідження з етнічної географії Скіфії, його докторська дисертація, яку він не встиг завершити. До 70-річчя дослідника ця праця була підготовлена до друку завдяки зусиллям нинішнього керівника відділу археології раннього залізного віку С.А. Скорого. Цю роботу вирізняють серед інших глибоке знання археологічних джерел, багато з яких розкопані власноруч, місцевості, зокрема гідрографії регіону, — основи етнічної карти Скіфії. Наукові праці Бориса Мозолевського стали класикою скіфознавства, вони непідвладні часові. Окрім ґрунтовності, написані вони чітко і зрозуміло, бездоганною мовою — позначився, мабуть, досвід роботи у видавництві «Наукова думка», де Борис Миколайович редагував археологічні видання. Тисячі людей захоплюються книжкою «Скіфський степ» — поєднанням поезії та науково-популярних археологічних нарисів Бориса Мозолевського. У ній найповніше розкрилися дві грані душі натхненного співака і дослідника рідної землі. Але для всіх, хто знав Бориса Миколайовича Мозолевського, найважливішою була головна його риса — вміння зігрівати людей, щирість і широта душі. Це і співробітники відділу, його «діти», численні друзі та родичі, безліч добрих знайомих.

Душею він був у експедиції, на «14-м сооружении» біля річки Кам'янка поряд Орджонікідзе. Такого експедиційного табору — облаштованого всім необхідним, мальовничого і дуже гостинного — не було ні в кого, тому що в нього був Господар, великий трудівник, який все робив якнайкраще. І не лише для себе, для всіх.

*І коли упаду я десь на дорогах доби,
Попрошу я не пам'яті, не книжок і не слави, —
Ви прийміть назавжди мене, Базавлуцькі горби,
Сивий попіл гарячий мій в золоті своїй траві.*

Ці заповітні слова поета і археолога Бориса Мозолевського викарбовані на пам'ятній стелі, що стоїть серед експедиційного табору, під високим небом серед оспіваних ним степів («Люблю тебе, мій гіркий степе, солончаки та полини!...»), де назавжди залишилася часточка його світлої душі.

ДО ЮВІЛЕЮ ОЛЕКСАНДРА ВОЛОДИМИРОВИЧА СИМОНЕНКА

Йдеться не про шлях, який ми обираємо;
те, що всередині нас, змушує нас обирати шлях.

О. Генрі

24 серпня 2010 р. виповнилося 60 років відомому досліднику сарматських старожитностей України, доктору історичних наук, провідному науковому співробітнику відділу археології раннього залізного віку ІА НАНУ Олександрові Володимировичу Симоненку. В академічному середовищі зазвичай пишуть почесні привітання саме до 60-річчя. Мабуть, у «науковій метричній системі» цей вік вважається межею — можна підбивати підсумки, озиратися назад, робити «монументальні висновки». Нам випала честь висвітлити життєвий та науковий шлях шановного ювіляра.

Олександр Володимирович народився у Полтавській області, на хуторі зі знаковою назвою Веселий Поділ. Родина незабаром перебралася до Києва, тут Олександр закінчив середню школу і вступив на вечірнє відділення історичного факультету Київського університету ім. Т. Шевченка. Поєднуючи навчання з роботою в Інституті археології, він відтоді пов'язав своє життя з наукою.

Олександрові Симоненку шістдесят, всього шістдесят, а його енергії та завзяттю може позаздрити й двадцятирічний. Мабуть, гени. Батьки Олександра Володимировича, тато Володимир Олександрович і мама Інса Яківна, були спортсменами й прищепили любов до спорту синові. Щоправда, на відміну від батькового волейболу або маминої гімнастики, син обрав екзотичний і романтичний кінний спорт. І дотепер Олександр Володимирович регулярно їздить верхи, присвячуючи коням, цим чудовим створінням, чимало часу. Саме це захоплення (або, як його називає сам ювіляр, друга професія) підказало обрати епіграфом фразу з оповідання улюбленого Олександром Володимировичем письменника О. Генрі, мабуть, надарма майбутній вчений обрав спеціалізацію — вивчення сарматів.

За 38 років досліджень світ побачило 130 робіт О.В. Симоненка, зокрема сім монографій (див. список праць), написаних самостійно і з співавторами. Так вийшло, що Олександр Володимирович прийшов у сарматознавство в

роки кризи цього розділу української археології: єдиний в Україні дослідник сарматів М.І. Вязьмітіна пішла на заслужений відпочинок, а інших фахівців з цієї тематики в інституті (та й у цілому в Україні) тоді не було. Ще студентові О.В. Симоненку довелося форсовано «входити в тему» та вивчати океан літератури: сармати жили на величезних просторах від Монголії до Угорщини, і лише власне їхніх археологічних пам'яток налічують тисячі. А ще необхідно було знати археологію сусідів і контрагентів сарматів: «зарубинців» і пізніх скіфів, «черняхівців» і меотів, хоча б у загальних рисах знати пам'ятки Центральної та Середньої Азії, Південного Сибіру, Китаю, Ірану, Римської імперії, германців і кельтів. Мабуть, тому Олександр Володимирович любить повторювати, що навчається й дотепер.

Як на нас, «навчається» він дуже добре. Нині О.В. Симоненка визнано провідним експертом у декількох тематиках сарматознавства. Він постійно вважається лідером у вивченні військової справи, озброєння і кінського спорядження сарматів — цьому була присвячена його кандидатська дисертація і чудова книжка (2010), видрукована у Санкт-Петербурзі. Римські імпорти у сарматів (2008) — ще один аспект сарматознавства, де ім'я О.В. Симоненка називають у одній когорті з такими експертами, як Улла Лунд Хансен, М.Б. Щукін і Б.А. Раєв. Отримавши естафету від М.І. Вязьмітіної, О.В. Симоненко за 20 років «дав ладу» сарматським пам'яткам України та Молдови, вибудувавши їхню хронологію та періодизацію, видав дві монографії по пам'ятках півдня України разом з І.Б. Лобаєм (1991) і сам (1993) та захистив докторську дисертацію. О.В. Симоненко започаткував вивчення поодиноких і «невловимих» ранньосарматських «скарбів»: на його роботи в цій галузі постійно посилаються і однодумці, і опоненти. Нарешті, він є незмінним автором розділів про сарматів у фундаментальних колективних працях.

Зрозуміло, кожен університетський курс з археології доби раннього заліза не обходиться

без бібліографії О.В. Симоненка. Його перу належать курс лекцій і навчальний посібник з історії та археології сарматів (1994; 2002). Широкий науковий світогляд, знання старої та новітньої, зокрема й іноземної, літератури роблять Олександра Володимировича прикладом і своєрідним «довідником» для колег-початківців. Постійна готовність поділитися своїми знаннями — ще одна риса ювіляра. О.В. Симоненко мов ілюзіоніст з циліндра в будь-який момент дістає з комор своєї ерудиції тему дослідження і матеріал для молодого колеги. Цим йому завдячують кілька кандидатів наук, аспірантів і здобувачів.

У колі сарматознавців, на конференціях, круглих столах доповіді Олександра Володимировича неодмінно користуються увагою, скажемо більше — на виступи Симоненка чекають. Кожен, хто їх чув, відзначає добре поставлену мову, ерудицію і наукову аргументацію. Колеги та друзі в Санкт-Петербурзі, Волгограді, Ростові-на-Дону, Краснодарі та Кишиневі завжди хочуть бачити його серед доповідачів і учасників дискусій. О.В. Симонен-

ко є представником України в постійнодіючій Координаційній раді з історії та археології сарматської культурно-історичної спільноти.

О.В. Симоненко гідно репрезентує українську археологію за кордоном. Багато років він працював на розкопках сарматських пам'яток Угорщини. 1998 р. обраний членом-кореспондентом Германського археологічного інституту в Берліні. Від 2004 р. Олександр Володимирович бере участь у різних наукових проектах в університетах і інститутах США. Він виступав з доповідями у трьох із найпрестижніших університетів так зв. «Ліги плюща» — Колумбійському, Пенсильванському і Принстонському. Три його монографії надруковані німецькою та румунською мовами.

О.В. Симоненко — член Вченої ради інституту, двох спецрад із захисту дисертацій — при Інституті археології і Одеському національному університеті. Він професор Києво-Могилянської академії, науковий керівник кандидата наук, аспірантки і двох здобувачів.

Розповідаючи про ювіляра, не можна не сказати про його родину, де тебе завжди зустрічають у добрій атмосфері затишку та гостинності. В цьому, безумовно, заслуга дружини і колеги Олександра Володимировича — Єлизавети Іванівни Архипової.

Почуття гумору — ще одна риса характеру вченого, цим він обдарований сповна, і не даремно серед його улюблених письменників Джером К. Джером, О. Генрі, І. Ільф і Є. Петров. Дружня іронія і добра усмішка — так незмінно зустрічає друзів Олександр Володимирович.

Вчений у розквіті творчих і фізичних сил, працює, як завжди, багато та залюбки перефразовує репліку героя казки братів Стругацьких для наукових співробітників молодшого віку «Понеділок починається в суботу»: «Я задоволений, днів мені не вистачає, і життя моє сповнене сенсу!». Побажаємо йому, щоб так було завжди!

Від друзів, колег і від себе особисто

О. ДЗНЕЛАДЗЕ, Є. КАРНАУХ

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ СИМОНЕНКА ОЛЕКСАНДРА ВОЛОДИМИРОВИЧА

1975

1. Сарматские погребения на Нижнем Днепре // Новейшие открытия советских археологов. — К., 1975. — Ч. 2. — С. 62—63.

¹ У дужках указані співавтори.

1976

2. Новые сарматские погребения Нижнего Поднепровья // Открытия молодых археологов Украины. — К., 1976. — Ч. 2. — С. 41—42.

1977

3. Курганная группа Широкоє III // Курганы Южной Херсонщины. — К., 1977. — С. 5—33 (Е.В. Черненко)¹.

4. Новые сарматские погребения Нижнего Поднепровья // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 221—230.

1978

5. О контактах сарматской и зарубинецкой культур в Поднепровье // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. — Ужгород, 1978. — С. 70—71 (А.И. Кубышев).

1979

6. О сарматских поясах // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 51—54.

1980

7. Конские налобники III—II вв. до н. э. // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. — Днепропетровск, 1980. — С. 99.
8. Рец.: Ранній залізний вік у виданнях наукових установ Північного Кавказу // Археологія. — 1980. — 33. — С. 97—100 (Є.В. Черненко, В.Ю. Мурзін).

1981

9. Сарматы в Среднем Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья. — К., 1981. — С. 52—68.
10. Об одном типе узды сарматского времени // Актуальные проблемы археологических исследований на Украине. — К., 1981. — С. 68—69 (В.М. Зубарь).

1982

11. О позднескифских налобниках // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 237—245.
12. Сарматське поховання на Полтавщині // Археологія. — 1982. — 37. — С. 84—86 (Л.М. Корнілко).

1984

13. О семантике среднего фризса Чертомлыцкой амфоры // Скифо-сибирский мир. — Кемерово, 1984. — С. 74—76.
14. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 129—147.
15. О снаряжении боевых коней первых веков н. э. // Там же. — С. 148—155 (В.М. Зубарь).

1985

16. Ольвия и сарматы // Проблемы исследования Ольвии. — Парутино, 1985. — С. 73—75.

1986

17. Пізньоскіфський комплекс з с. Мар'ївка Миколаївської області // Археологія. — 1986. — 56. — С. 63—68.

1987

18. Про взаємовідносини сарматів та носіїв зарубинецької культури // Археологія. — 1987. — 58. — С. 56—63 (А.І. Кубышев, О.В. Покляцкий).
19. О семантике среднего фризса Чертомлыцкой амфоры // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 140—144.
20. Из истории взаимоотношений Ольвии и сарматов в I в. н. э. // Античная цивилизация и варварский

мир в Подонье—Приазовье. — Новочеркасск, 1987. — С. 54—56.

21. Появление сарматов в Северном Причерноморье (о «раннесарматских» погребениях Украины) // Проблемы археологии степной Евразии. — Кемерово, 1987. — Ч. 2. — С. 64—66.
22. Из истории взаимоотношений Ольвии и варваров в I в. н. э. // Киммерийцы и скифы. — Кировоград, 1987. — Ч. 2. — С. 64—66.
23. Военное дело населения степного Причерноморья в III в. до н. э. — III в. н. э. — Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1987.
24. Кельто-италийские шлемы в Восточной Европе // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1987. — С. 104—113.

1989

25. Доспех сарматов Прикубанья // Тез. докл. 1-й Кубанской археол. конф. — Краснодар, 1989. — С. 78—80.
26. Про етнічну належність Фарзоя та Інісмей // Археологія. — 1989. — № 1. — С. 41—47 (Б.І. Лобай).
27. О периодизации сарматской культуры // Скифия и Боспор. Археол. мат-лы к конф. памяти академика М.И. Ростовцева. — Новочеркасск, 1989. — С. 117—120.
28. Импортное оружие у сарматов // Античная цивилизация и варварский мир. — Новочеркасск, 1989. — С. 56—73.
29. Фарзой, Инисмеем и аорсы // История и археология Нижнего Подунавья. — Рени, 1989. — С. 76—78.

1990

30. «Раннесарматские» погребения Северного Причерноморья // Исследования по археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1990. — С. 73—93 (С.В. Полин).
31. О контактах сарматов Прикубанья и Северного Причерноморья // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средневековье. — Ростов-на-Дону, 1990. — С. 24—25.
32. Сарматские памятники Таврии // Проблемы археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1990. — Ч. 2. — С. 90.
33. Сарматские погребения со рвами как исторический источник // Древнейшие общности кочевников и земледельцев на территории Северного Причерноморья. — Кишинев, 1990. — С. 212—213.
34. Политические образования ранних кочевников Восточной Европы по данным археологии // Там же. — С. 209—210 (В.Ю. Мурзин, Ю.В. Павленко).
35. Этруско-италийские и кельтские шлемы в Восточной Европе // Древние памятники Кубани. — Краснодар, 1990. — С. 117—135 (Б.А. Раев, М.Ю. Трейстер).

1991

36. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. — К., 1991 (Б.И. Лобай).
37. Роксолани (пошук археологічних відповідей) // Археологія. — 1991. — № 4. — С. 17—28.

38. Скифські та сарматські пам'ятки Таврії // Золото степу. Археологія України. — Шлезвіг, 1991. — С. 75—78 (А.І. Кубишев).
39. Поховання сарматської знаті біля с. Пороги та в Ногайчинському кургані в Криму // Там само. — С. 215—220.
40. Etrusco-Italic and Celtic Helmets in Eastern Europe // Jahrbuch des Römisch-Germanisch Zentralmuseums Mainz. — Mainz, 1991. — Bd. 38. — Teil 2. — S. 465—496 (B.A. Raev, M.Ju. Treister).

1992

41. Рец.: В.И. Гросу. Хронология сарматских памятников Днепровско-Прутского междуречья // Археология. — 1992. — № 2. — С. 153—157.
42. Фарзой и Инисмей — аорсы или аланы? // ВДИ. — 1992. — № 3. — С. 148—162.
43. Некоторые особенности культурно-исторического развития сарматов Таврии // Кочевники Евразии и античный мир. — Новочеркасск, 1992. — С. 148—162.

1993

44. Общее и особенное в сарматской культуре Алфеля и Северного Причерноморья // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1993. — С. 109—111.
45. Сарматы Таврии. — К., 1993.
46. «Клады» снаряжения всадника II—I вв. до н. э.: опыт классификации и этнической интерпретации // Тез. докл. 2-й Кубанской археол. конф. — Краснодар, 1993. — С. 89—90.
47. Поховання шляхетного сармата в Побужжі // Дослідження старожитностей України. — К., 1993. — С. 43—45.
48. The Late Sarmatian Bridle Set from Moldova // Communicationes Archaeologicae Hungaricae. — Budapest, 1993. — P. 92—97 (S. Agulnikov).
49. Sarmatian Tribes of Great Hungarian Plane and North Pontic Region. Problem of Migrations // Spesimina Nova. — Pécs, 1993. — P. 80—82.

1994

50. Этнические контакты сарматов Венгерской равнины и Причерноморья (к вопросу о миграционных волнах) // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону, 1994. — С. 80—82.
51. Ранньосарматський період в Північному Причорномор'ї // Археологія. — 1994. — № 1. — С. 32—48.
52. Северное Причерноморье в системе сарматской культурно-исторической общности // Проблемы истории и археологии сарматов. — Волгоград, 1994. — С. 15—17.
53. Комплекс с сарматскими знаками из Ольвии // Ольвия-2000. Тез. докл. конф. — Николаев, 1994. — С. 56—58.
54. Сармати // Давня історія України (навчальний посібник). — К., 1994. — Т. 1. — С. 137—156.
55. The Problem of the Sarmatian penetration to North Pontic area according to Archaeological Data // JI Mar Nero. — Roma; Paris, 1994. — P. 99—134.

1995

56. Catacomb Graves of the Sarmatians of North Pontic region // A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia archaeologica 1. — Szeged, 1995. — P. 345—374.
57. Сарматський воїнський могильник на Середньому Пруті // Археологія. — 1995. — № 1. — С. 112—123 (С.І. Курчатова, А.Ю. Чирков).
58. Кочовики раннього середньовіччя в причорноморському степу // Давня історія України. — К., 1995. — Т. 2. — С. 69—78.
59. Buchbesprechung: V.I. Grosu. Die Chronologie der Sarmatischen Kultur im Dnestr-Pruth-Zwischenstromgebiet // Eurasia Antiqua. — 1995. — 1. — S. 329—334.

1997

60. Сарматы в степях Северного Причерноморья. — Николаев, 1997.
61. Скифия и сарматы // Донские древности. — 1997. — 5. — С. 87—98 (С.В. Полин).
62. Eine sarmatische Bestattung von Südlichen Bug // Eurasia Antiqua. — 1997. — 3. — S. 389—408.

1998

63. На світанку історії. — К., 1998 (К.П. Бунятян, В.Ю. Мурзін; серія «Україна крізь віки»).
64. Некоторые особенности сарматских могильников Днепровского Левобережья // Музейні читання. — К., 1998. — С. 86—90.
65. Фигурные сосуды в виде барана в сарматских погребениях // Античная цивилизация и варварский мир. — Краснодар, 1998. — С. 68—78.
66. The Late Sarmatian Grave in Central Donbass // Communicationes Archaeologicae Hungaricae. — Budapest, 1998. — P. 99—108 (V.A. Podobed).
67. Шлемы в комплексе вооружения сарматов и поздних скифов // Военная археология. — СПб., 1998. — С. 164—167.
68. Сармати // Давня історія України. — К., 1998. — Т. 2. — С. 154—176.

1999

69. Сарматське поховання з тамгами на території Ольвійської держави // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 106—118.
70. Сарматський комплекс из Райгорода в коллекции НМИУ // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. Мат-ли Ювілейної міжнар. науково-практ. конф. — К., 1999. — С. 72—73.
71. Міграції кочовиків давньої України за сарматської доби // Проблеми міграції. — 1999. — 4. — С. 39—45.

2000

72. Китайские и «бактрийские» зеркала у сарматов Северного Причерноморья // Музейні читання. — К., 2000. — С. 24—28.
73. Особенности раннесарматской культуры Северного Причерноморья // Раннесарматская культура. Формирование, развитие, хронология. Мат-лы IV Междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории». — Самара, 2000. — 1. — С. 158—163.

74. Соотношение ранне- и среднесарматской культур в Северном Причерноморье // Там же. — 2. — С. 187—204.

75. Могильник Днепрозаводстрой и сарматские памятники «восточной волны» в Северном Причерноморье // Нижневолжский археологический вестник. — Волгоград, 2000. — 3. — С. 133—144.

2001

76. О датировке и происхождении античных драгоценностей из погребений сарматской знати I — начала II в. н. э. // Боспорский феномен. — СПб., 2001. — Ч. 2. — С. 190—194.

77. Сарматський період // Історія української культури. — К., 2001. — Т. 1. — С. 361—380.

78. On the tribal structure of some migration waves of Sarmatians to the Carpathian Basin // International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st—5th centuries A.D. — Asód-Nyíregyháza, 2001. — P. 117—124.

79. Chinese and East Asian Elements in Sarmatian Culture of the North Pontic Region // Silk Road Art and Archaeology. — Kamakura, 2001. — P. 53—72.

80. Сарматський комплекс з с. Запруддя на Середній Наддніпрянщині // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 19—28 (Л.М. Романюк).

81. Сарматская посадка — историческая реальность или историографический миф? // Тез. докл. III Междунар. Кубанской археолог. конф. — Краснодар, 2001. — С. 161—166.

82. Сарматы и Ольвийское государство: современная историография проблемы // Ольвія та античний світ. — К., 2001. — С. 122—124.

83. Европейские аланы и аланы-танаиты в Северном Причерноморье // РА. — 2001. — № 4. — С. 77—91.

84. Погребение у с. Чистенькое и «странные» комплексы последних веков до н. э. // Нижневолжский археологический вестник. — Волгоград, 2001. — 4. — С. 92—106.

85. Bewaffnung und Kriegswesen der Sarmaten und späten Skythen im nördlichen Schwarzmeergebiet. — Mainz, 2001 (Eurasia Antiqua. — 7).

86. Рец.: Сарматы и их соседи на Дону. — Ростов-на-Дону, 2000 // Донская археология. — 2001. — № 3—4. — С. 166—174.

2002

87. Некоторые дискуссионные вопросы сарматоведения // ВДИ. — 2002. — № 1. — С. 107—122.

88. «Клад» конца II — I вв. до н. э. из Веселой Долины в кругу аналогичных древностей Восточной Европы // Материалы и исследования по археологии Кубани. — Краснодар, 2002. — С. 78—96 (Е.Ф. Редина).

89. Михайловские «рюмки» // Северное Причерноморье в античное время. — К., 2002. — С. 132—136.

90. Сарматы Северного Причерноморья // Великая Скифия (учебное пособие). — Запорожье, 2002. — С. 148—161.

91. Комплекс из Чистенького: дата и этнокультурная принадлежность // Международные отношения

в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону, 2002. — С. 118—122.

92. Латенский и римский импорт в сарматских памятниках Северного Причерноморья // Античная цивилизация и варварский мир. — Краснодар, 2002. — С. 94—99.

93. Сарматські поховання на півдні Тернопільщини // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині. — 2002. — 8. — С. 108—111 (Ю.М. Малеев).

94. Sarmatian relics of «Eastwave» at North Pontic region // Silk Road Art and Archaeology. — 2002. — 8. — P. 1—28.

2003

95. Glass and Faience Vessels from Sarmatian Graves of North Pontic Region // Journal of Glass Studies. — 2003. — 45. — P. 41—58.

96. Еще раз о рвах на сарматских могильниках Северного Причерноморья // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 148—157.

97. Связи сарматских племен Поднепровья и Подонья в I в. н. э. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону, 2003. — С. 38—39.

2004

98. Перстень царя Инисмея // Боспорский феномен. — СПб., 2004. — С. 285—290 (А.А. Архипов).

99. Хронология и периодизация сарматских памятников Северного Причерноморья // Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии. — Краснодар, 2004. — С. 134—173.

100. Eine sarmatische Bestattung mit Tamga-Zeichen im Gebiet Olbias // Eurasia Antiqua. — 2004. — 10. — S. 199—227.

101. Eine sarmatische Bestattung im Kurgan Kamova Mogila bei Krivoj Rog // Eurasia Antiqua. — 2005. — 10. — S. 269—280 (А.А. Мельник).

102. Китайские и центральноазиатские элементы в сарматской культуре Северного Причерноморья // Нижневолжский археологический вестник. — Волгоград, 2004. — 6. — С. 45—65.

103. «Проблема III в. до н. э.» — вариант решения? (рец.: В.Н. Клепиков. Сарматы Нижнего Поволжья в IV—III вв. до н. э. — Волгоград, 2002) // Там же. — С. 297—303.

104. Сарматы и гибель Великой Скифии // Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimierskiego. — Kraków, 2004. — S. 367—374 (С.В. Полин).

105. Некоторые позднесарматские элементы в черняховских ингумациях // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2004. — VII. — С. 208—214.

106. Седло сарматского времени // Проблемы археологии Нижнего Поволжья. — Волгоград, 2004. — С. 222—226.

2005

107. Тираспольские курганы, «странные» комплексы и сираки на Днестре // Четвертая Кубанская археолог.

конф. (тезисы и доклады). — Краснодар, 2005. — С. 255—259.

2006

108. Несколько замечаний по поводу разного подхода // Раннесарматская и среднесарматская культуры. Проблемы соотношения. — Волгоград, 2006. — С. 101—117.

109. Стекло миллефиори в сарматских погребениях // *Liber Archaeologicae*. Сб. статей, посвященный 60-летию Б.А. Раева. — Краснодар, 2006. — С. 137—152.

2007

110. Мечи и кинжалы прохоровского типа на территории Украины // Вооружение сарматов. Региональная типология и хронология. — Челябинск, 2007. — С. 99—113.

111. Стекланные и фаянсовые изделия из Ногайчинского кургана (к дискуссии о дате памятника) // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2007. — 1 (29). — С. 57—66.

112. Рец.: Maria A. Očir-Gorjaeva. *Pferdegeschirr aus Chošetovo. Skythischer Tierstil an der Unteren Wolga. Archäologie in Eurasien. Band 19. Mainz am Rhein, 2005* // Археология. — 2007. — № 3. — С. 109—111.

113. «Странные комплексы»: от эпохи Латена до могилы Неизвестного солдата // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. — СПб., 2007. — С. 268—273 (Б.А. Раев).

2008

114. На північно-західній межі Причорноморської Сарматії // Старожитності Верхнього Придністров'я. — К., 2008. — С. 148—149.

115. Сарматоведение между наукой и фантазией // Отражение цивилизационных процессов в археологических культурах Северного Кавказа и сопредельных территорий (Юбилейные XXV Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа). Тез. докл. — Владикавказ, 2008. — С. 337—341.

116. Тридцать пять лет спустя (послесловие-комментарий) // А.М. Хазанов. Очерки военного дела сарматов. — СПб., 2008. — С. 238—286.

117. *Römische Importe in sarmatischen Denkmälern des nördlichen Schwarzmeergebiets.* — Mainz, 2008.

118. Мистецтво сарматів Північного Причорномор'я // Історія українського мистецтва. — К., 2008. — Т. 1. — С. 230—261.

119. Сарматские катафрактарии: научный фольклор и возможности исследования // Нижневолжский археологический вестник. — Волгоград, 2008. — 9. — С. 272—287.

2009

120. *Călăreții stepelor. Sarmații în spațiul Nord-Pontic.* — Cluj-Napoca, 2009 (Vitalie Bărcă).

121. Ножки-подставки римских сосудов из сарматских погребений // Нижневолжский археологический вестник. — Волгоград, 2009. — 10. — С. 401—407.

122. До легенди про сарматських катафрактаріїв // Епоха раннього заліза. Сб. науч. трудов к 60-летию С.А. Скорого. — К.; Полтава, 2009. — С. 355—366 (Серия «Археология и древняя история Украины»).

123. «Фалар» из «Давыдовского клада» // Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем. — СПб., 2009. — С. 65—79 (Б.А. Раев).

2010

124. The Eye Beads — Amulets of Warriors of the 3rd—1st Centuries BC // *Tracii și vecinii în Antichitate. The Thracians and Their Neighbours in Antiquity. Studia in Honorem Valerii Sirbu.* — Brăila, 2010. — P. 197—213 (O. Dzneldze).

125. Сарматские всадники Северного Причерноморья. — СПб., 2010.

126. О связях Северного Причерноморья и Закубанья в эпоху позднего эллинизма // Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа. XXIV-е Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа. Тез. докл. — Магас, 2010. — С. 117—120 (Е.С. Дзнеладзе).

127. *Die Sarmaten in den Steppen des nordlichen Schwarzmeerraumes* // *Goldener Horizont. 4000 Jahre Nomaden der Ukraine. Katalog der Ausstellung Oberösterreichische Landesmuseen, Schlossmuseum, Linz, Marz bis August 2010.* — Linz, 2010. — S. 130—137.

128. *Cultura Sarmaților* // *Istoria Moldovei. Epoca Preistorică și Antică.* — Chișinău, 2010. — P. 556—581.

129. Намистини — воїнські амулети III—II ст. до н. е. // Археология. — 2010. — № 3. — С. 22—34 (О.С. Дзнеладзе).

130. «Гунно-сарматы» (к постановке проблемы) // Нижневолжский археологический вестник. — Волгоград, 2010. — 11. — С. 392—402.

ЄВГЕН ВОЛОДИМИРОВИЧ МАКСИМОВ. ДО 90-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

28 січня 2011 р. виповнилося б 90 років відомо-му археологу-славісту, досліднику давньої історії України, доктору історичних наук, лауреату Державної премії України в галузі науки і техніки Євгену Володимировичу Максимову.

Професію археолога Євген Володимирович обрав під час навчання на історичному факультеті Київського університету ім. Т. Шевченка. Ще студентом кілька сезонів він працював в Ольвійській експедиції, якою керував Лазар Мойсейович Славін, а також був головою студентського наукового археологічного гуртка. У 1949 р. Євген Володимирович отримав диплом з відзнакою, і Л.М. Славін запросив здібного студента на роботу в Інститут археології АН УРСР, директором якого він тоді був. Відтоді вся наукова діяльність, а можна сказати, що і все життя Є.В. Максимова, понад 50 років було пов'язане з цією науковою установою.

Кожного року Є.В. Максимов брав участь у польових дослідженнях — працював на розкопках античних причорноморських міст Ольвії й Тіри, пізньоскіфського поселення і могильника Золота Балка на Нижньому Дніпрі, городищ скіфського часу Хотів та Ходосівка у Середньому Подніпров'ї, ранньоскіфського могильника Лука-Врублівецька на Дністрі та ін.

Наприкінці 50-х рр. увагу дослідника привернули пам'ятки зарубинецької культури, і Є.В. Максимов остаточно визначився з тематикою своїх наукових досліджень. Завдяки багаторічним розкопкам у Середньому Подніпров'ї ним було досліджено понад 20 пам'яток, серед яких еталонні городища Пилипенкова Гора, Бабина Гора, Монастирок і могильники Дідів Шпиль, Пирогів, Козаровичі та ін. Нові ретельно опрацьовані матеріали склали основу кандидатської дисертації Є.В. Максимова «История населения Среднего Поднепровья на рубеже нашей эры» (1968) і були введені до наукового обігу в монографії «Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры» (К., 1972). Велику увагу автор приділив проблемі походження культури і етнічної належності її творців, у яких Є.В. Максимов вбачав предків слов'ян.

Проблемі формування культури, аналізу основних категорій її матеріалів і їхніх змін у часі, обумовлених і внутрішніми, і зовнішніми чинниками, присвячена монографія Є.В. Максимова «Зарубинецкая культура на территории УССР» (К., 1982). Основні положення цього дослідження склали основу докторської дисертації «Зарубинецкая культура по материалам Украины (Древние славяне во II в. до н. э. — II в. н. э.)», яку Євген Володимирович захистив у 1983 р.

При визначенні хронології зарубинецької культури Є.В. Максимову в нагоді став досвід, набутий під час дослідження античних пам'яток. Він уперше використав фрагменти елліністичних амфор, які походили із зарубинецьких пам'яток, як надійні хронологічні репери. Це дало підставу датувати появу перших зарубинецьких поселень початком останньої третини III ст. до н. е. (230—220 рр.), а водночас — наблизити їх до старожитностей пізньоскіфського часу, що, поряд з наявністю спільних рис у кераміці, домобудівництві, поховальному обряді, підтвердило висновок про присутність місцевих коренів у зарубинецьких старожитностях Середнього Подніпров'я.

Є.В. Максимов перший серед дослідників визначив зарубинецьку культуру не як продовження якоїсь однієї — місцевої чи прийшлої — культури, а як нове історичне утворення, як результат складного процесу етнокультурної інтеграції місцевого праслов'янського населення, представленого пам'ятками правобережної придніпровської лісостепової культури пізньоскіфського часу з прийшлими центральноевропейськими, переважно іноетнічними племенами. Вчений показав, що зарубинецька людність продовжувала мешкати в Середньому Подніпров'ї, на Середній Десні та на Південному Бузі аж до середини II ст. Дослідження пізнього періоду дало можливість зрозуміти історичну долю цієї культури. Надалі на ґрунті цих пам'яток у Середньому Подніпров'ї сформувалася київська культура, що згодом поширилася на північний схід. Розкопки пам'яток нововідкритої київської культури на Середній Десні Є.В. Максимов разом зі своїм учнем Р.В. Терпиловським провадив у 1970—80-х рр.

Крім трьох монографій та узагальнюючих розділів у колективних працях, у науковому доробку Є.В. Максимова — понад 200 статей, у яких всебічно висвітлені результати вивчення зарубинецьких і київських старожитностей, а також етнокультурні та соціально-економічні процеси на території України у переддержавний період. Його авторитет серед археологів-славістів був безсумнівний.

У 1950—60-х рр. Є.В. Максимов був упорядником, літературним і науковим редактором усіх інститутських видань — серійних видань «Археологія», «Археологічні пам'ятки УРСР», «Краткие сообщения Института археологии

АН УССР», а також численних наукових монографій співробітників. У 1970—80-х рр. він був заступником відповідального редактора квартальника «Археологія».

Багато уваги Є.В. Максимов приділив справі збереження української історико-культурної спадщини, надзвичайно вразливої в умовах сучасного буття. Саме він був ініціатором створення першої в Середньому Подніпров'ї заповідної історико-культурної території «Трахтемирів», де в умовах унікального ландшафту Канівщини сконцентровані десятки виразних пам'яток різних періодів нашої давнини. Євген Володимирович добре знав і любив цей регіон, який на все життя вразив поетичну душу Т. Шевченка. Впродовж кількох десятиліть саме тут провадила розкопки експедиція, яку очолював Є.В. Максимов. Останні експедиційні роботи Євгена Володимировича — розкопки комплексу давньослов'янських пам'яток в уроч. Монастирок з Валентиною Олексіївною Петрашенко — також здійснені на Канівщині.

Глибоке знання археологічних та історичних джерел, вміння будувати на підставі цих матеріалів переконливі гіпотези, наукова інтуїція завжди привертала до Є.В. Максимова талановитих однодумців і молодь. Євген Володимирович був чуйною, доброзичливою людиною, чудовим співрозмовником і прекрасним оповідачем. Вражала його ерудованість, знання художньої літератури.

Життя Є.В. Максимова обірвалося 2 серпня 2008 р. Спілкування з Євгеном Володимировичем, де б воно не відбувалося — в кабінеті, на розкопі чи біля вогнища в експедиції, збережеться в пам'яті.

Н.С. АБАШИНА

НАШІ АВТОРИ

АБАШИНА Наталя Серафимівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАНУ

БАБЕНКО Леонід Іванович — старший науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею

БУРДО Наталя Борисівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Науків фондів Інституту археології НАНУ

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — аспірант відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАНУ

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзового віку Інституту археології НАНУ

ГОПКАЛО Оксана Вікторівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАНУ

ДАНИЛКО Наталя Михайлівна — молодший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзового віку Інституту археології НАНУ

ДЗИГОВСЬКИЙ Олександр Миколайович — доктор історичних наук, професор Одеського національного університету

ДЗНЕЛАДЗЕ Олена Сергіївна — аспірантка відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ

ДОЛЖЕНКО Юрій Володимирович — аспірант відділу біоархеології Інституту археології НАНУ

ЄВДОКИМОВ Геннадій Леонідович — колишній науковий співробітник Інституту археології НАНУ

КАЗАКЕВИЧ Геннадій Михайлович — кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету ім. Т. Шевченка

КАПУСТІН Кирило Миколайович — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія»

КАРНАУХ Євген Григорович — співробітник Науків фондів Інституту археології НАНУ

КРАВЧЕНКО Евеліна Антонівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ

КУПЧЕНКО-ГРИНЧУК Олексій Миколайович — аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ

ОСТРОВЕРХОВ Анатолій Степанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАНУ

ОХОТНИКОВ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, заступник директора Одеського археологічного музею НАНУ

РАЗУМОВ Сергій Миколайович — молодший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзового віку Інституту археології НАНУ

СКИБА Андрій Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАНУ

СУШКО Аліна Олександрівна — аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ХОХЛОВ Михайло Вікторович — інспектор з археологічного нагляду Департаменту підводної спадщини України, дайвмайстер Міжнародної асоціації технічного дайвінгу

ЦВЕК Олена Василівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
ВХУ	— Вестник Харьковского университета
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОГАМ	— Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МЧК	— Могильники черняховской культуры
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
ОАК	— Отчеты Археологической комиссии
ПССАСП	— Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СТАИМК	— Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры
ХІМ	— Харківський історичний музей
ХНПУ	— Харківський національний педагогічний університет
АМ	— Arheologia Moldovei, Iași
KW	— Kultura Wielbarska w młodszym okresie rzymskim, Lublin
SCIVA	— Studii si Cercetări de Ictorie Vechе și Arheologi, București